

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISKE MEDDELELSER OM KØBENHAVN 2002

Omslaget viser udsigten over
Ørstedsparken set mod nord
fra Gyldenløvesgade.
Tegning: C.V. Nielsen i
Illustreret Tidende 1882.

Historiske Meddelelser om København bringer artikler om Københavns historie. Det er en årbog, som udgives af Københavns Kommune og redigeres af Københavns Stadsarkiv.

Historiske Meddelelser om København er medlemskrift for Selskabet for Københavns Historie.

Redaktion: Henrik Gautier, Torben Ejlersen, Nete Balslev Wingender

Redaktionssekretariat: Lars Peter Jørgensen

*Omslag: Ida Klemann,
Kultur og Fritidsforvaltningen,
Information*

*Historiske Meddelelser om København er medlemskrift
for Selskabet for Københavns Historie*

Københavns Kommune 2002

ISBN 87-89457-19-6

Produktion: F. Henriksen's Eftf.

INDHOLD

<i>Rolf Dahl:</i>	
Sankt Gjertrud i København med forgyldning – og uden	7
<i>Ebbe Nyborg:</i>	
Et gotlandsk figurkapitæl fra København	24
<i>Annie Christensen:</i>	
Amalienborghavernes sidste år	37
<i>Helle Linde:</i>	
Jyder, jøder og manufakturhandlere. Hosekræmmere i København 1700-1856	50
<i>Kirsten Lindberg:</i>	
Trange skæbner i fallittens hus i Østergade	76
<i>Jes Fabricius Møller:</i>	
Byens lunger	99
<i>Jeanne Christensen, Erik Dauv-Pedersen og Henrik Permin:</i>	
Formad og Feberdiæt.	
Kosten på Københavns Kommunehospital i 1860'erne og 1870'erne	119
<i>Sine Jensen, Anne Kofod og Rasmus Mikkelsen:</i>	
Omsorgskommunen – en forløber for velfærdsstaten	143
<i>Eva de la Fuente Pedersen og Marianne Nielsen:</i>	
Fra fattigkirkegård til gravhave. Træk af Vestre Kirkegårds historie	163
<i>Ingeborg Cock-Clausen:</i>	
Nyrops møbler og tekstiler på Københavns Rådhus – et registreringsprojekt	182
Bog anmeldelser	197
Københavns Stadsarkiv 2001	206
Selskabet for Københavns Historie 2001/2002	208
Register ved Lars Peter Jørgensen	211

SANKT GJERTRUD I KØBENHAVN MED FORGYLDNING – OG UDEN

Af Rolf Dahl

Fra omkring år 1400 til kort før reformationen havde Sankt Gjertrud sin egen kult i København. Men over et århundrede efter at den bygning, der var knyttet hertil, var overgået til andet brug, vedblev hendes navn at være knyttet til den, og navnet på det stræde, som førte derhen, bærer endnu den dag i dag vidnesbyrd om de troendes gøren og laden.

Hvem var så denne kvinde, hvor kom hun fra, hvordan kom hun hertil, og hvad lavede hun her? Og ikke mindst: hvem tog forgyldningen af hende, og hvornår skete det? Disse spørgsmål vil de følgende sider prøve at besvare.

SANKT GJERTRUD

Sankt Gjertrud kom til verden i Nivelles (i Belgien) i året 626. Hendes forældre var kong Pipin af Landen og dronning Itta.

Følgende beretning om hendes liv er ganske vist baseret på optegnelser af en anonym forfatter, men han erklærer, at han kun skriver, hvad han selv har set eller hørt fra pålidelige kilder.¹

Sin første kundskab om Guds ord fik den hellige Gjertrud ved sin moders fødder, og kær for Gud og elsket af mennesker overgik hun tidligt sine jævnaldrende. En gang, da hendes fader havde inviteret kong Dagobert til gæstebud, trådte en ung adelsmand frem og anholdt om hendes hånd.

Kongen lod pigen tilkalde, og under måltidet spurgte han hende, om hun ville have den unge mand, der strålede af silke og guld. Men hertil svarede hun harmfuldt: »Jeg vil hverken have ham eller nogen som helst anden dødelig, kun Kristus, min Herre, skal være min ægtemand«. Da kongen og de andre gæster hørte den unge piges tale, undrede de sig såre. Men den forsmædede bejler trak sig beskæmmet tilbage.

Fjorten år senere døde Pipin. Da kom biskop Amandus af Maastricht til Itta og sagde, at det var Guds vilje, at hun skulle bygge et kloster til sig og sin datter. Itta gjorde som hun var blevet befalet, og snart derefter modtog hun det hellige slør, og ofrede al sin ejendom og sig selv til Gud.

De følgende år blomstrede klosteret under Ittas ledelse, men da hun følte, at hendes tid led mod enden, overgav hun sin datter til Kristi præster for at også hun skulle modtage det hellige slør. Dernæst overdrog hun ledelsen af klosteret til hende, for den unge pige glødede af kærlighed til Kristus. Smuk af ansigt, men smukkere af sind, kysk og uberørt, hengiven til faste og bønner og gavmildhed mod fattige og fremmede røgtede hun det hverv, der var hende betroet med største omhu.

Tolv år efter sin ægtemands død fandt også Itta hvile. Jomfru Gjertrud overlod nu alt det timelige til andre for at hun selv dag og nat uforstyrret kunne våge, bede og faste. En dag, da hun trådte frem for Sankt Sixtus' alter for at bede, så hun en stor ildkugle dale ned over sig. Af dens glans oplystes hele kirken i næsten en halv time, og da

Fig.1. Gjertrud af Nivelles med sit attribut hospitalet/herberget. Altertavlefigur omkring 1500 fra hospitalskirken i Neustadt i Holsten, nu på Nationalmuseet.

den lidt efter lidt aftog i styrke, vendte den tilbage til det sted, som den var kommet fra. Også senere, når andre så det, kom dette lys igen på samme måde til syne over hende.

På en sørejse, som nogle af klosterets folk en gang foretog, så de i det fjerne et tomt skib, der nærmede sig. Da det var kommet tæt på, opstod der med ét en skrækkelig storm, og af de frådende bølger dukkede et grusomt søuhyre op. Folkene troede, at deres sidste time var kommet, og en af dem råbte: »Gjertrud, hjælp os, som du har lovet! » Og da han sagde det den tredje gang, søgte uhyret havets dyb, og efter at vandet var blevet roligt, nåede de samme nat velbjerget i havn.

Den megen faste og nattevågen svækkede med årene den sarte jomfrus spinkle legeme. Da afslørede Herren for hende, at hendes bortgang forestod. Da dagen var nær, sagde hun til en af brødrene: »Gå straks til broder Ultanus i Fossuense, og sig til ham: Kristi jomfru Gjertrud har sendt mig for at spørge dig om, hvornår hun skal gå bort fra dette liv, for hun siger, at hun føler glæde, men også uro. Og så skal du høre af ham hvilket svar du skal bringe tilbage til mig. Gå altså uden at tøve«. Og han gjorde, som han var blevet pålagt, og broder Ultanus svarede ham: »I morgen inden frommesse vil Kristi jomfru forlade sit legeme. Men du skal sige til hende, at hun ikke skal frygte for noget, men drage fro af sted, for englens vil modtage hende med stor glæde«. Og broderen gik bort, og fortalte alt til den hellige Gjertrud, der, opmuntret af dette budskab, tilbragte natten sammen med søstrene i sang og bøn. Men den følgende dag, som var en søndag, omtrent i den sjette time, sådan som Guds mand havde forudsagt, modtog hun Kristi legeme og blod, og da præsten havde læst over hende, sov hun saligt ind i Herren i sin alders treogtredivte år den 17. marts år 659.

Men så blev jeg hentet derhen sammen med broder Richinus, fordi søstrene, der sørgede over hendes død, skulle trøstes. Og broderen spurgte mig: »Mærker du noget?« Jeg svarede: »Nej, jeg mærker ikke noget, men jeg ser, at søstrene er meget sorgfulde«. Da jeg havde sagt dette, brød den sødeste duft frem, ligesom af vellugtende olier, og den fyldte hele den lille celle, hvor jomfruens hellige legeme lå, og denne forunderlige duft hang længe fast i vore næsebor, også efter at vi var gået ud derfra.

Talrige er de undere, der senere er sat i forbindelse med Sankt Gjertrud. Ti år efter hendes død opkom der en heftig brand i klosteret i Nivelles. Da alle, som boede der, havde opgivet at slukke ilden, viste Sankt Gjertrud sig i refektoriets øverste del, og med sit slør betvang hun flammerne.

Da søster Agnes, som havde været helgenindens fosterdatter, havde indtaget abbedissens plads, lod hun opføre en basilika til hendes ære, og bragte hendes seng derhen. Den følgende nat vågede søstrene dér, og efter at nattens bønner var til ende, slukkede de alle lys. Og se! Om morgenen, da de atter vendte tilbage, så de, at de slukkede lys var tendte.

REJSEN TIL KØBENHAVN

I de første par hundrede år efter sin død blev Sankt Gjertrud kun dyrket i sin hjemegn Brabrant, men omkring år 1000 bredte kulturen sig mod øst til Liège og Köln, og herfra langs Rhinen til Sydtykland.² Det har nok været af betydning, at hun var af Karl den Stores æt, men det gæstfrie kloster i Nivelles har givetvis også bidraget hertil, og hun blev efterhånden den foretrukne beskytter af rejsende og ledsager på sjælens færd efter døden. Mod slutningen af 1200-tallet bredte hendes popularitet sig til Mecklenburg og Hansesæderne og med de tyske købmænd til Norden, hvor den sorte død midt i 1300-tallet bidrog til kulturens udbredelse. Der grundlagdes Gjertrudkapeller og Gjertrudgilder i Helsingør, Helsingborg, Malmø, Falsterbo, Ystad, Landskrona og Køge, gerne uden for bymurene eller nær portene.

I København fik Sankt Gjertrud sit kapel i byens nordlige lavtliggende og fugtige udkant, tæt op til den middelalderlige Østervold. Området gik under navnet Rosengården.

ROSENGÅRDEN

Rosengårde fandtes i mange nordtyske byer.³ De var forlystelsessteder, og uden tvivl har

de mange herboende tyskere benyttet dem som forbillede, da de indrettede deres egen i København. Rosengården i Wismar nævnes første gang i 1325. Her holdt papegøjeselskabet sin fugleskydning, og stadsmusikanterne spillede til dans på helligdagene om sommeren. Det gik ikke altid fredeligt for sig, for der var sat streng straf for at drage hinanden efter håret eller på anden måde at opføre sig uregerligt.

På Rosengården i København fandt man også »bovepladsen«, hvor de prostituerede holdt til. Bagerlaugets love forbød udtrykkelig svendene at lade sig finde her. Da Sankt Annæ Hospital skulle flyttes herhen, blev det bestemt, at »ingen kvinde, som ligger åbenbarlig i skørlevned, må bo mindre end 80 favne fra hospitalets fortov«. Og Peter Palladius, Sjællands første protestantiske biskop, siger i sin visitatsbog: »Ja, hvor mange mistede ikke deres liv i Kjøbenhavn, for den Rosengård var ved magt. Ikke visker bøddelen sit sværd så tit udi denne tid, som han gjorde i den tid«.

Der er ikke bevaret mange oplysninger om livet på Rosengården i middelalderen, men man har vel lov til at forestille sig, at de fløjtespillere, der omkring 1380 havde bolig i biskoppens boder i Nikolaj sogn, blandt andet har spillet til sommerdans på Rosengården. At Rosengården i København også havde sine tyske forbilleders skavanker, er sikkert nok: her boede bøddelen, og andre »uærlige« håndteringer, der florerede her, gav næppe området det bedste ry. Et pjalteproletariat af syge og fattige – både byens egne og tilrejsende – tog tilflugt her, men om det var af særlig omsorg for dem, eller om det slet og ret var for at slippe for dem i byens sognekirker, at man byggede Sankt Gjertruds Kapel her, vil nok aldrig kunne siges.⁴

Bygningen eksisterede ikke i 1377. Den

omtales første gang i 1440'erne i forbindelse med en ejendomshandel, og må altså være blevet til i den mellemliggende tid. Noget broderskab synes der ikke at have været tilknyttet den, og der findes heller ingen oplysninger, der tyder på, at der har været gæsteherberg eller hospital. Formodentlig var det underlagt dekanatet ved Vor Frue kirke. Dekanen førte tilsyn med kapellet, og for den umage havde han en årlig indtægt på 10 mark danske og en gylden.

Kapellets gods var ikke ubetydeligt, men også her er oplysningerne sparsomme.⁵ I 1440'erne omtales en ejendom på Købmagergade (den sydlige del af nuv. nr. 50) som tilhørende kapellet. Senere nævnes grunden mellem kirkegården og volden og hele vestsiden af middelalderens Sankt Gjertruds Stræde, der indbefattede det meste af nutiden Kultorv. Endvidere har rimeligvis Rosengården 14 tilhørt kapellet. Den eneste gave, man har kendskab til, er en skilling grot, som pastor Peder Pedersen Toller i 1521 skænkede kapellet. Den eneste præst, som vi kender navnet på, er Gerrid Gerridson, der også var vikar ved Vor Frue Kirke. I en lejekontrakt fra 1512 bestemtes det, at den årlige afgift på fire mark lybsk skulle tilfalde ham.

Sankt Gjertruds kirkegård blev også benyttet som rettersted og begravelsesplads for forbrydere, hvilket også vides at have været tilfælde i mange andre byer. Den 29. november 1517 blev Torben Oxe således henrettet her, men blev dog begravet på gråbrødrenes kirkegård.

I 1524 blev det bestemt, at Sankt Gjertruds Kapel skulle overgå til Claus Jensen Denne, for at han med sine fattige og syge kunne flytte hertil efter at deres hospital, der lå uden for byen, var blevet ødelagt under belejringen året før. Hospitalet var viet til den hellige Anna, jomfru Marias moder.

De første vidnesbyrd om tilbedelsen af Sankt Anna findes i selve Jerusalem. Fra Orienten havde dyrkelsen af hende allerede på 400-tallet bredt sig til Rom, og derfra kom den senere til Vesten, hvor hun kom til at stå som forbillede for mødre, der prøvede sig i den svære kunst at holde deres døtre til gudsfrygtens og kyskhedens smalle sti. Men Sankt Anna var også de syges guddommelige beskytter.

CLAUS DENNE. SOCIALPOLITIK I MIDDELALDEREN

Til Danmark kom kulten – som det synes – i 1200-tallet, selv om det først var ved bispesynoden i København i 1425, at dyrkelsen her til lands blev lagt i faste rammer. Adskillige steder i landet viedes kirker og kapeller til hende, og gilder kendes fra Odense, Svendborg, Køge, Viborg, Slesvig og Malmø. Et Sankt Annæ Kapel fandtes i Slotskirken og Helligåndsklosteret i København, og i Frue og Nikolaj Kirker var der Sankt Annæ altre.

Sankt Annæ Hospitals stifter Claus Denne var en formuende, lægekyndig mand, der formodentlig var født i Malmø.⁶ Han havde i kong Hans' tid været »svarligen fangen og greben i stærke jernbolte, lænker og låse«. I fængselet aflagde han det løfte, at hvis han nogensinde kom fri, ville han, Gud og Sankt Anna til ære, bygge et kapel og et gæstehus for de »fattige, syge og såre pokkige«, som plejer at ligge på gader og stræder i København, og for deres sygdoms skyld ikke kunne få herberge. Og da han nu virkelig slap ud af det strenge fængsel, blev det hans livs opgave at opfylde det løfte, han havde givet. Han henvendte sig overalt for at opnå støtte til sin plan, og både Kong Hans og senere Christian II gav ham deres anbefalingsbreve. Dronning

Elisabeth opfordrede i 1516 alle sine undersåtter til at støtte Claus Denne med bidrag til fuldførelsen af det kapel og gæstehus, som da var under opførelse. Desuden havde femten kardinaler og alle rigets biskopper udstedt afladsbreve og anbefalinger, og endelig tog pave Leo X indretningen under sin beskyttelse.

Alt dette gjorde det muligt for Claus Denne at virkeliggøre sit forehavende. For at skaffe underhold til de fattige og syge udsendes såkaldte Sankt Anna-bud overalt i de nordiske lande, og en tid lang havde hospitalet stor fremgang, men som ovenfor omtalt blev bygningerne ødelagt i 1523, og den 25. september året efter overlod Frederik I med biskop Urnes samtykke Claus Denne Sankt Gjertruds Kapel til brug for hans syge og fattige. Borgmestre og råd havde desuden givet ham et stykke jord på kirkegårdens nordside, der indbefattede den grund, som Anders Glob tidligere havde ejet, og den grundmurede bygning, han der havde opført, blev nu indrettet til hospital.

Ifølge fundatsen skulle hospitalet være forsynet med badstue og andre bekvemmeligheder, som syge mennesker kunne have behov for. Kunne stiftelsen med tiden komme til sådan rigdom og forbedring som den havde før den blev ødelagt, skulle der holdes 50 syge og såre mennesker på sengene med præster, sangere og de kvinder, som plejer at røgte børn og syge mennesker. Borgmestre og råd skulle tilse, at de fattige mennesker holdtes ærlige og renlige med rene lagner på sengene hver lørdag, og at kosten var god og vel tillavet. Og når nogen var så syge, som det tit og ofte sker, at de lå den ganske dag og gad intet fortære af det, der var i hospitalet, da skulle forstanderen lade hente vin, hvedebrød, æbler eller andet i

Fig. 2. Hverken Sankt Gjertruds Kapel eller Sankt Annæ Hospitals nøjagtige beliggenhed kendes med sikkerhed. Det ældste pålidelige kort over egnen er først tegnet over 200 år efter at de to helgeninder var blevet hjemløse i København. Det angiver til gengæld to fremtrædende bygninger i området, og når man kender københavnernes indædte modvilje mod at opgive deres husfundamenter efter brande og andre ulykker, er det mere end fristende at forestille sig, at de to bygningers placering angiver hvor Sankt Gjertruds Kapel og Sankt Annæ Hospital lå. Skitse ved forfatteren.

byen, som de syge mennesker kunne have lyst til.

Foruden sygehuset skulle der holdes et åbent hospital for alle fattige, vandrede pilgrimme. Der måtte aldrig tages penge for mad og øl, heller ikke måtte man nægte noget menneske herberge. Pilgrimmene skulle have deres tilflugt med seng, husly og

fri fyring, så mange som der måtte komme hungrige og tørstige og begære herberge til rette tid. Når klokken slog seks, skulle hver have øl og brød til seks penninges værdi, men de som ikke var meget nødlidende, og heller ikke var kommet til rette tid, skulle kun have herberge og seng. Efter klokken syv blev ingen indladt, og ingen skulle huses mere end én nat. Det nye hospital skulle nyde godt af den gamle stiftelses beskærmelsesbreve og dens indtægter, og skulle have ret til at udsende almisseindsamlere over hele Danmark og Norge.

Den 25. november 1524 fik Claus Denne ærkebiskoppen af Lunds tilladelse til at grundlægge et tilsvarende hospital i Åhus i Skåne. Tre år senere udstedte borgmestre og råd der i byen brev om, at de på ansøgning fra Claus Denne gik med til at de to hospitaler skulle drives i forening og hjælpe hinanden med »spisning og anden del« efter som behov gjordes. Denne ordning tyder på, at det allerede da kneb for ham med at skaffe penge til hospitalernes drift. Biskop Ingmar af Vexø kom den 10. november 1527 den trængte forstander til undsætning ved at opfordre sit stifts indbyggere til at støtte hospitalerne med milde gaver, og lovede 40 dages aflad til dem, der efterkom opfordringen. Men biskoppens anbefalinger faldt på stengrund. Også her i byen tørrede strømmen af almisser ind, ikke mindst fordi Luther, hvis lære de fleste nu havde taget til sig, angav *troen* – og ikke de gode gerninger – som vejen til evig frelse. Knapheden i hospitalet blev efterhånden så følelig, at borgmestre og råd den 22. november 1528 sendte 32 borgere derhen for at »høre og forstå de fattiges brøst og begæring«. Efter at de havde vist forstanderen uden for døren, forpligtede de de syge og fattige ved deres helgened at svare sandfærdigt på de følgende spørgsmål:

»Den tid Claus havde gods og rigdom, var han veldædig og forstandig til at traktere de syge og fattige rettelig? Dertil svarede de, at han holdt den tid så ærligt og tilbørligt hospital, som der kunne findes i Danmark, med god kost og rene senge og en forstandig legems salve og lægedom, de syge og fattige til hjælp og husværelse af de onde kopper og anden Guds plage. Endnu, siden hospitalet blev så forarmet, spiser vi ikke værre end af hans egen gryde og tønd. Kommer der nogen fersk ret, som ikke kan slå til overalt, da får vi den, og han undværer selv. Endvidere spurgte borgerne: Nu har dog Claus tit og ofte opsagt hospitalet, ønsker I da at komme ind i Helliggejstes eller Sankt Jørgen? Dertil svarede de: Vi har Clausens løfte på vort livsbrød, han bliver aldrig fri eller løs for os. Til Helliggejstes vil vi gerne for Guds skyld med det vilkår, at vi forbliver sammen med vor forstander. Til Sankt Jørgen vil vi aldrig, hellere lader vi os føre ud og sænke i stranden. Her ligger en spedalsk kvinde i tre år. Vi kunne aldrig tvinge hende til Sankt Jørgen. Vi er 27 foruden de karle og kvinder, der gør os daglig tjeneste. Og vi er ligeså mange eller flere i Åhus, hvor de lider den største armod, deres liv kan tåle. Vi har Clausens brev på, at han har forpligtet sig til at forsørge os i vor livstid. Vil han derimod overgive og svingte os, da vil vi kære det for Gud, dommere og dannede. Kunne vi ikke selv gå og tale for os, da vil vi nøde vore venner og frender dertil.«

Derefter indkaldte man Claus Denne, og bad ham om at stille de syge og fattige tilfreds igen, og måtte han love at være deres tjener til sin dødsstund. Dermed blev Claus og de syge og fattige således forliget, at han med det allersnæreste skulle føre dette hospital og det i Åhus på én plan med syge og sunde og alle tilhørende. Skulle de endda adspredes formedelst verdens armod til

sålænge som den vildfarelse som nu regerer noget aftager, så skal Claus nyde og bruge Gud og dannemænd til hjælp og samle dem igen på én plan, så de med ham og han med dem kunne forblive sammen til deres dødsstund. Så lagde Claus sine hænder korsvis på Evangeliebogen, og bad sig så Gud hjælpe og helgenerne alle, at fuldkomme disse artikler således efter de syge og fattiges vilje og begær. Ville de være ham lydige og følgagtige, ville han være deres ydmyge tjener, og tjene dem med liv og gods til sin dødsstund.

Det lykkedes Claus Denne endnu et års tid at føre hospitalet videre. Det omtales for sidste gang den 2. maj 1529, men må være blevet lukket kort tid derefter, og de syge og fattige blev det følgende år overført til Helliggejstes Hospital. Claus Denne, der havde sat hele sin formue til for at indfri det løfte, han i sin tid havde givet Gud og Sankt Anna, omtales senere som læge ved fattighospitalet i Malmø, og i 1533 som apoteker sammesteds, men senere findes ingen oplysninger om denne bemærkelsesværdige mand.

REFORMATIONENS FØLGER

Som så meget andet af kirkens gods gled også Sankt Gjertruds Kapel med tilliggende kirken af hænde under reformationen. En del af de indtægter, der var tillagt kapellet, var tilfaldet kongen, der i 1533 afhændede dem til ridder Johan Bjørn til Nielstrup.⁸ Efter lukningen af Claus Dennes hospital fik Anders Glob nyt brev på sin tidligere ejendom og desuden på Sankt Gjertruds Kapel⁹ og hospitalet og den gamle fattigkirke indrettedes nu til beboelse, der endnu så sent som i 1620 kaldtes Sankt Gjertrud. Kirkegården omdannedes til en prægtig have. I 1544 overdrog

han ejendommen til sin broderdatter Ane Albrechtsdatter Glob, der var gift med Jørgen Urne til Engestofte.

Den næste kendte ejer – nævnt i 1573 – er Otte Brockenhus til Vollerslev.¹⁰ Fra 1581 var Niels Kaas ejer. I slutningen af 1500-tallet kom gården i Gert Rantzaus eje, hvor den forblev til 1620. Fra hans tid er bevaret den ældste beskrivelse af adelsgården ved Sankt Gjertruds Stræde. Den skyldes bremeren Herman von Zesterflet, der besøgte Danmark år 1600.¹¹

»Gert Rantzau har en prægtig gård og en af byens fornemste haver. Denne gård bebos af en westfaler, og på helligdage har Københavns indvånere lov til at spadserere i haven og more sig på bedste måde«. Der er her utvivlsomt tale om en videreførelse af middelalderens sommerdanse på Rosengården, men hvor længe traditionen derefter holdtes i hævd, kan ikke længere siges.

Endvidere beretter Zesterflet, at også kongens broder prins Ulrik logerede i gården, og havde sine seksten heste stående her. »Vi besø hans kongelige højheds lille rustkammer, og forefandt der en ikke stor, men kongelig og kostbar samling af franske bøsser, kårder, dolke, hjelme, harnisker og sådanne sager, alt sammen meget sirligt. Hans højheds skrædder viste os den med perler, guld og ædelstene sirede klædedragt, som han bar ved kongens kroning, og andre af hans silkeklæder og kapper broderet med guld og perler«.

Efter Gert Rantzaus død overgik Sankt Gjertruds Gård til hans nevø, den lærde Henrik Rantzau til Schöneweide.

Christian IVs storstilede planer om en udvidelse af byen mod nordøst blev som bekendt ikke fuldført i hans regeringstid. Det var først nogle år efter hans død, at den nye Østervold, der forbandt Nørreport med

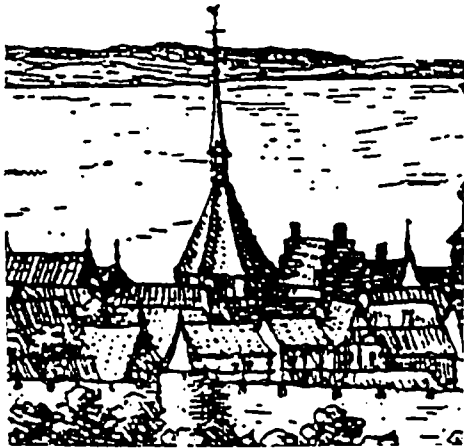

Fig. 3. Sankt Gjertrud set fra nord i 1587. Det trinde kirketårn, der vender mod øst, og de kamtakkede gavle er beboet. Efter Braunius: *Theatrum Urbium IV*.

Fig. 4. Sankt Gjertrud set syd fra i 1611. Endnu står kirketårnet, om end det filsyneladende har skiftet udseende. I skibet er der to gavle mod Pusteroig. Stik efter van Wijk.

Kastellet, var kommet i en sådan forfatning, at den gamle Østervold kunne demoleres. En byplan for de nye områder blev udarbejdet af Axel Urup og approberet af kongen, og den 11. januar 1650 befalede han ham straks »at lade begynde med plutzerne att vdstiche og gaderne, saa vitt schee kand, att frembføre, saa snart som jorden er aaben«. ¹² Ud-stikningen af området omkring Sankt Gjertruds Stræde var tilendebragt i maj, ved hvilken lejlighed Åbenrå havde fået det forløb, den siden har beholdt. Fæstningsterænet, der var kronens ejendom, blev nu afhændet til private, og den 18. marts 1651 fik Henrik Rantzau, hvis have jo stødte op til den gamle Østervold, skøde på området ud til den nyudstukne Åbenrå. ¹³ Samtidigt erhvervede han den nordlige del af det område, der i dag begrænses af Åbenrå, Landemærket, Gothersgade og Rosenborggade, og hans ejendom kom således til at strække sig fra nutidens Kultorv til Gothersgade. Der

var imidlertid en klausul i skøderne for dem, der på denne måde overtog grunde i »Ny København«: de måtte forpligte sig til selv at lade de erhvervede arealer planere og bebygge med »gode købstadsbygninger«, samt anlægge gaderne.

Det kom dog til at knibe for rigsråden med at opfylde sine forpligtelser, og ved hans død i 1674 stod hans nyerhvervede grunde endnu gabende tomme. Men på grund af hans stilling ved hoffet foretog man sig intet så længe han levede, selv om man mod mange andre, der havde undladt at bebygge sine grunde, fór frem med bål og brand.

Henrik Rantzau havde levet i barnløst ægteskab med Sophie Lindenov, og det var derfor hans svigerinde Helle Urne, der kom til at arve ham. Men da fruhen heller ikke gjorde anstalt til noget byggeri, blev området mellem Åbenrå og Gothersgade i 1681 frakendt hende ved dom, og gik tilbage til kronen. ¹⁴ Senere blev grunden tilskødet den

reformerte menighed, som der opførte deres kirke. Adelsgården og området ud til Åbenrå var i 1680 tilskødet Johan Sechman, kommissær i Søetaten og assessor og sekretær i Kommercekollegiet.¹⁵

Johan Sechman var søn af borgmester Baltzer Sechman og frue Mechtelle ther Borch. Borgmesteren døde i 1675, og da hans hustru fulgte ham i graven fire år senere, stod børnene tilbage med en klækkelig arv. Det bestemtes, at sønnen Baltzer d. y. skulle overtage familiens rummelige ejendom i Kompagnistræde (nuværende nr. 8), dog således, at Johan kunne blive boende. For sin arv kunne kommissæren nu spekulere, og det var med udstykning for øje, at han erhvervede den store grund i 1680, og i løbet af de følgende år skød der otte huse op ud mod Åbenrå og otte mindre våninger mod Pustervig. I 1694 udskilte han den vestlige del af det, der da var igen af parken med den bygning, der i sin tid havde huset Claus Dennes syge og fattige, og tilskødede det kammerjunker Adeler.¹⁶ Den tiloversblevne del af parken med den bygning, der tidligere havde været Sankt Gjertruds Kapel, beholdt Sechman foreløbig selv.

DEN VESTLIGE ADELSGÅRD

Frederik Christian Adeler – yngste søn af Cort Adeler – havde kun ejet stedet en måned, da han gav Manuel Taxera skøde på det som led i en større transaktion.¹⁷ Den portugisiske jøde Manuel Taxera af Hamburg havde tidligere som hovedpanthaver overtaget Dragsholm Slot efter rentemester Henrich Müller. Slottet var i 1659 nedbrændt af svenskerne, og henlå fremdeles som ruin, men nu købte den unge Adeler det, og opførte nye bygninger i tidens stil. Sin residens her

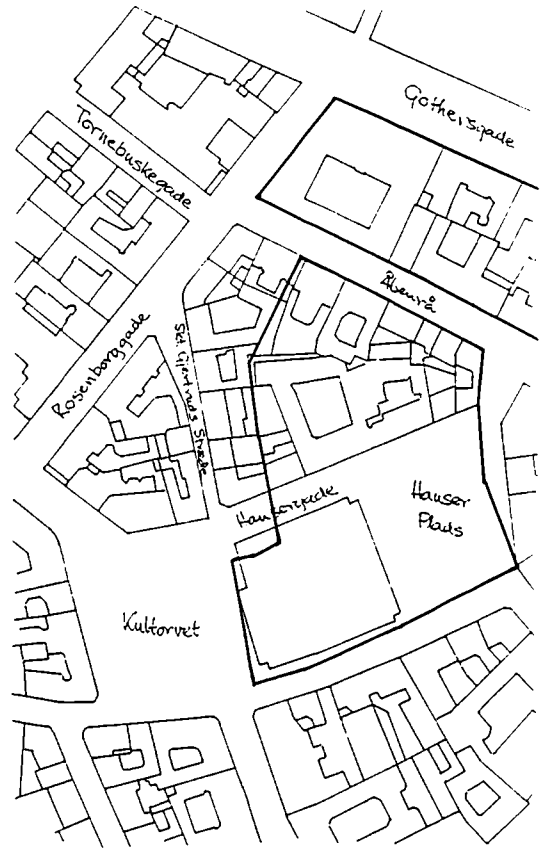

Fig. 5. Henrik Rantzaus ejendom efter udvidelsen i 1651. Skitse ved forfatteren.

i byen havde han på Christianshavn, og har ikke haft nærmere tilknytning til adelsgården ved Sankt Gjertruds Stræde. Heller ikke Manuel Taxera boede her nogen sinde. Efter hans død solgte hans to sønner Samuel og David den i 1705 til Johan Bartram Ernst.¹⁸

Efter politimester Ernsts død i 1722 solgtes ejendommen til stadens auktionsdirektør Severin Kuur. Den gang omtaltes – foruden en lejevåning ud mod strædet, der skyldtes Ernst – en portbygning i bindingsværk, et sidehus i 11 fag, hvoraf de fire i en etage og resten i to, med kvist over fem fag, en grund-

muret bagbygning i fire fag og to etager med hvælvet kælder, og endelig hovedbygningen til venstre i gården – efter alt at dømme det fordums Sankt Annæ Hospital – med sine tretten fag med kvist over fem, og kælder under.

Det blev monsieur Kuurs lod i 1728 at se sine bygninger nedbrændt til grunden. Men han havde penge, og genopførelsen var tilendebragt i 1731.¹⁹ Ud mod det nyanlagte Kultov var der opført to toetagers bygninger, en lejevåning i fire fag samt en portbygning i et dobbelt og to enkelte fag. Bagved lå der et sidehus i fem fag og en vognremise i seks, begge bygninger kun en etage høj. Inderst på grunden var der en stald i 17 fag med plads til syv heste. Til venstre i gården lå hovedbygningen nu med ni fag og to etager med en gennemgående kvist over de tre midterste fag. I kælderen var der køkkener og borgestue. Til første etage var der opgang af en stentrappe midt på bygningen, og værelserne var dekorerede med paneler og sirligt malede tøjtapeter samt gibslofter. En stor trappe i tre løb førte til anden etage, hvor rummene var udstyret med paneler og voksduge.

Efter rådmand Kuurs død i 1739 arvede hans søn Frederik Kuur ejendommen. I 1747 solgte han lejevåningen ud mod torvet, men trods denne afværgemanøvre blev resten af området senere samme år overtaget af panthaveren Vartov Hospital. I 1750 solgte dets ledelse det til konferensrådinde Else Brandt.²⁰

Fru Brandt var født i Roskilde i 1715 som datter af konferensråd Christian Berregaard og hustru Jytte født Worm. Purung var hun kommet i ægteskab med den 19 år ældre konferensråd Carl Brandt til Teichhof, kabinetssekretær og kasserer hos dronning Sophie Magdalene, men efter kun fire år i Hymens lænker mistede hun sin gemal, og det var

således som enke hun gjorde sin entré i adelsgården ved Kultorvet. I hendes tid blev også anden etages værelser udsmykket med vævede tapeter, paneler med forgyldte lister og stuklofter. I parken lod hun opføre to orangerihuse med kuppelformede tage, og et lysthus formet som et tyrkisk telt. I midten af anlægget var der en ottokantet fontæne.

I disse omgivelser voksede konferensrådindens to sønner Christian og Enevold op. Christian – 15 år da familien kom hertil – skulle senere gennemløbe en stille embedsmandskarriere. Men en helt anderledes skæbne ventede den tre år yngre Enevold, hvis nære forhold til Struensee som bekendt førte ham til skafottet.

Adelsgården ved Kultorvet blev i 1761 købt af Bartholomæus Bertelsen de Cederfeld, der efter kun to år ved Kultorvet solgte ejendommen til Louise von Plessen født Berckentin, enke efter kammerherre Christian Siegfried von Plessen. I 1768 erhvervedes gården af Johanne Elisabeth Becher, hofproviantspektør Henrich Wilhelm Bechers enke.

I 1795 solgte fru Bechers svigersøn hofleverandør Martin Wraatz ejendommen til Frederik Horn.²¹ Horn, der fra 1812 kaldte sig Winkel-Horn efter sin hustru, havde startet sin karriere som fuldmægtig i Hof- og Stadsretten, hvor han senere forfremmedes til justitssekretær og surnummerær assessor. I 1803 udnævntes han til birkeskriver, en stilling han beholdt til 1817, da han var blevet økonomisk uafhængig. Inden for juraen har han intet publiceret, men det er næsten det eneste område, som denne sin tids førende dilettant ikke har beskæftiget sig med. Af hans vidtfavnende produktion kan nævnes »Anvisning til at regne Brøk« og »Arithmetisk Lommebog«, i to piecer forklarer han Brandforsikringskassens direktion, hvordan

de kan få penge til at yngle, i 1813 kom hans »Finansplan for Kongerigerne Danmark og Norge«, og i »Plan til en Guldmine« giver han anvisning på den sikre måde at vinde i tallotteriet på. I sin høje alderdom udgav han »Livsnorm eller: Hvordan man bør sig forholde for selvtilfreds at være«. Fra hans fuldkomment uspiselige lobhudling af sig selv: »Som jeg var i mit 80ende Aar« hidsættes følgende:

Egenkjærlighed var min Byld:
Jeg gjorde godt, for egen Skyld;
Andres Fryd var min Sjælelyst,
Den kildrede mit ømme Bryst.
Til ingen jeg bar Had:
Var jevnlig munter, glad.
At ikke vranten være,
Jeg holdt mig for en Ære.

Der stikker dog en vis portion selverkendelse i følgende strofer:

I Kundskabs Bog jeg bladed' kuns,
Men aldrig, aldrig kom til Bunds.

Det var imidlertid ikke poeten i Winkel-Horn, der var faldet for adelsgården ved Kultorvet. Som grundspekulant var han nemlig ingen amatør – hans tanke var at udstykke og bebygge den romantiske, gamle park. På auktionen efter P. F. Suhms død i 1798 erhvervede han derfor hans store ejendom i Pustervig.²²

DEN ØSTLIGE ADELSGÅRD

Dette var den del af Sechmans ejendom, hvor Sankt Gjertruds Kapel havde stået, og som han selv havde beholdt i 1694. Her boede i mange år admiral Frederik Eiler Gjede.²³

I 1709 udparcellerede Sechman sine sidste grunde ud mod Sankt Gjertruds Stræde – senere Kultorvet nr. 2 og 4.²⁴ Senere samme år solgte han hovedbygningen til Frederikke Luxdorff. Den havde indtil da haft adkomst gennem en port i Sankt Gjertruds Stræde, men nu fik den indgang fra Pustervig. Den stærkt amputerede park beholdt Sechman indtil 1711, da den sydlige, store del blev tilskødet fru Luxdorff.²⁵ Den nordlige, mindre del var tidligere blevet tillagt Reformert Kirkes præstegård i Åbenrå (nuv. nr. 3l).

Frederikke Amalie Luxdorff – datter af Cort Adeler – var enke efter oversekretær i Danske Kancelli Bolle Luxdorff. I 1711 overdrog hun ejendommen til Adam Christopher Knuth til Knuthenborg, der gennem sit ægteskab med Hedevig Sophie Luxdorff var blevet hendes svigersøn. Ægteparret opholdt sig mestendels på sine mange godser, og i deres ejertid var gården i Pustervig ofte udlejet. I 1720'erne boede således Friderich von Gram her. Det var mens han boede i Pustervig, at den halve by nedbrændte.²⁶

Branden opstod onsdag den 20. oktober 1728 ved Vesterport, og i den stærke blæst bredte den sig med lynets hast. Allerede torsdag stod Nørregade i brand, og funker herfra antændte grev Knuths gård, der nedbrændte til grunden. Først den følgende aften gik resten af kvarteret op i luer.

Den nedbrændte gård henlå som ruin i resten af grev Knuths ejertid. Men i 1735 tilskødedes den kommitteret i Kammerkollegiet Jens Dreier, og de bygninger, han allerede samme år lod opføre, lignede vel i alt væsentligt de afbrændte.²⁷ Ud mod gaden var der nu et syv alen højt plankeværk med port i, og for enden af den brolagte forgård lå den tolv fag lange og tre etager høje hovedbygning, der i modsætning til sin forgænger var opført i grundmur. Op til hoved-

Fig. 6. Adelsgårdene ved Kulturvet og Pustervig på konferensrådene Brandts og generalmajor de Thurahs tid. Udsnit af Geddes eleverede kort. Københavns Stadsarkiv.

indgangen midt på huset kom man ad en bred trappe af bremersten, der formodentlig stammede fra det forrige hus. Bygningen havde kun én frontispice, men mange af værelserne var rigt dekoreret med gibslofter, indvendige skodder og malede paneler og gulve. I et af værelserne i første etage var der lærredstapeter »malet i bibelske Historier«. Til venstre i gården havde kammerråden ladet opføre en halvtags bindingsværksbygning i tretten fag og to etager. De elleve fag var staldrum, mens de resterende to var forbeholdt staldknægten. Ovenover var der foderlager. Endelig var der til højre en tyve fag lang remisebygning i et stokværk. I 1741

afstod kammerråd Dreier ejendommen til Laurids de Thurah.

Uden tvivl var det parken, han var faldet for, for de kun seks år gamle bygninger blev nu nedrevet, og på deres fundamenter rejste der sig nye og prægtigere, der stod færdige i oktober 1741. Plankeværket mod gaden var erstattet af en fire alen høj brandmur med en syv alen høj port midt på. Hovedbygningen fremstod nu i ti fag og tre etager. I taget var der to kviste, hver over et fag, og fra en vestibule førte op gennem alle etagerne en hovedtrappe, »en piece som har ingen lige i noget hus i Kiøbenhavn, saasom den paa en nye proper facon er anlagt«. Sidehuset til venstre i gården var på 13 fag og i samme højde som hovedbygningen, det havde frontispice over tre fag, og en »pompøs« marmortrappe med billedhuggerarbejde førte op til øverste etage. I disse bygninger var der tre »sirligt forarbejdede« marmorkaminer. I værelserne var der rige stukkaturarbejder i tidens goût med ægte guld, malerier over dørene, marmorerede paneler med forgyldte lister og »indlagte« gulve. Begge bygninger var grundmurede og havde hvælvede kældere.

Lysthaven var i de Thurahs ejertid »besat med mangfoldige af de allerræreste og skønneste frugttræer af alle sorter«. Endvidere var der to fontæner og et lysthus. I køkkenhaven fandtes asparges og andre jordfrugter, »alt hvad en husholdning kan behøve«, såsom ferskener, abrikoser, vinranker, kvæder »og andre skønne frugttræer som alle bærer i abondance«. Her var der også et lysthus »hvorudi om sommeren sættes mængder af kanariefugle«.

Sit hjem solgte de Thurah i 1751 til Holger Scheel. Efter hans død i 1764 trak enken sig tilbage til sit gods Mørdrup på Sorøegnen,

Fig. 7. De store lysthaver mellem Kulturvej og Åbenrå, som efter branden i 1807 blev reguleret og bebygget. Udsnit af Geddes kort 1757.

hvorfra gården i Pustervig nok en gang blev sat til salg. Denne gang kom den på P. F. Suhms hænder. For at skaffe plads til sin enorme bogsamling byggede han et sytten fag langt og fire etager højt sidehus til højre i gården, samt to lavere bygninger på hver side af porten.

FATTIGFORORDNINGEN AF 1799. OPLYSNINGSTIDENS SOCIALPOLITIK.

Efter Suhms død blev ejendommen som tidligere nævnt købt af birkeskriver Winkel-Horn. Han beholdt parken, men bygningerne videresolgte han straks til Fattigkommis-

sionen.²⁸ På forunderligt vis sluttedes derved cirkelen tilbage til middelalderens Sankt Gjertruds fattigkirke og den fromme Claus Dennes hospital for samfundets udskud. Selv om den nys reorganiserede Fattigkommissions medlemmer næppe som Claus Denne ville have været villige til at bespise de fattige af deres egne gryder og tønder, var den dog bekendt for sit menneskevenlige sindelag, inspireret som den var af de liberale tanker om fattigforsorg, der i disse år udgik fra USA. I Suhms ejendom var det deres agt at oprette et såkaldt philadelphisk tvangsarbejdshus. Byggesagkyndige fandt de rummelige huse vel egnet til formålet, og under stadsbygmester Meyns opsyn indrettedes de til sit nye øjemed. Det hele kom til at stå Fattigvæsenet i 28.000 rigsdaler, og den nye institution kunne tages i brug i april 1800. Man havde regnet med et belæg på omkring 100, hvoraf 60 kvinder.

Arbejdshuset var beregnet på folk, der kun havde forset sig mod Fattigvæsenets forordninger og love ved betleri eller på anden måde. Tidligere var de blevet sat i fængsel sammen med ransmænd og mordere. Her i Pustervig var det meningen, at deres arbejde dels skulle forsørge dem, men også – i tidens blomstrende sprog – bidrage til deres forædling. Gennem »opmuntring til flid« søgte man at forvinde de indsattes »afsky og modbydelighed for arbejde«, og »først vende den fangnes hånd og siden hans ånd til arbejde«. Institutionen var den første af sin slags i Europa. Disciplinen skulle være human og straffene milde, og i det hele taget lå »de fangnes både fysiske og moralske forbedring« ledelsen stærkt på sinde. Således hedder det i reglementet:

»I øvrigt sees ved denne Indretning hen til: at den bliver en sand Forbedringsindretning,

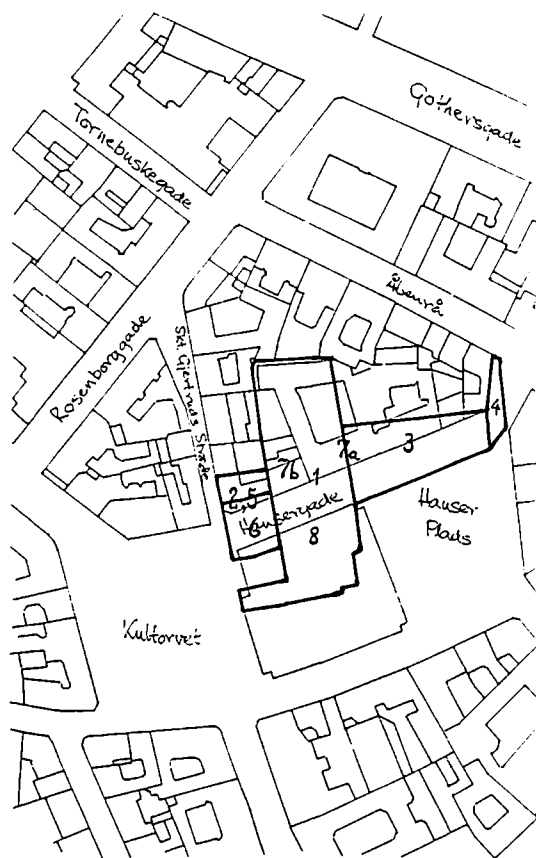

Fig. 8. Winkel-Horns ejendomshandler.

1. 1795 købte han fru Bechers gårde og store park.
2. 1797 købte han Kulturvet 12 og Sankt Gjertruds Stræde 2.
3. 1799. Den del af Suhm have, som han beholdt.
4. Hans tidligere erhvervede grund i Åbenrå.
5. 1804 solgte han Kulturvet 12 og Sankt Gjertruds Stræde 2.
6. 1809 købte han Kulturvet 12 for anden gang, og den nye gade anlagdes.
7. 1809 solgte han området nord for den nye gade til Hauser (a) og brændeovnsbrænder Kleitrup (b).
8. 1809 solgte han ligeledes området syd for gaden til Hauser.

hvor de, som indsættes, kunne i den Tid, de der henbringer, anføres til Orden, Sædelighed og Arbejdsomhed, og hvorfra de kunne gaa ud med Forsæt og Lyst til derefter helle-

Fig. 9. Birkeskriver Frederik Winkel-Horn (1756-1837). Udateret maleri af C.A. Lorentzen. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Hillerød.

re at ernære sig lovligen og sikkert, end at tage Tilflugt til det vanærende og usikre Betleri, eller anden forbudde Haandtering.«

Personalet bestod af en forstander, en kvartermester, en lærermoder og en portner. Sidstnævnte og hans kone besørgede tillige »fangernes rensning«. De indsatte, hvoraf mange var gamle og svage, blev sat til at spinde, hegle, plukke fjer, sy linned, strikke strømper etc. Fangernes kost var den berygtede (men nærende) rumfordsuppe kogt på knuste knogler og blod.

Men stiftelsen bestod kun i få år. Lørdag den 5. september 1807 nedbrændte arbejds- huset sammen med resten af kvarteret under englændernes bombardement. Landet var i

krig, og tiderne var ikke længere til omkostningskrævende foranstaltninger på det sociale område.

SIDSTE AKT

Parken bag det nedbrændte arbejdshus havde birkeskriver Winkel-Horn som sagt beholdt i 1799, og den kom til at indgå som et led i hans spekulationer. Tidligere havde han fået skøde på en koteletgrund i Åbenrå, og i 1797 havde han købt det senere Kultorvet 12 og Sankt Gjertruds Stræde 2, hvorved han var kommet i besiddelse af et sammenhængende område fra Kultorvet til Åbenrå. Hans idé var at nedbryde bygningerne ud mod Kultorvet og anlægge en gade, der forbandt Åbenrå med Kultorvet, men denne plan lod sig af forskellige grunde ikke realisere, og i 1804 opgav han den, og solgte ejendommene ud mod Kultorvet til Frederik Schnabel og Johannes Berthelsen. At hele området mindre end tre år senere gik op i luer, kom altså ikke helt på tværs for Winkel-Horn, der nu så sit snit til at føre sit projekt ud i livet.

Næppe var ruinerne blevet kolde, før han var på banen med en ny plan,²⁹ der nu ikke længere kun omfattede en gade fra Kultorvet til Åbenrå, men tillige en forbindelse fra denne gade til Pustervig og Landemærket. I en skrivelse af 29. september 1807 delagtiggjorde birkeskriveren den nys nedsatte Gadereguleringskommission i sine forehavender. Der var indgået overenskomster med naboerne von Halle og Christensen i Landemærket, hans svigersøn, den i samtiden så berømte gymnast professor Nachtigal i Pustervig, og endelig brændevinsbrænder Berthelsen på Kultorvet om de komplicerede mageskifter, der ville muliggøre gadegennembruddene,

og vedlagt fulgte de impliceredes accept af planerne. Kommissionen fandt, »at et saadant Anlæg (kunne) afgive en stor Deel skønne og fordeelagtige Byggepladser, hvorpaa der maaskee straks kunde blive Mangel her i Staden«, og indstillede til Kancelliet, at det foreslåede realiseredes. Der faldt kongelig resolution i sagen den 28. december 1807, og man kunde derefter skride til værket.

Men da det gik op for brændevinsbrænder Berthelsen, at hans grund efter mageskiftet kun ville blive sølle fire meter bred mod Kultorvet, fortrød han bitterligt, og beklagede sig i øst og vest over at være blevet bondefanget af birkeskriveren. Han henvendte sig sågar til kongen for at blive løst fra sit løfte, men efter at der var blevet indhentet responsum fra kommissionen, resolveredes der den 24. maj 1808, at det måtte »have sit Forblivende ved den tidligere Resolution.« Dette svar drev den gamle mand helt fra koncepterne, og den 27. marts det følgende år døde han i frustration og dyb forbitrelse. Dødsfaldet kom dog ganske belejligt for Winkel-Horn, der nu overtog grunden, og derefter kunne foretage mageskifte med sig selv. Den nye gade kunne derefter udstikkes.

Det meste af nordsiden tilskødedes konferensråd Conrad Hauser,³⁰ som her i 1811 lod opføre de bygninger, der i dag rummer restaurationen Sankt Gjertruds Kloster, der uden blussel prætenderer, at lokalerne kan dateres tilbage til middelalderen.³¹ Grundene syd for den nye gade tilskødedes ligeledes Hauser, der lod det fordums Sankt Annæ Hospital nedrive og nye bygninger opføre i 1815.³² Endelig erhvervede Hauser ruinerne af det, der en gang havde været Sankt Gjertruds Kapel. I 1819³³ foranledigede han dem fjernet og området planeret og udlagt til offentligt torv.

Da var det, de sidste rester af forgyldnin-

Fig. 10. Konferensråd Conrad Casper Hauser (1743-1824). Den schweiziskfødte købmand kom til landet som en holden mand i 1770'erne, men var blandt de mange, der ikke kom helskindet igennem den økonomiske krise efter 1814. Blandt andet var hans byggeforetagender ved Kultorvet ham en dyr fornøjelse. Han døde dybt forgældet i 1824. Det kgl. Bibliotek.

gen gik af Sankt Gjertrud. Og selv om det havde været en langsommelig proces med talrige aktører involveret, må hovedansvaret for misgerningen dog lægges på birkeskriveren og konferensråden.

NOTER

- 1 Surius: *Historiae seu vitae Sanctorum*, 17. marts.
- 2 Tue Gad: *Helgenlegender fortalt i Norden*, s. 122.
- 3 H. U. Ramsing: *Københavns Historie og Topografi i Middelalderen 1940 (KHT) bd. 1*, s. 149.
- 4 Samme, bd. 2, s. 168.
- 5 Birgitte Bøggild Johannsen: *Danmarks Kirker*. København. Nationalmuseet 1987, s. 29.
- 6 Holger Fr. Rørdam: *Kjøbenhavns Kirker og Klostre i Middelalderen 1859-63*, s. 345ff. *Københavns Diplomatarium (KD) bd. IV ss. 402-04*, 418-19, 425-26.
- 7 Geddes Kort 1757.
- 8 KD I, s. 380.
- 9 KHT bd., 2 s. 174.
- 10 H. U. Ramsing: *Københavns Ejendomme 1377-1728 (KE) Rosenborg Kvarter*.
- 11 Suhms *Nye Samlinger III 1794*, s. 97.
- 12 KD V, s. 330.
- 13 KD III, s. 359. Skødet er interessant, fordi det placerer den gamle Østervold langt sydligere end Ramsing angiver i KHT bd 3 s. 19.
- 14 KD VII s. 2.
- 15 Rigsarkivet (RA): DC. C 40. Rang- og bestallingsbreve 28. nov. 1682. O. Nielsen: *Kjøbenhavn bd. 4*, s. 427. KE Snarens Kvarter, s. 103. KD III, s. 729 og VII, s. 172.
- 16 KE. Målebrev (Mb) 30. juli 1705.
- 17 Trap Danmark, 3. udgave, 1898 bd. 2, s. 522.
- 18 Se note 16.
- 19 Landsarkivet: Brandtaksation, Rosenborg Kvarter matr. nr. 204.
- 20 Sv. Cedergreen Bech: *Struensee og hans tid*. 1972.
- 21 Danske Prokuratorer 1660-1869. Det kgl. Bibliotek: *Materialer til et dansk biographisk- literarisk Lexicon ved Niels Christian Øst*. 1835, s. 611.
- 22 Mb 4. juli og 16. dec. 1799.
- 23 SA: Skattemandtal.
- 24 Mb 30. juli 1705 og 20. juni 1709.
- 25 Mb 14. febr. 1711.
- 26 Danske Samlinger 1866-67 bd. 2, s. 71ff.
- 27 SA: Fattigvæsenet nr. 129. 1728-1841 Kapitaler og ejendomme.
- 28 Iris og Hebe 1804 IV. J. H. Bärens: *Tvivil. Fattigvæsenets Tvangshus*.
- 29 SA: TKOM 73. Gadereguleringskommissionen 1807-13. Forhandlingsprotokol med bilag.
- 30 Mb 12. dec. 1809.
- 31 Harald Nystrøm: *Om Patriciergaarden Hausørplads 32, 1962*.
- 32 Mb 21. sept. 1815.
- 33 G. Nygaard, H. Langberg og S. Linvald: *Huse og Mennesker. Fra Torv til Torv*, s. 22.

Rolf Dahl, f. 1941 i Bergen. Efter diplomeksamen fra Det Kgl. Danske Musikkonservatorium tilknyttet flere symfoniorkestre og desuden optrådt som solist og kammermusiker. Artikler om københavnske personer og lokaliteter i *Historisk Tidsskrift* og *Historiske Meddelelser om København*.

ET GOTLANDSK FIGURKAPITÆL FRA KØBENHAVN

En rest af Vor Frue kirkes højgotiske skulpturudsmykning

Af Ebbe Nyborg

De senere år har bragt flere forsøg på at få Øresundsområdetets middelalderlige kirkebygninger til at dokumentere regionens betydning i middelalderen, således Anders Andréns opgørelse af kirkernes arealomfang og Jes Wiinbergs optælling af hvælv.¹ Undersøgelserne godtgør, at man ved sådanne kvantificeringer af kirkelige vidnesbyrd kan underbygge det indtryk, som også det skriftlige kildemateriale giver: At Øresundsområdet havde en betydelig og voksende urbanisering i senmiddelalderen. En anden tilgang søger at belyse kirkearkitekturens mere »kvalitative« aspekter – og dermed dens ud-sagn om området som kulturlandskab, om dets resurser, geografi, kultur- og handelsforbindelser. Her kan fra de senere år nævnes indlæg af Kjeld de Fine Licht, Hugo Johannsen og Marian Ullén.²

Det følgende er et lille bidrag til spørgsmålene om katedralgotikens – eller højgotikens – former og baggrund i Øresundsområdet. I Badstuestræde midt i middelalderens København er der 1903 fremkommet et molesteret figurkapitæl af kalksten (fig. 1-2). Det har siden været upåagtet og er aldrig publiceret, vel bl.a. fordi man ikke har haft nogen sikker formening om, fra hvilken kirke det stammer.³ Kapitælet er stærkt ødelagt, nu 23,5 cm højt, største tværmål 36 cm. Formen har forinden været cirkulær (tværmål ca. 20

cm), foroven øjensynligt ottekantet, med sidefacetter, der øges opefter og afsluttes med en rundstav under en hulkehl. Af sidernes relieffigurer er hovedsagelig øvre halvdel af en stående Sankt Peter bevaret (fig. 2), nu 14 cm høj. Han er halvt vendt mod højre, venstre hånd holder en meget stor nøgle med støtte af albuen, mens højre hånd samler den folderige kappe foran brystet. Det store runde hoved har vidtåbne øjne og fuldskæg, der kun ses ved kinderne, da det meste af underansigtet er afstødt. Det korte hår har en lille skalleplet, men er ellers fyldigt og viltet lokket med en markeret rifling; glorieskiven er forsynet med en dobbelt linjekontur. Til venstre for Peter ses resterne af endnu en glorieskive, og til højre for ham er der i nogen afstand bevaret en skråt oprakt underarm. Så lidt er i behold af figurreliefferne, at man næppe tør sige, hvor mange figurer, der ialt har været tale om. At det har drejet sig om apostle og således om et »apostelkapitæl«, ligger derimod lige for. Tilstrækkeligt er bevaret af kapitælet til umiddelbart at fastslå, at dets højgotiske

Fig. 1-3. 1-2. Kalkstenskapitæl med relief af Sankt Peter, jordfund fra Badstuestræde i København. Foto Roberto Fortuna 1995. 3. København Vor Frue kirke gengivet efter P. Resens byprospekt 1674. Tårnet hørte ikke til 1300-talsanlægget, men var tilføjet henimod 1500.

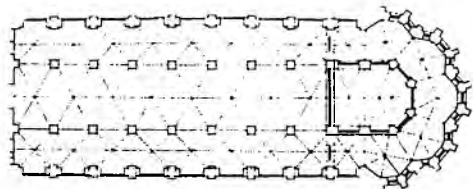
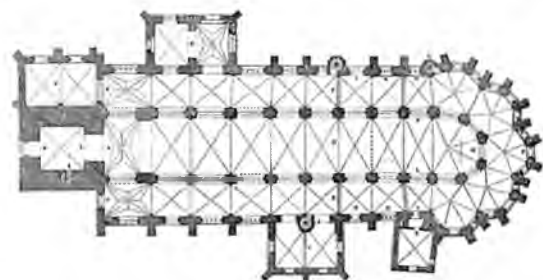
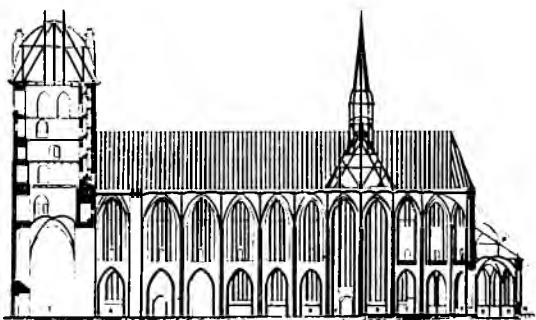

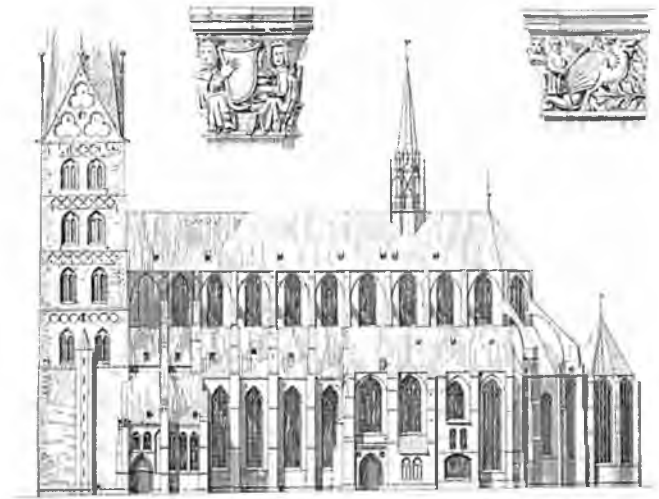
Fig. 4. Sankt Petri kirke i Malmø, plan og opstalt, sammenholdt med (forneden) plan over Vor Frue kirke i København, så vidt den har kunnet tegnes. Gengivet efter Johannsen.

figurstil daterer det til første del eller midten af 1300-tallet, og at kapitælet er uden sidestykker i tidens Danmark. Dets datering og eksklusivitet gør det sandsynligt, at arkitekturdetaljen hidrører fra byens gamle hovedkirke, kollegiats- og sognekirken Vor Frue, der blev fornyet netop i 1300-tallets første del.⁴ Herpå peger også fundstedet, idet Badstuestræde ligger blot 150 m fra kirken. Vor Frue i København er den dårligst kendte

af Danmarks middelalderlige storkirker. Det skyldes, at den blev stærkt ødelagt ved brand 1728 og atter ved det engelske bombardement 1807, hvorefter ruinen blev nedbrudt for at give plads til Københavns nuværende domkirke i klassicistisk stil.⁵ Middelalderkirken kendes derfor hovedsagelig gennem prospekter fra 16-1700-tallet (fig. 3) og fra arkæologiske udgravninger 1925 og 1942, der frilagde koromgangens piller i en højde af ca. 1,5 m samt dele af et kapitelhus. Af vidnesbyrdene kan udledes, at kirken havde basilikalt langhus i seks fag, et tværskib med gavle i flugt med sideskibsmurene, samt et omgangskor af fransk katedraltype i form af fem polygonale kapeller. Herved har den forsvundne Vor Frue kirke i København svaret så nøje til Sankt Petri kirke i Malmø (fig. 4), at man i arkitekturforskningen har talt om de to som »søsterkirker«.⁶ Den højgotiske Vor Frue kirke formodes opført efter en brand 1316, mens påbegyndelsen af Sankt Petri kirke med urette har været knyttet til året 1319. I realiteten er ingen af årstallene bindende, ej heller er det givet, at den københavnske kirkebyggeplads har haft prioritet i forhold til den i Malmø. Byggerierne kan være påbegyndt allerede o. 1300, og må i alle tilfælde antages at have strakt sig over adskillige årtier.⁷

Der er ingen tvivl om, ad hvilken vej katedralgotikens franske arkitekturidealer nåede Øresundsområdet. Mens Nordens kirkebyggeri i 1200-tallet hentede inspiration og bygmestre fra Frankrig, England, Rhinområdet og Westfalen, var de nordtyske Hansabyer med 1300-tallet blevet helt dominerende som kulturformidlere. De to kirker ved Sundet er tydeligvis anlagt som reducerede udgaver af den mægtige Mariakirke i Lybæk (fig. 5), hvis opførelse antages påbegyndt o.

Fig. 5. Mariakirken i Lybæk, opstalt i samme målestok som de i fig. 4 gengivne planer og opstalter. Indsat opmåling af et kapitæl fra kirkenes Briefkapelle (tv.) og et fra dens lektorium. Efter Die Bau- und Kunstdenkmäler.

1270, måske dog først henved 1280. Om Mariakirkens nærmere arkitektoniske afstamning taler klare korskapperne, der ikke udgår fra en selvstændig koromgang, men er trukket ind imod højkoret, således at de selv danner omgangen. Planløsningen er sjælden i Frankrig. Den optræder tidligst ved domkirken i Soissons (fuldført 1212), herefter i Bayonne (fra 1213) og Quimper, hvorpå den især gør sig gældende i det belgiske område, ved domkirken i Tournai og ved de store bykirker i Gent og Brügge. Andre træk ved Lybæk-byggeriet har deres forudsætninger andetsteds, først og fremmest i Rhinområdet, hvor katedralgotikken slog igennem med den 1248 påbegyndte domkirke i Köln.⁸ Lybæks Mariakirke, hvortil slutter sig en fornyelse af samme bys domkirkekor i tilsvarende arkitekturformer, fik efterfølgende en rolle som nøglemonument ved Østersøen, idet den blev inspiration for en række byggerier i hidtil uset målestok, således Nikolajkirken i Stralsund (påbegyndt efter 1290),

klosterkirken i Doberan (påbegyndt efter brand 1291), domkirken i Schwerin (koret færdigt 1327), Mariakirkerne i Rostock og Wismar, Peterskirken i Riga og altså de to kirker i København og Malmø, der må skyldes nordtyske bygmestre.⁹

Fælles for alle disse kirker i det sydlige Østersøområde er, at deres byggemateriale er tegl. Et bredt bånd henover de nordlige Nederlande, Danmark, Nordtyskland, Polen og det sydlige Baltikum udviklede sig fra det sene 1100-tal til Nordeuropas teglstensbælte. Disse lave slettelande savnede den gode kalksten, der benyttedes i Frankrig, England og Syd- og Mellemtyskland og som muliggjorde en bygningsforsirning med rige profiler, naturalistisk bladværk, prægtige figurportaler og groteske vandspyere (fransk: gargouilles). Derfor måtte allerede Valdemarstidens forsøg på at indføre den tidlige franske 1100-talsgotik i området føre til arkitekturløsninger, der nok i området oplevedes som epokegørende, men som i forhold til forbille-

derne var udpræget forenklede, således i Roskilde domkirke (korafslutning o. 1225).¹⁰ Og derfor er der også ved Lybæks Mariakirke tale om en noget tillempet katedralgotik. Stedvis ser man imidlertid i denne teglstensgotik (»Backsteingotik«), at bygmesteren har søgt at opnå nogle af den rigere kalkstensarkitekturs effekter ved at supplere teglen med andet materiale, der bl.a. kunne muliggøre en vis figurskulptur. Det er i denne sammenhæng, det københavnske kapitæl må ses. Flere sådanne figurudsmykninger er dog ikke som dette af kalksten, men modelleret i stuk eller andet materiale, i sig selv et udtryk for den opfindsomhed, der brugtes for at overvinde teglens begrænsninger. Af stuk er således en serie hvælvkonsoller med mere eller mindre groteske scener i Lybæk Mariakirkes såkaldte Brevkapel, der er opført efter 1310 (fig. 5, indsats). Yderligere en sådan serie findes i samme bys dominikanerkloster (kapitelsalen), hvor billedkapitælerne dateres o. 1350 og har almene stiltræk tilfælles med københavnskapitælet.¹¹

Det siger sig selv, at vores hovedinteresse må rettes imod sådanne arkitekturelementer af kalksten. Også her rummer Lybæks Mariakirke gode prøver, der kan tjene som eksempler. Allerede fra første færd har dens arkitekt således brugt veltilhugget kalksten til sokler, bladkapitæler, gesimser og portal-indfatninger samt til en serie vandspyer, af hvilke den sidste styrtede ned ved bombardementet 1942.¹² 1310-20 opsattes i forbindelse med Brevkapellet en portal, hvis kapitælbånd har en egentlig billedskulptur i form af små drolier i velhugget løvværk. Og endelig fik Mariakirken 1377 et lektorium (en læsetribune foran koret) hvis bærende søjler havde kapitæler med bladværk og figurer. Eftersom lektoriet blev ødelagt ved bombardementet 1942, er disse kapitæler dårligt kendt. Beva-

ret er hovedsagelig et kapitæl med en ridder i dragekamp (fig. 5, indsats), der atter har almene stiltræk tilfælles med københavnskapitælet.¹³

Et væsentligt spørgsmål, når det gælder Mariakirkens kalksten og tilsvarende arkitekturdetaljer i teglstensgotiken,¹⁴ er kalkstens oprindelse og stenhuggernes herkomst og skoling. Tager vi stenmaterialet først, så er en teknisk bestemmelse og stedsbestemmelse heraf nok mulig, men sådanne undersøgelser er forfatteren bekendt ikke iværksat i væsentligt omfang på denne type materiale. Hovedsagelig må der foreligge følgende muligheder. Kalkstenen kan være indført sydfra, færdighugget eller ubearbejdet, i hvilket sidste tilfælde stenhuggere også var at hente i Mellemtyskland. Eller stenen kan være tilført nordfra, fra Gotland, der siden 1200-tallet havde en meget betydelig kalkstensproduktion, og som af samme grund besad en nøglerolle i den mellemskandinaviske katedralgotik, hvis hovedmonumenter er Uppsalas og Linköpings domkirker samt det såkaldte Store Kapel ved Mariakirken i Visby.¹⁵ Fra Gotland eksporteredes både ubearbejdet kalksten og færdighugget sten i form af døbefonte, kapitæler mm. Når det gælder sten, der er eksporteret i ubearbejdet stand, kan kun en teknisk undersøgelse spore den tilbage til Gotland, og dens udhugning på anvendelsesstedet kan meget vel repræsentere en lokal eller kontinental tradition forskellig fra Gotlands.¹⁶ For færdighuggede gotlandske stykker gælder det til gengæld, at de ofte alene ud fra deres typer og former kan tilskrives gotlandske stenhuggerværksteder, hvis arbejder findes rundtom på øen selv.

Det mest bemærkelsesværdige eksempel på sådan færdigeksport af gotlandske kapitæler til de sydlige Østersølandes teglstens-

Fig. 6-7. Kalkstenskaptæler fra Kolbatz kloster i Pommern, nu i Museum Pomorza, Szczecin (Stettin). 6. 'Djævelkaptælet', en grinende djævel trækker en munk i hans lange hætte (kapuschong). Foto Esrum Klosters museum. 7. 'Apostelkaptælet', Sankt Peter med nøglen. Foto Museum Pomorza.

gotik er tillige en hovednøgle til det danske kapitæl. Det drejer sig om det cisterciensiske kloster i Kolbatz i Pommern, hvorfra stammer adskillige kapitæler, af hvilke de tre er sammenhørende og her er af særlig interesse (fig. 6-7). Formen er som københavnskapitælets, idet den dog oventil er kvadratisk; højden udgør op til 42,5 cm (alt efter bevaringen), bredden 33 cm. På det såkaldte »Djævelkaptælet« (fig. 6) ses en manende advarsel imod den ondes fremfærd blandt munkene. På det ret ødelagte »Måltidskaptælet« vises madtillavningen i klostret, og endelig ses på siderne af »Apostelkaptælet« (fig. 7) fire stående apostle, Peter, Paulus, Bartolomæus og Jakob den ældre, der adskilles af bladværk på hjørnerne. Kapitælerne formodes ud fra deres motiver at have hørt til i klostrets nu forsvundne refektorium (spisesal). Rummet skal, som klosterbygningerne i øvrigt, have stået færdigt 1347, og da bør også kapitælerne have været på plads.¹⁷

Med apostelkaptælet har vi i Petersfigu-

ren (fig. 7) et motiv, som direkte kan sammenlignes med københavnskapitælets Peter (fig. 2). Der må noteres formelle forskelle, således er figuren fra Kolbatz ikke sidevendt, men frontal, og hans nøgle er flyttet over i højre hånd. Men ellers er lighederne i stil og manér påfaldende. Figurene har øjensynligt det samme kropssvaj, de har samme store runde hoved, samme hår og skalleplet, og samme dragtfolder. Derimod savner københavnsfiguren de dobbeltkonturer, der på kolbatzfiguren løber langs klædesømmene, og som er noget karakteristisk for det pågældende gotlandske stenhuggerværksted. Her til er at sige, at langt fra alle værkstedets figurer har dette træk, der ses hyppigst ved dragtens nedre sømme, som jo ikke er i behold på københavnskapitælet. Helt afgørende er imidlertid, at københavnskapitælet udviser et andet særtræk for dette gotlandske værksted, nemlig glorieskivens ejendommelige dobbeltkontur. Der er ingen tvivl om, at kapitælerne fra Kolbatz og København skyldes

Fig. 8-9. 8. Stånga kirkes sydportal, kapitælbånd med scener af Jesu Barndomshistorie samt derover, i tympanonfeltet, Sankt Peter med nøglen. 9. Sankt Peter med nøglen, gotlandsk glasmaleri, muligvis fra Alskog kirke. I Statens Historiske Museum, Stockholm. Efter Lagerlöf og Die Glasmalereien den Mittelalters.

samme gotlandske stenhuggerværksted, der af gotlandskunstens legendariske kender, Johnny Roosval, har fået mesternavnet »Egypticus«.¹⁸

Selv om dette værksted havde en meget standardiseret produktion, synes det kun i et beskedent omfang at have arbejdet til eksport.¹⁹ Erland Lagerlöf har vist, hvordan dets stenhuggere var stærkt integreret i en »byggehytte« (et bygmesterværksted), som stod for nyopførelsen af en række kirker på øen i en ambitiøs højgotik, der savner sidestykke i nordens sognekirkebyggeri. Ofte ses man da

også at have forbygget sig, således i Lärbro og Öja, hvor kun tårnene er færdiggjort – med elegante søjlegallerier og groteske vandspyer. Tilsvarende er det i Garde, Burs og Lye kun korene, der er afsluttet, og som endnu tjener sammen med et mindre romansk skib. Indvendig har stenhuggerne foldet sig ud på kapitæler og konsoller som i Hablingbo, hvor de gammelegyptiske former (som hatorkapitæler) inspirerede Roosval til navnet »Egypticus«. Udvendig gør skulpturen sig især gældende på portalerne, hvis rigt artikulerede spidsbuer krones af

stejle »vimperger«(spidsgavle), der ofte har topfigur i form af den tronende eller opstandne Kristus. Også tympanon kan rumme figurscener, typisk Marias Himmekroning. Og kapitælbåndene har rækker af scener fra det gamle eller ny testamente som det ses i Stånga, hvor tympanonfeltet rummer en Peterfigur med bog (fig. 8), men ellers næsten svarende til københavnskapitælets. Figurerne er undersætsige med runde fyldige hoveder, og den udtryksfulde høviske gestik har et charmerende islæt af næsten barnlig fortælleglæde.²⁰

Ikke alene er arkitektur og skulptur nøje integreret i byggehyttens kirker. Også når det gælder deres øvrige udstyr, er det fælles præg så slående, at man næsten får indtryk af en art »totalentreprise«. I kirkernes indretning med kalk-, glas- og tavlemaleri samt alterskulptur er der et sådant sammenfald i stilmanér og forlægsbenyttelse, at det ligner en fælles enhedskultur, en Egyptianusstil.²¹ Det nye kor i Lye fik således kalkmalerier med en tronende Kristus over alteret, der ganske svarer til portalvimpergens, og dets vinduer en serie glasmalerier i ganske de samme stilformer. Interessant nok er det andetsteds i det gotlandske glasmaleri muligt at finde en prægtig figur af Peter (fig. 9),²² som atter ses udført efter samme forlæg som københavnskapitælets og må angive, hvordan dens nedre partier har fremtrådt.

Af portalerne knytter københavnskapitælet sig særlig nært til den største af dem alle, Stånga kirkes sydportal (fig. 10), idet flere af dens figurer udviser samme lille særtræk i form af en dobbelt gloriekontur. Der er således grund til at tro, at vort kapitæl er blevet til i samme arbejdsforløb som Stångaportalen, der træffende er blevet karakteriseret som en »arkitektonisk storhedsdrøm«. ²³ Men hvornår mon? Erland Lagerlöf har 1975 vil-

Fig. 10. Stånga kirkes sydportal. Det står ikke helt klart, til hvilken sammenhæng kæmpereliefferne til højre er udtænkt. Efter Sveriges Kyrkor.

let datere Egyptianusværkstedets arkitektur og skulpturer til mellem 1330 og 1380. Denne datering byggede bl.a. på værkstedets involvering i det nævnte Store Kapel ved Visby Mariakirke, som man har identificeret med det 1349 grundlagte »Swertingske kapel«. ²⁴ Tidsfæstelsen af Egyptianusværkstedet måtte af flere grunde synes lovlig sen. Dels kunne stilistiske grunde tale for at sætte dets begyndelse tidligere i århundredet, og dels var det nærliggende at se Valdemar Atterdags erobring og plyndring af Gotland 1361 som begyndelsen til enden for så stortanlagte byggerier som Egyptianusværkstedets.

Fig. 11. Vor Frue kirke i København, udsnit af Jan van Wijcks byprospekt 1611.

Her er det væsentligt, at Gunnar Svanström 1978 påviste, at Visby Mariakirkes Swertingske stiftelse 1349 i realiteten gjaldt et lille og arkitektonisk ubetydeligt kapel ved kirken, hvorved Store Kapel kunne indplaceres naturligt som en pragtbygning fra o. 1310 med den tidligste udfoldelse af katedralgotikens arkitektoniske skulptur på Gotland. Det skete øjensynligt dels ved lån fra byggepladsen ved Uppsala domkirke, hvor man længe arbejdede under en rigtig fransk bygmester, Estienne de Bonneuil. Dels var der tale om en helt dominerende påvirkning fra tysk højgotik, som kom til at danne udgangs-

punktet for Egypticusværkstedet.²⁵ Således må dets virke nu snarere dateres mellem 1320 og 1360.²⁶ Og holder vi fast ved Erland Lagerlöfs gruppering af værkerne, der henfører Stångaskulpturerne til den tredje af fire kronologiske grupper, vil en sandsynlig datering vel være o. 1340 – også for københavnskapitælet.²⁷

Hvor i Københavns Vor Frue kirke kunne kapitælet tænkes at have fundet anvendelse ved denne tid? Imod en anbringelse i selve bygningen taler, at den nok har haft plads for udhuggede konsoller som en påtruffet bladkonsol af lokal kridtsten (se slutvignet),²⁸ derimod ikke for kapitæler som vores, der forudsættes at krone en fritstående, hvælvbærende søjle. Kapitælet kunne derfor hovedsagelig tænkes i to sammenhænge. Det kan have været et af flere, som bar hvælvene i kirkens lektorium.²⁹ Eller det kan have haft plads i kapitelhuset, der var en tidlig, toetagers tilbygning ud for søndre korsarmsgavl, og som ses på Jan van Wijcks prospekt 1611 (fig. 11). Dette kapitelhus kendes tildels fra en udgravning, der i underetagen påviste et østre rum med midtsøjle af granit, som må have båret fire hvælv. Vort kapitæl kan have kronet denne søjle, men mere sandsynligt er vel, at det har båret hvælvene i overetagen, der rummede den egentlige kapitelsal og som siden tjente som universitets-levatorium.³⁰

Kapitælet løfter teglstensgotiken ved Øresund en smule op i den klasse af bygninger, der som Lybæks Mariakirke fik en vis skulpturudsmykning. Skønt kapitælet er hjemskrevet fra Gotland, er stilen som nævnt tysk og kan findes spredt i nordtysk skulptur, glasmaleri, kalkmaleri og guldsmedekunst samt ikke mindst i bronzestøbekunsten, som den bl.a. repræsenteres af lybækkeren Johannes Apengeter (dvs. »Abestøber«).³¹ Normalt

Fig. 12. Skibby kirke, kalkmaleri, o. 1350, *Bebudelsen, Jesu Fødsel og Fremstillingen i Templet.* Efter Danmarks Kirker.

modtog Sundområdet naturligvis ikke sådanne hanseatiske kunstimpulser via Gotland, men direkte sydfra. Det kunne ske i form af import, som når Valdemar Atterdag o. 1350 lod sine forældre hædre ved at lade en lybsk bronzestøber skabe deres gravfigurer mm. til tumbaen i Sorø kloster.³² Og det skete ved lokal optagelse af stiltrækkene i stedlige værksteder. Når det gælder den her behandlede stil, vandt den kun i begrænset

omfang indpas i Sydsandinavien. Netop i Øresundssområdet møder vi den dog i kalkmaleriet, således i det sydsjællandske »Snårestadværksted« og hos den sjællandske »Skibbymester«.³³ Hans malerier i kirker som Skibby (fig. 12), Kirkerup, Tveje Merløse og Selsø har tydeligvis samme tyske forudsætninger som Egyptianus og går endnu lidt længere end Egyptianus-værkstedet i retning af en folkelig udtryksfuldhed.

NOTER

- 1 Anders Andrén: Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark, Malmö 1985, og Jes Wienberg: Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark, Lund 1993.
- 2 Kjeld de Fine Licht: Øresundsmotiver, Nationalmuseets Arbejdsmark 1976, s. 33ff. Hugo Johannsen & Claus M. Smidt: Danmarks Arkitektur, Kirkens Huse, Kbh. 1981, s. 73ff. Marian Ullén: Gotikens Kyrkobyggande, i Signums svenska konsthistoria, Den Gotiska konsten, Sthlm. 1996, s. 103ff.
- 3 Kapitælet, der er fundet ved grundgravning, tilhører Nationalmuseet (inv. nr. D 5433). Det har en periode været udstillet, men er efter årtier i magasin 1995 deponeret på Københavns Bymuseum og udstillet der. Manglen på utvetydig kirkeproveniens må være grunden til, at kapitælet ikke er behandlet i Danmarks Kirker, Københavns By, s. 9ff.
- 4 Ingen andre af byens kirker har så vidt vides været underkastet større byggearbejder i perioden.
- 5 DK Kbh. By (jfr. note 3), s. 11ff. De gentagne nedbrydninger med salg af materialer og fyld kan let forklare, hvordan kapitælet er havnet i Badstuegades jord.
- 6 Se note 2 samt Theodor Wählin: Malmø S. Petri Kyrka, Malmö 1919. J. Roosval: Den baltiska Nordens kyrkor, Uppsala 1924, s. 129ff. Francis Beckett: Danmarks Kunst II, 1926, s. 12ff. H. U. Ramsing: Københavns Historie og Topografi i Middelalderen, 2. Bind. s. 37ff. Monica Rydbeck: Valvslagning och kalkmålingar i skånska kyrkor, Lund 1943, s. 171ff. Danmarks Kirker (jfr. note 3); Erik Horskjær i Danmarks Bygningskunst fra Oldtid til Nutid, 1958, s. 146ff; Lennart Tomner i Malmö stads historia 1, Malmö 171, s. 255ff.
- 7 Når det gælder den københavnske kirke åbner DK Kbh. By (jfr. note 3) således for den mulighed, at byggeriet var påbegyndt en tid før 1316 uden om den ældre Vor Frue kirke, der brændte dette år. For Malmøs vedkommende har Lennart Tomner (jfr. note 6) tilbagevist årstallet 1319 og taler (i tilslutning til Monica Rydbeck) for en bygningsbegyndelse o. 1300. I de senere år har Sven Rosborn arbejdet med en publicering af S. Petri kirke for Sveriges Kyrkor og synes her at kunne afdække en noget mere kompleks bygningshistorie, end hidtil antaget.
- 8 For Soissons senest Dany Sandron: La Cathédrale de Soissons. Archiracture et pouvoir, Paris 1998. Se I øvrigt Hans Josef Böker: Die Mittelalterliche Backsteinarchitektur Norddeutschlands, Darmstadt 1988, s. 137ff. og D. Ellger: Zum gotischen Chorbau der Lübecker Marienkirche, Zeitschrift für Kunstgeschichte 1991, s. 490ff. Om en mulig indflydelse fra Bremens ældre domkirke se også H.-J. Kunst: Die Marienkirche in Lübeck. Die Präsenz bischöflicher Architekturformen in der Bürgerkirche, Worms 1986. Senest Matthias Müller: Die »bürgerliche Backsteinkathedrale« als erzbischofliche Missionsarchitektur, Die sakrale Backsteinarchitektur des südlichen Ostseeraums – der theologische Aspekt, udg. Gerhard Eimer & Ernst Gierlich, Berlin 2000, s. 55ff. og Hans-Joachim Jacobs: Zur Datierung des Chores der Lübecker Marienkirche, Zeitschrift für Kunstgeschichte 1998-99, s. 240ff.
- 9 Böker (jfr. note 8), s. 151ff. Max Hasse: Die Marienkirche zu Lübeck, München, Berlin, 1983, s. 33ff. og Hugo Johannsen (jfr. note 2), der s. 73f. har fremhævet påfaldende nære fællestræk mellem København Vor Frue og klosterkirken i Doberan.
- 10 Johannsen 1981 (jfr. note 2). Som Roskilde domkirkes forbilleder er bl.a. peget på domkirkerne i Noyen (1150-80), Laon og Arras

- (korene ca. 1160-80), samt Notre Dame i Paris (1163-82).
- 11 Hasse 1983 (jfr. note 9), s. 28, 40ff. og Böker 1988 (jfr. note 8), s. 149f., der hælder til den tanke, at Brevkappellets hvælv først er bragt til færdiggørelse mod slutningen af 1300-tallet. Kapitælerne i dominikanerklostret er behandlet af Monica Klass: *Ett dominikanerklosters ikonografi. Senmedeltida konsoler och slutstenar i Burgkloster, Lübeck*, utrykt afhandling, Stockholms Universitet 1990.
 - 12 Hasse 1981 (jfr. note 9), et fragment af vandspyrens ansigt er i byens St. Annen-Museum.
 - 13 Die Bau und Kunstddenkmäler der Freien und Hansestadt Lübeck Bd. II, Lübeck 1906, s. 141f., 184ff. Hasse 1981 (jfr. note 9), s. 78-79. Böker 1988 (jfr. note 8), s. 148.
 - 14 Se eksempler (dog ikke nødvendigvis kalksten?) i Hans Wentzel: *Lübecker Plastik bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts*, 1938 s. 65ff. og hos Klass 1990 (jfr. note 11), s. 13ff.
 - 15 Ullén 1996 (jfr. note 2), s. 37ff. og Jan Svanberg: *Stensulpturen*, i *Signums svenska konsthistoria*, Den gotiska konsten, 1996, s. 167ff.
 - 16 At gotlandske mestre har virket ved fremmede byggepladser, er en mulighed, man må regne med, og som ikke mindst spiller en rolle i den lidt ældre litteratur. De tekniske muligheder for bestemmelse af gotlandsstenen i hele dens eksportområde er i de senere år specielt søgt udnyttet i Lars Berggrens og Annente Landens studier af gotlandske døbefonte.
 - 17 Erland Lagerlöf: *Gotländsk stensulptur från gotiken*. En stenhuggerverkstad på 1300-tallet, Uddevalla 1975, s. 156-166, med henvisning til ældre litteratur.
 - 18 Således Erland Lagerlöf (jfr. note 17), der har henvist mig til kolbatzkapitælerne som københavnskapitælets nærmeststående og gjort opmærksom på betydningen af glorieskivernes dobbeltkontur. Roosval arbejdede med to nærtstående stenmestre, 'Fabulator' og 'Egypticus', inden for hvis arbejder Erik Lundberg 1934 har udskilt en tredje, 'Martebomesteren', inden Lagerlöf 1975 har slået dem alle sammen under fællesnavnet *Egypticus*.
 - 19 Således synes det svært at øjne nogen forbindelse mellem værkstedet og øens store samtidige produktion af døbefonte til eksport.
 - 20 Lagerlöf 1975 (jfr. note 17).
 - 21 Synspunktet findes allerede hos Johnny Roosval, bl.a. i forbindelse med en alterfigur fra Vallstena kirke. Se denne: *Medeltida skulptur i Gotlands Fornsal*, Visby 1925, s. 106 og: *Den gotländske ciceronen*, Stockholm 1950, s. 44. Se i øvrigt Lagerlöf 1975 (jfr. note 17), s. 110ff., 218ff., Bengt G. Söderberg: *Gotländska kalkmålingar 1200-1400*, Uppsala 1971, s. 163ff., Aron Andersson i *Die Glasmalereien des Mittelalters in Skandinavien (Corpus vitrearum Medii Aevi)*, Stockholm 1964, s. 87ff. og Carina Jacobsson: *Höggotisk träskulptur i gamle Linköpings stift*, Visby 1995, s. 239ff.
 - 22 *Die Glasmalereien* (jfr. note 21), s. 235.
 - 23 Lagerlöf 1975 (jfr. note 17), s. 129ff. *Sveriges Kyrkor*, Gotland, Stånga kyrka, Stockholm 1968, s. 92ff.
 - 24 Lagerlöf 1975 (jfr. note 17), s. 254ff.
 - 25 Gunnar Svahnström i *Sveriges Kyrkor*, Visby Domkyrka, Stockholm 1978, s. 99ff., 154ff. Lagerlöf 1975 (jfr. note 17), s. 217ff. Svanberg 1996. (jfr. note 15), s. 176f.
 - 26 Svanberg 1996 (jfr. note 15) antager s. 192 at værkstedet er opstået o. 1320. Interessant nok svarer dette ret nøje til Roosvals datering af *Egypticus'* værker til årene 1326-61 i *Die Kirchen Gotlands*, Stockholm 1911, s. 192, 199.
 - 27 Lagerlöf 1975 (jfr. note 17), s. 236ff. Dette ville også være foreneligt med ovennævnte datering af kapitællerne fra Kolbatz til før 1347.
 - 28 Bladkonsollens kridtstensmateriale benævnes at geologer gerne kalksten, men er væsentlig mere porøst end egentlig kalksten. Konsollen er påtruffet under udgravning af koromgan-

- gen 1942 og passer til dens trekoblede vægpil-
ler. Nu i Nationalmuseet (inv. nr. D387/1979,
se DK Kbh. By (jfr. note 3), s. 15f. Benyttelsen
af sådanne konsoller synes at være blandt de
træk, hvorved Københavns Vor Frue kirke
adskilte sig fra søsterkirken i Malmø.
- 29 Der haves ingen nærmere viden om dette. I
Roskilde Domkirkes lektorium fra 1250-75
indgik søjler og knopkapitæler af gotlandsk
kalksten. Se Elna Møller: Om Danske Lektorier,
i Nationalmuseets Arbejdsmark 1950, s.
134f.
- 30 DK Kbh. By (jfr. not: 3), s. 20ff. Kapitelhusets
to etager ses endnu bedre på en vignet til et
kort over København 1702 i Københavns
Bymuseum.
- 31 Kendt 1327-44. A. Mundt: Die Erztaufen
Norddeutschlands, Leipzig 1908.
- 32 Herom Birgitte Bøggild Johannsen: Studier i
Christoffer IIs gravmæle. En bog om kunst til
Else Kai Sass, København 1978, s. 27ff. Klaus
Lutze i Berlin, der arbejder med bronzestøbte
døbefonte for værket Bronzegeräte des Mittel-
alters, har nylig kunnet fastslå gravmælets
lybske herkomst og nære slægtskab med fonte
i Barth (Mecklenburg) og Kolberg (Pommern),
der falder i forlængelse af Johannes Apenge-
ters produktion.
- 33 Om Snårestadværkstedet A Catalogue of Wall-
Paintings in the Churches of Medieval Den-
mark 1100-1600. Scania Halland Blekinge IV.
Art-Historical Survey, Copenhagen 1982, s.
35ff. Om Skibbymesterens arbejder se Dan-
marks Kirker Københavns Amt, s. 752ff, Fre-
deriksborg Amt, s. 2668ff. og Holbæk Amt, s.
2981ff. Jfr. også kalkmalerier fra samme tid i
Nørre Alslev på Falster, hvor der nordligt i
apsiden ses en S. Peter af samme type som
københavnskapitælets. Danmarks Kirker,
Maribo Amt, s. 1193ff.
- Ebbe Nyborg, f. 1950, cand. mag., siden 1978
redaktør ved værket Danmarks Kirker, Na-
tionalmuseet. Har især skrevet bøger og ar-
tikler om middelalderens og renæssancens
kirkekunst.

AMALIENBORGHAVERNES SIDSTE ÅR

Af Annie Christensen

Dronning Sophie Amalie (1628-1685), Frederik 3.s gemalinde, anlagde for sine egne penge to haver i København. En på hver side af Bredgade, som dengang kaldtes Norgesgade. Haven mellem Store Kongensgade og Bredgade anvendte hun til produktion af prydblommer og grønsager. Sophie-Amaliehaven var, skønt her dyrkedes mange frugttræer og -buske samt køkkenurter, hendes lysthave. Den strakte sig fra Sophie-Amalienborg, der lå på højde med Fredericiagade, helt op imellem Bredgade og Store Strandstræde, der hvor nu Garnisonskirken ligger.

Ved dronning Sophie Amalies død 1685 blev hele hendes ejendom overdraget til Christian 5.s dronning Charlotte Amalie, hvorefter lystslottet fik det kortere navn Amalienborg. I 1689 brændte Amalienborg.

Derefter blev det overdraget til Ole Rømer at udarbejde et forslag til omlægning af hele kvarteret. Den vigtigste konsekvens af hans plan var, at Garnisonskirken (indviet 1706) skulle bygges i den sydligste del af haven, og en vej (brolagt 1708) lægges mellem haven og kirken. Desuden skulle etableres en kanal langs Bredgade, og den i forvejen eksisterende kanal, der skilte den egentlige lysthave fra den sydligste del af haven, skulle udvides til 19 m i bredden.

Hermed ville haven helt være omgivet af kanaler, thi i forvejen eksisterede en kanal mellem slottet og haven, og i sidste halvdel af 1670'erne havde dronningen ladet grave

Fig. 1. Udsnit af plan fra efter 1685, som viser udstrækningen af Dronning Sophie Amalies ejendom og kystlinien. Krigsarkivet, Stockholm.

en kanal mellem haven og Reberbanen. En stor del af det sidste arbejde blev udført af svenske og finske krigsfanger.

Kanalerne skulle afhjælpe vandproblemerne i området, der alene bestod af opfyld. Nok skal planter have vand for at trives, men på havens gange skal man kunne spadsere iført små silkesko. For at være sikker på, at vandproblemet blev løst, anbefalede Rømer, at niveauet i Amalienborghaven skulle hæves betragteligt.

Til det nye anlæg udbad Ole Rømer sig, at man indforskrev lindetræer fra Holland og samtidig en gartner, der havde forstand på at plante og passe allétræer. Gennemførslen af planen må have trukket ud, thi først i 1703 ses af regnskaberne fra Partikulærkammeret, at den store grotte for enden af hovedgangen gennem lysthaven blev nedbrudt. Grotten var beliggende inden i et lysthus opført i 1670 under ledelse af franskmænden Marin Cadart. På hver side af grotten havde ligget et mindre lysthus. I området lå en hestemølle, der skulle løfte vand, så det kunne bringes til at falde ned i grotten og derfra føres videre i en kaskade til den tværgående kanal, der skilte den sydligste del af haven fra den egentlige lysthave. Det var denne kanal, Rømer foreslog at udvide og uddybe.

Den nævnte kanal var oprindeligt grøften fra Rosenborghaven til stranden. Der havde altid været problemer med vand i det område, hvor Rosenborghaven blev anlagt. En stor del af området var i begyndelsen af 1600-tallet en *even*, hvilket betegner et område, der oversvømmes ved højvande. Det blev ikke bedre af, at havens store kanal blev anlagt i 1622. Den blev forsynet med vand fra Sortedamsøen, og senere blev yderligere bragt vand ind fra Emdrup. Dronning Sophie Amalie fik af Heinrich Rüse ændret grøften til en pyntekanal inden for sit haveområde.

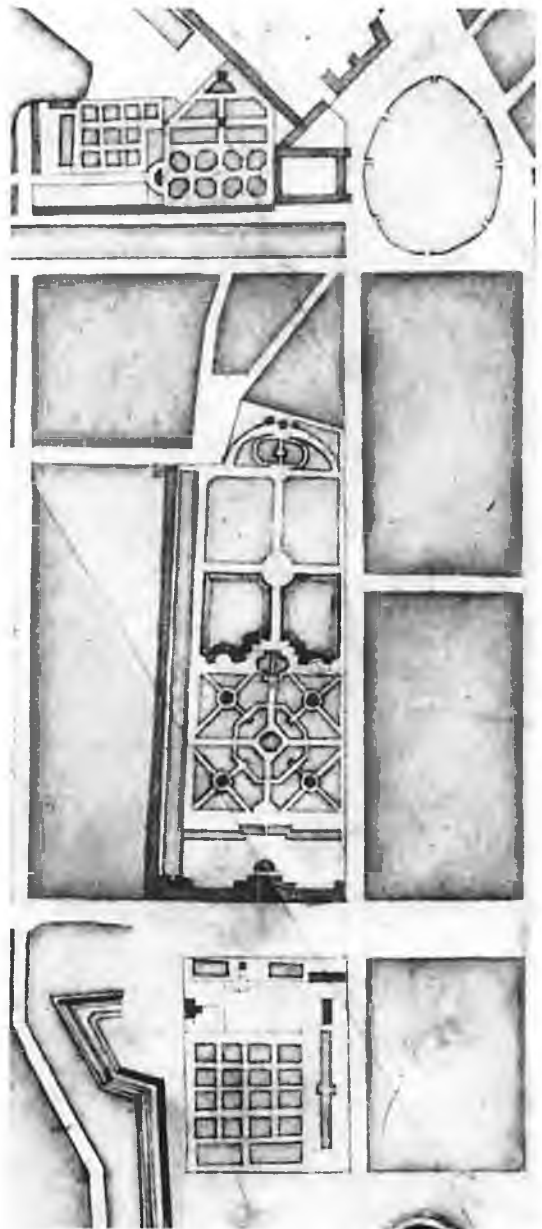

Fig. 2. Planen viser Sophie-Amalienborg og Sophie-Amaliehaven før branden. Planen er fra 1686/1687. Den viser de fem fontæner, dronning Sophie Amalie havde beordret kort før sin død i 1685. Nærmere Kastellet bemærkes en have. Søetatens restsamling A26, Rigsarkivet.

Ved Christian 5.s død i 1699 overgik Amalienborghaven til dronning Louise.

Det var naturligtvis et stort arbejde at grave de foreslåede kanaler. Dette arbejde må have været udført i løbet af de mellemliggende år, hvortil kun findes få og mangelfulde regnskaber. 1703 oplyses, at gartneren Peter Schneckel har plantet linde langs vandgraven omkring haven. Det må forudsætte, at kanalerne da er en realitet.

Regnskaberne viser ikke, om niveauet i haven var blevet hævet, men det kan ikke udelukkes, da man havde den opgravede jord ved hånden. Har en sådan hævnning af terrænet fundet sted, må den fuldstændig have udsløttet dronning Sophie Amalies have. Det ville være ensbetydende med, at denne kostbare og avancerede have fuld af roser og spændende og kostbare nyindførte plantearter fra hele Amerika og også fra Sydafrika samt 5 fontæner, grotte og kaskade, kom til at eksistere i mindre end 40 år. Fra 1705 til 1707 ses imidlertid, at fontænemester Grim reparerer og vedligeholder *den Wasserwerck*. I 1724 ses en regnskabspost, der klart viser, at *wasserwercke* skal forstås som fontæne. Det kan derfor ikke helt udelukkes, at haven i 1707 endnu er forsynet med fontæner.

I 1703 reparerer Ernst Brandenburg taget på et væksthus, noget af huset må tilsyneladende genopbygges, og nyt ovnrør må indstattes, altså en gennemgribende reparation. Det nævnes, at et plankeværk repareres *im andern Garten* d.v.s. haven på den anden side af Bredgade. Muligvis stod væksthuset der.

I hele 1704 har Schneckel hjælp af soldater til arbejde ved tværgaden og 131 linde leveres til plantning langs den tværgade, der forbinde Rosenborghaven med Amalienborghaven. 1705 arbejder både murer og tømrer med broer over vandgraven. Flere planer viser den

ene placeret for enden af hovedgangen mod Garnionskirken, den anden over mod Dr. Tværgade. Sine steder lokaliseres denne bro som førende over til hans grevelige excellence Laurvigs ejendom. Den lå på hjørnet af Bredgade og Dronningens Tværgade, nu Håndværkerforeningen. Desuden arbejdes med plankeværker, mure og 3 porte.

1704 ses, at Schneckel betales for tolv laurbærtræer med tilhørende hollandske urtepotter leveret til den regerende dronning. Det er da Louise. Det er muligt, at træerne placeres i Amalienborghaven, da han netop arbejder der i disse år. 1705 repareres pomeranshuse. Schneckel modtager hertil 52 baljer med håndtag. Året efter køber han 20 laurbærtræer på en auktion. Det er altså planen, at citrus- og laurbærtræer skal pryde haven om sommeren.

Hele 1705-1707 har Schneckel hjælp af soldater i haven, skiftende mellem 6 og 20 mand. Dels har de assisteret fontænemester Christian Grim, dels har de hjulpet med plantning. Fra Lübeck leveres 50 lave kirsebær, 230 enebærbuske og fire buksombuske. 1707 modtager Schneckel 152 taks. Ligeledes betales for 104 pæle til at sætte ved træer.

Det må bemærkes, at planteudvalget i høj grad er præget af stedsegrønne planter, 386 stk. Dette antal kan imidlertid ikke være nok til så stort et haveanlæg. Det er muligt, at man allerede først i 1700-tallet har nået at etablere de grovere elementer i haveanlægget, busketterne, men belæg for indkøb eller opgravning af hækplanter er ikke fundet, da regnskaberne for de år er mangelfulde.

Der foreligger en plan, nr. 49, til Amalienborghaven. Planen viser firkantede damme omgivet af sådanne busketter. De her nævnte planter fra Lübeck kan have været tilstræk-

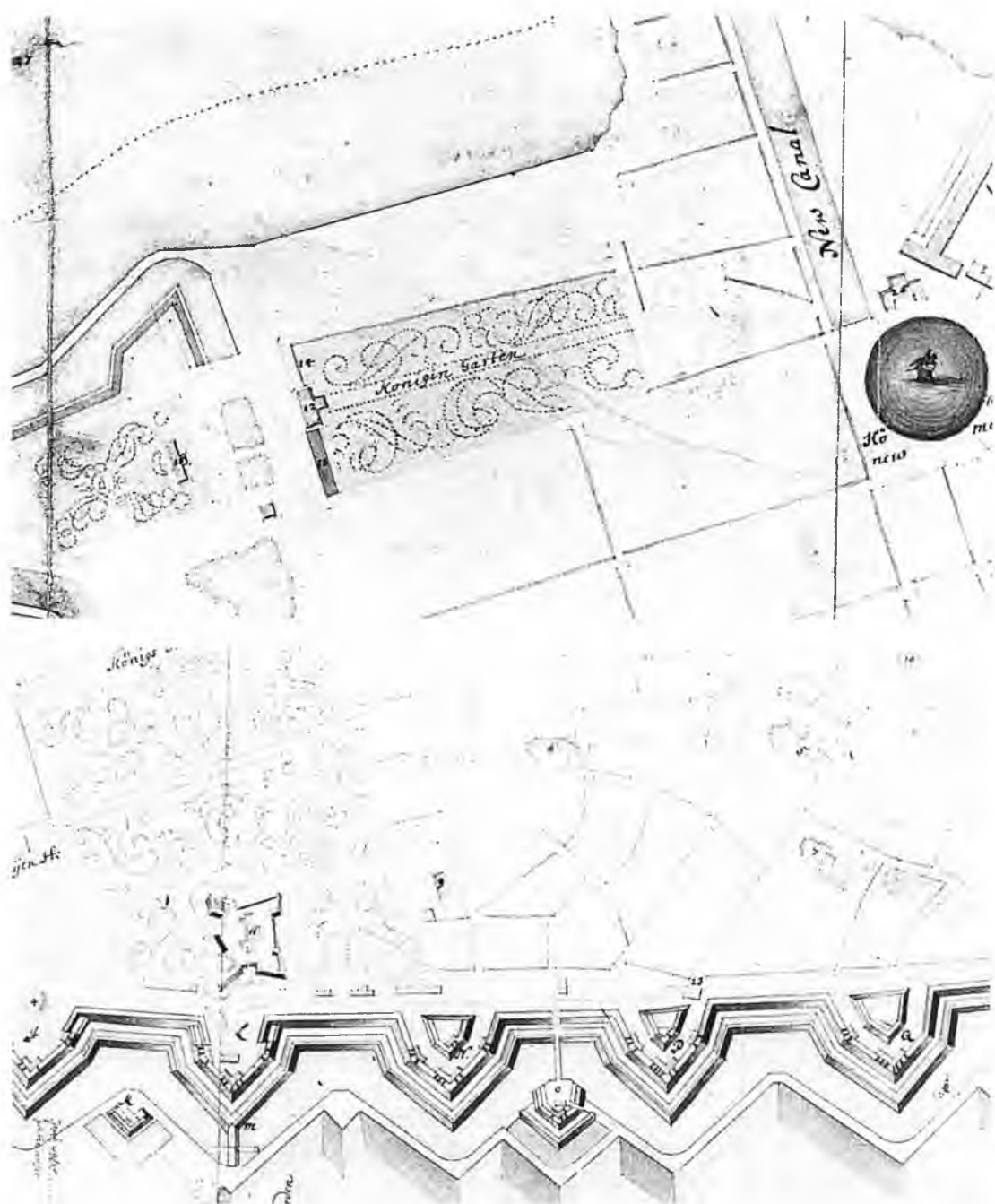

Fig. 3. To udsnit af et spionkort dateret 1693. Det er det tidspunkt, hvor denne historie begynder. Mand og mand imellem ved det Kongens Have og Dronningens Have. I regnskaberne ved det Rosenborghaven og Amalienborghaven. Det afbrændte Amalienborg vises, og haven er afkortet. Haven nærmere Kastellet angives stadig. Kystlinjien er ikke ændret. Krigsarkivet, Stockholm.

kelig til beplantning af den resterende del af anlægget, der på planen ikke er vist i detaljer. Planen kan være Ole Rømers, muligvis i samarbejde med Peter Schneckel. Den kritiseres stærkt af kunsthistorikerne, men som løsning af vandproblemet i Amalienborghaven er den absolut fagligt korrekt, formodentlig inspireret fra Holland.

Vandproblemerne kan man spore allerede i 1670, og dronningens mange fontæner, der førte vand til området, har ikke gjort problemet mindre. Dengang forudså man tilsyneladende ikke sådanne vandproblemer. Frederiksberghaven blev trøstigt anlagt i et lige så sumpet område. Man anlagde haver i områder, der ikke kunne bruges til mere nyttige formål.

Det kan undre, at man overhovedet bevarer haven. Da slottet var borte, synes haven uden en egentlig funktion, men det var mode for standsfolk at spadserer i dertil passende store anlæg for at se og blive set. Man interesserede sig ikke for planterne, men for selve ritualer, der stadig i moderniseret udgave kan iagttages på corsoen i de sydeuropæiske byer (Kalsgård-Paulsen). Marie af Medici bragte denne skik til Paris, og i første halvdel af 1600-tallet blev det mode. Christian 5 har haft mulighed for at studere fænomenet i 1660'erne, og Frederik 4 har kunnet følge det op i 1690'erne.

Når hoffet opholdt sig i København havde man inden for voldene kun to anlæg, der egnede sig til formålet: Rosenborghaven/Kongens Have og Amalienborghaven/Dronningens Have. Kongens Have tjente senere nævnte formål. Åbnede man som et forsøg Dronningens Have?

For at opfylde den nævnte funktion krævedes i anlægget ingen bygninger. Regnskaberne viser imidlertid løbende vedligeholdelse af pommeranshusene. Disse var af dronning

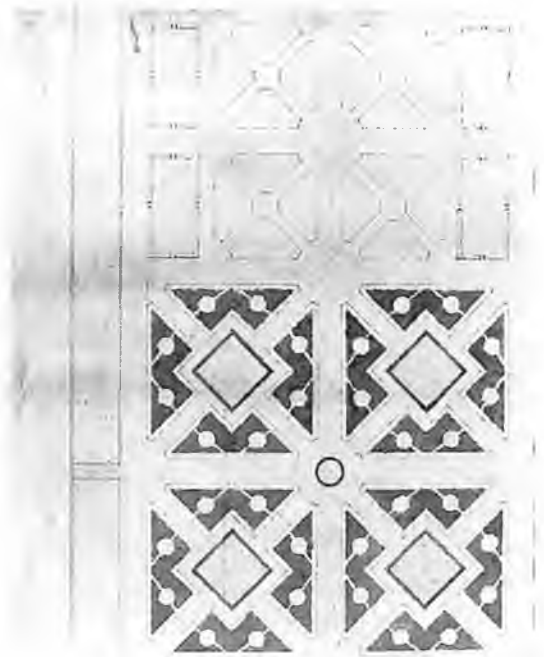

Fig. 4. Plan 49 synes at være en situationsplan, der viser Amalienborghavens indretning, da man skulle i gang med havens udvidelse. Således er haven sandsynligvis blevet indrettet i begyndelsen af 1700-tallet. Krigsministeriets afleveringer, mappe 2. Rigsarkivet.

Sophie Amalie indrettet til ophold, og som sådan skulle de vel stadig kunne fungere. Adskilt som de var fra haven ved en kanal, var her mulighed for et mere privat haveområde eventuelt pyntet op med de mange baljeplanter, som vi også har set anskaffet.

Med 1707 må man have fuldendt arbejdet med istandsættelse af Amalienborghaven, men i 1708 sker det besynderlige, at kongen giver ordre til at igangsætte en smeltehytte/smelteværk, der i nogle tilfælde betegnes som laboratorium. Det er meningen, at man skal udsmelte kobber af norsk erts. Placeringen er Amalienborg, men hvor i området er det placeret? Man kunne forestille sig den gamle reberbane, men man ved det ikke.

Som Hakon Lund bemærker, kan det ikke have været behageligt med et smelteværk som nabo til en lysthave.

Måske af den grund ses i de følgende år kun lidt reparationsarbejder især af pommeranshuse og væksthuse, men der anskaffes dog yderligere 22 baljer til pommerans-træer. 1711 dør Peter Schneckel. 1. april 1712 overtager Peter Höock Amalienborghaven.

Indtil 1715 ses stadig kun vedligeholdelse i regnskabet, især af drivningsfaciliteterne: orangeri/pommeranshuse, væksthuse, melonhuse og mistbede. I den forbindelse må erindres, at Höocks ansvarsområde dækkede både den oprindelige lysthave og dronning Sophie Amalies produktionshave mellem Store Kongensgade og Bredgade. I Partikularregnskaberne skelnes ikke klart mellem disse to haver. Regnskabsposten hedder kort og godt *Amalienburger Garten*.

Det nævnes 1717, at haven mellem Store Kongensgade og Bredgade grænsede op til hans højgrevelige excellence Laurvigs ejendom. I 1721 ses reparation af broen over vandgraven til *Dronningens tuergade ved gref Laurvig*. Det drejer sig som nævnt om den nuværende Håndværkerforening. Senere regninger viser, at der arbejdes med plankeværk og port mod Operahus/Academi. Denne bygning, der lå langs Fredericiagade ved Bredgade, er den nuværende landsret. Dermed er haven placeret temmelig præcist.

Interessen for den store have har tilsyneladende været faldende. En årsag hertil kan dels være det tidligere nævnte smelteværk, dels at man omkring 1710 tager fat på de store arbejder i forbindelse med anlæggelsen af Toldbodgade, der kunne brolægges 1719, samt videreførsel af den 19 alen brede kanal ned langs indersiden af Toldbodgade. Byens renovation blev samtidig hermed kørt ud til

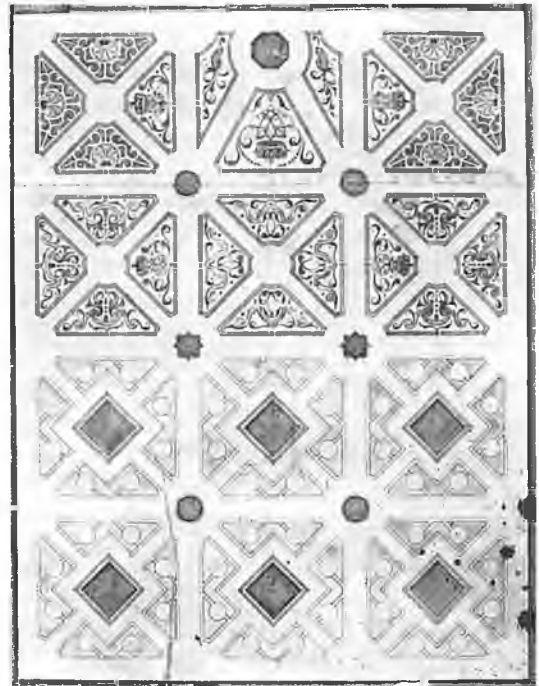

Fig. 5. Plan 46 viser det første forslag til udvidelsen. Monogrammerne viser, at planen senest er udført i 1721, det år dronning Louise døde. Haven afsluttes i nord af en husrække i hele havens bredde. Krigsministeriets afleveringer, mappe 2. Rigsarkivet.

yderligere opfyldning i havneløbet, hvorefter store tømmerpladser blev lagt på det, der senere blev Larsens Plads, altså der hvor Amaliehaven er placeret i dag.

Endelig i oktober-november 1715 får Höock 12 ekstrarfolk, og i oktober-december 1716 har han 50 soldater i arbejde. Det fortsætter gennem hele 1717. Herefter tales om *Amalienburg neu angelegten Garten*. Det er altså en større plan, man er i gang med.

Det er før blevet antaget, at det er Amalienborghaven, der da atter omlægges, men regningerne viser, at man er gået i gang med at nedbryde huse, stalde, m.m.. De lokaliseres dels til Bredgade dels til Kongensgade.

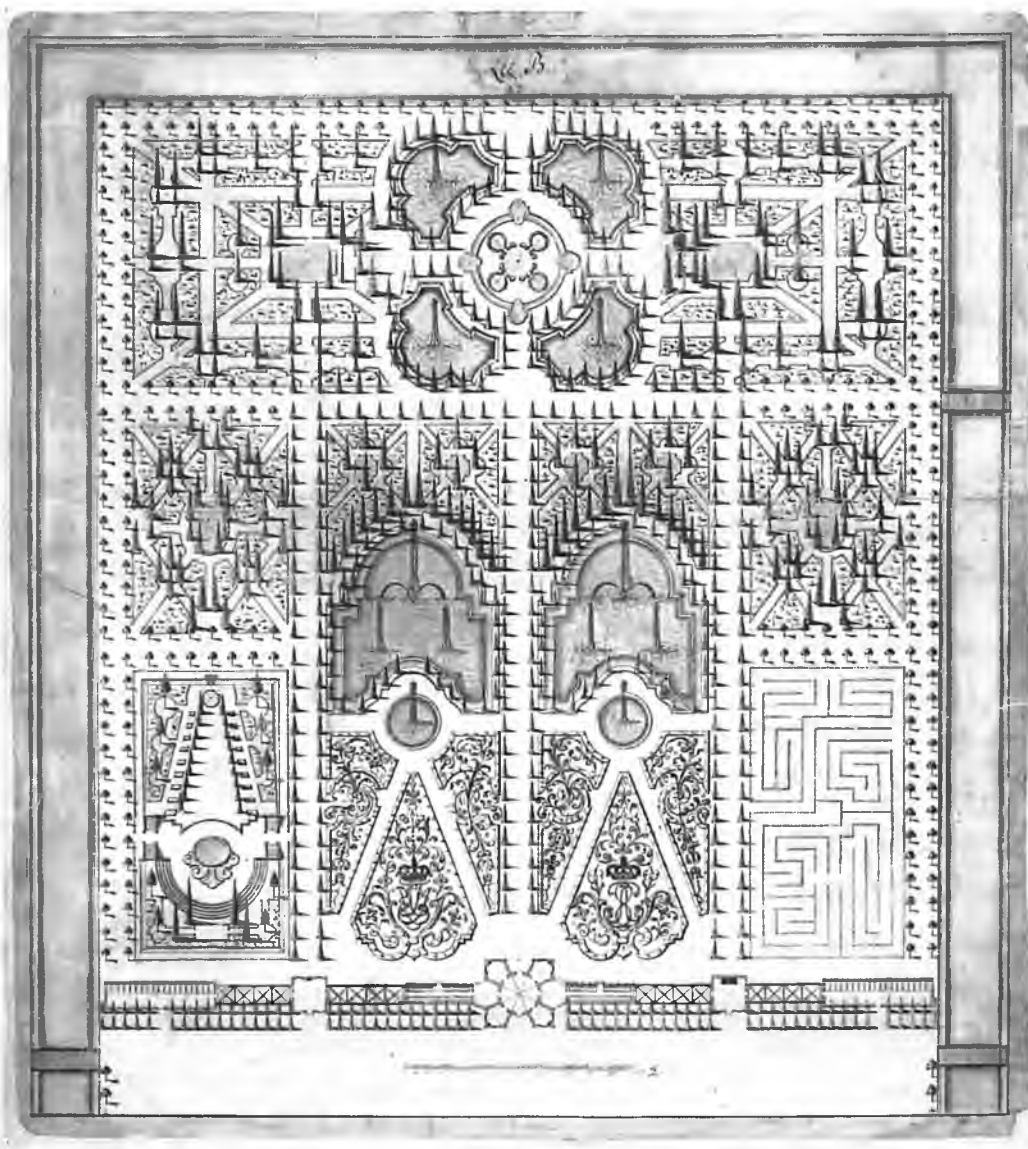

Fig. 6. Denne plan 48 tilskrives J.C. Krieger. Monogrammerne viser F4 og AS. Anna Sophie Reventlow er da blevet tronning. Krigsministeriets afleveringer, mappe 2. Rigsarkivet.

Mod Kongensgade drejer det sig om et hus ned kælder på 12 fag og et staldhus på 10 fag. Mod Bredgade drejer det sig om mange

og store huse. Et hus i en have tilhørende doktor Hachwardt/Hartquart. Det kan muligvis være dronningens tidligere pommer-

anshus/driveri, der var i to etager. Gartneren boede ovenpå for at kunne passe det avancerede produktionsapparat forsvarligt. Desuden nedrives to huse på fem fag det ene med sidehus.

Der står udtrykkeligt, at husene nedbrydes, hvor den nye have skal anlægges, og bygmester Ernst attesterer, at arbejdet er udført på *Amalienborgs Nye haugeplats*. Placeringen af husene viser, at det er dronning Sophie Amalies produktionshave mellem Store Kongensgade og Bredgade man arbejder med. Den endelige afregning for disse arbejder er dateret 1717.

I umiddelbar forlængelse heraf bygges et nyt hus til gartneren, 28 x 14 alen, i to etager med vækstkælder, gårdsplads og stald, 46 x 16 alen. Af en bemærkning i regnskabet ses, at huset ligger mod Kongensgade. En udateret plan af området synes at pege mod en placering på hjørnet af Store Kongensgade og Fredericiagade eller mere nøjagtigt en ikke længere eksisterende Prinsessegade.

Der arbejdes med plankeværker helt til 1718, og man nævner udtrykkeligt *umb den neüen Garten*. 40 fag plankeværk opsættes mod Operahuset, 14 fag mod grev Laurvigs ejendom og naturligvis også et plankeværk med port mod gartnerens område.

I 1717 lægges fundamentet til et ottekantet lysthus, hver kant er 8 alen, omkredsen 64 alen. Placeringen er *in dem neuangelegten garten*. Desværre ses ikke flere oplysninger om udformningen af dette lysthus.

En regning fra fontænemester Nicolai Grim dateret 1717 attesterer Ernst med en bemærkning om *de pomper som pompede vand af de i den nÿ Amalienborghave anlagde parcker* (damme). Grim nævner 140 alen render mellem parkerne. Teksten viser, at det er på nabogrunden til Laurvig, han arbejder - altså i den nyanlagte have. Vi ved, at der var i

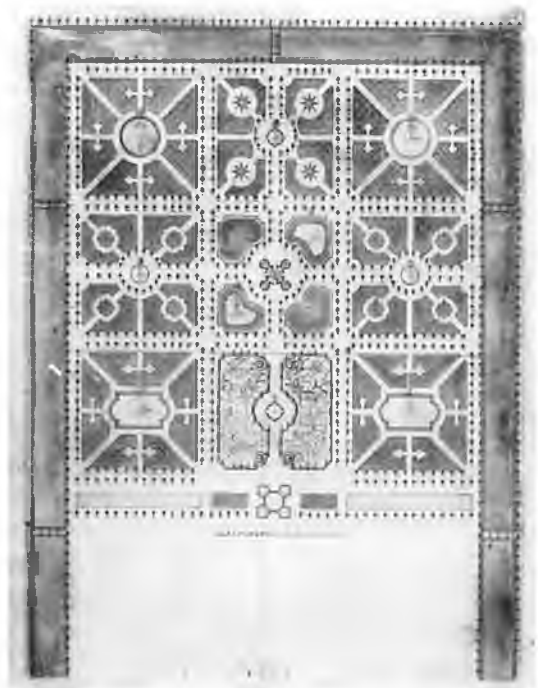

Fig. 7. Plan 47 viser stadig monogrammerne F4 og AS, men yderligere C og MS. Har man valgt plan 47 eller plan 48? Krigsministeriets afleveringer, mappe 2. Rigsarkivet.

hvert fald én dam i den gamle produktionshave, sandsynligvis også en i hønsegården. Vandet blev ledt dertil fra Rosenborghaven. Muligvis drejer dette sig om nye damme.

Hööck har travlt i 1718. Januar-maj har han soldater til hjælp i den nye have og får leveret tyve nye spader og ti nye hjul til trillebøre.

I 1718 kom fra Lübeck blomsterløg til rabatter i den nye have *neben Amalienburg*, 40 rd, og 6000 avnbøge til hække samt to taks. Disse er en prøve.

I 1717 og også i 1718 ses en mærkelig udgift: 19 tylter svære lægter leveret til at binde unge kastanietræer op til. Hvis de var tænkt til støtte, skulle det have været pæle. 19 tyl-

ter er en stor mængde. Udgiften er knyttet til den nye have.

Vi har meget svært ved at forestille os resultatet af espalierede kastanietræer, men man kan godt se, hvad gartneren har forestillet sig. Dronning Sophie Amalie havde brugt espalierede linde og roser til at pynte på sine plankeværker. Hestekastanien var nyindført, og så måtte man prøve sig frem med, hvad den egnede sig til. Kan Krieger have haft samme plan, da han 1713 indkøbte 30 kastanietræer til Palæhaven Bag Børsen? Man har svært ved at forestille sig så mange fritvoksende kastanier i den ret lille Palæhave.

Som nævnt var hestekastanien helt nyindført. I 1708 blev til Rosenborghaven indkøbt 36 hestekastanier. Generaladmiral Gyldenløve købte samme år 24 hestekastanier til sin have Bag Børsen. Dem har man så set an. I 1715 blev derefter indkøbt 1215 hestekastanier til Rosenborghaven. Der er ikke set indkøb af hestekastanier til Amalienborghaven i 1717 eller 1718, men der kunne vel nok blive nogle stykker til overs fra det store indkøb til Rosenborghaven.

Det er hermed klart, at haven mellem Store Kongensgade og Bredgade sættes i stand og nyindrettes i disse år. Enten fordi den store have på den anden side af Bredgade er blevet populær som spadserehave og derfor ikke er privat nok, eller nok snarere, fordi vejarbejde og renovationskørsel har gjort ophold der mindre attraktive. Det blev bestemt ikke bedre med en smeltehytte i naboskabet. Det er rimeligt at antage, at dronningen har ønsket en have, hvor hun kunne opholde sig helt privat – i mere frisk luft.

I 1719 males 350 store pæle af Friedrich Holm, og Ernst oplyser, at de er til træer i *den liden Have*. Det må også være i haven mellem Store Kongensgade og Bredgade, da denne

have var mindre end Amalienborghaven. I 1720 nævnes kun lidt reparationsarbejde.

I regnskabet for 1721 nævnes, at haven tilhører prinsesse Charlotte Amalie. Dronning Louise døde dette år. Prinsessen har altså fået overdraget sin moders have.

1723 bygges 4 hjørnekabinetter til pavillonen i prinsesse Charlotte Amalies have. Det må være til det i 1717 byggede ottekantede lysthus. Arbejdet udføres efter en plan af Krieger, der er approberet af kongen 22. juli. Krieger får arbejdet på kontrakt. Han modtager betaling i rater, man ser ikke detaljer. Billedhugger Gercken leverer fire kaminer af marmor til pavillonen.

Samme år får tømremester Paul Olsen kontrakt på at reparere plankeværket *um den alda neii angelegten Garten Princessin Charlotta Amalias*.

1724 får billedhugger Ehbisch kontrakt på at fremstille to neptuner og to sønymfer. Det er sandsynligt, at de skal placeres i damme/parker i prinsessens have. Regnskabsposterne viser klart, at det drejer sig om fontæner. Man ser, at soldater arbejder i haven i hele 1725, formodentlig med disse damme, og at Grim leder vand ind i haven. Overskydende vand afdrænes til den rende, der fører vand bort fra Nyboder. I fortsættelse heraf lægges under Toldbodgade en ny rende/kiste, 4x4 alen.

1726 får Krieger kontrakt på at bygge et orangeri til prinsessen. En specifikation dateret 2. juli 1726 siger: *sehr wohl und gegen Süden angeleget werden konte und zwar das die Facade gleich vor dem neuen Pafillion sich præsentiren werde*. Målet på orangeriet opgives at være 32 alen langt og 8 alen bredt.

1727 betales for et plankeværk opsat omkring køkkenhaven, 69 fag er nyt og 76 fag repareres. Området deles altså i en lystdel og en nyttedel. I 1728 nævnes arbejde med

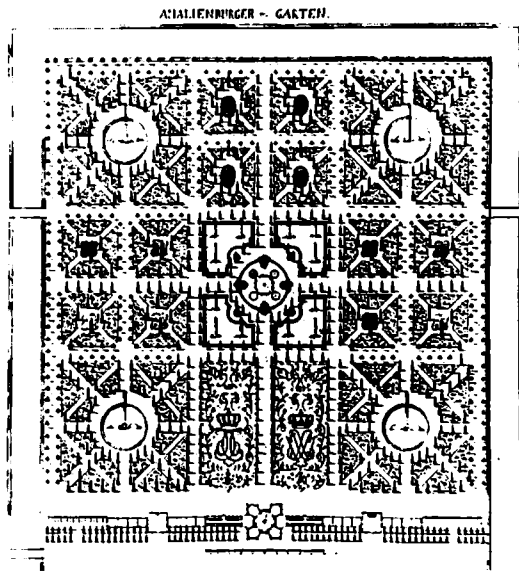

Fig. 8. Denne plan viser kun Christian 6.s og dronning Sophie Magdalenes monogrammer. Det er sikkert den udformning haven fik. Krieger har udført en situationsplan med de nye monogrammer indført. Man valgte altså den enkle udformning. Frederik 5.s Atlas. Det kgl. Bibliotek.

plantning. Samme år betales Bendix Weinmann for 16.000 gran til hække langs nyanlagte gange. Det er en del af en treårig kontrakt på levering af 20.000 grantræer.

På den eneste eksisterende plan af prinsesse Charlotte Amalies have ses fire damme og den ottekantede pavillon, men det er meget vanskeligt at placere orangeriet med mindre, at de to sydvendende bygninger langs Prinsessegade er orangerier.

Fra 1715 til 1728 arbejder man således ivrigt med haven mellem Store Kongensgade og Bredgade. 1728 dør Peter Höock, og haven overtages af gartner Frederich Bruhn.

I 1719 blev man, som det er nævnt, endelig færdig med anlæggelsen af Toldbodgade og vel mere eller mindre med den brede nye

kanal. Tilbage har ligget dronning Sophie Amalies gamle kanal og en uudnyttet strimmel land mellem de to kanaler. Dette område har man besluttet at inddrage i Amalienborghaven, men det har ikke kunnet gøres uden videre. Den gamle kanal måtte fyldes op, og området gøres dyrkningsklar. Det har naturligvis taget sin tid.

I 1719 lægges i den store have *beij Amalienburg* 66 alen render til vandafledning. I 1720 må en kiste repareres og render renses, fordi vandet står for højt i Amalienborggraven. I 1721 kæmper man stadig med vandproblemet. Vandet skader haven. 1723 må af samme grund lægges en ny afløbsrende, 96 alen lang. Derudover ses kun reparationer af plankeværker og broer i forbindelse med den store have.

Parallelt hermed har man arbejdet med planer for Mønstringspladsen. 1720 og 1721 afholdes auktion over planter og inventar i geheimeråd Lentes have. Lentes have var så vidt vides placeret i det område, der blev til Mønstringspladsen. Af regnskaberne fra Partikulærkammeret ses, at Krieger på auktionen køber 60 takspyramider og talrige statuer mest af børn. Af regnskaberne fra Fredensborg ser man i 1722, at 6 soldater er blevet betalt for at pakke rødder og top ind i måtter for at gøre dem klar til forsendelse. De indkøbte taks er blevet flyttet til Fredensborghaven.

Krigsministeriet har i 1916 til Rigsarkivet afleveret deres kort og planer. I denne samling findes fire interessante forslag, nummereret 46-49, til Amalienborghavens udformning. Den ene, plan 49, er omtalt allerede.

Omkring 1720 må man så småt være begyndt at fremstille forslag til den udvidede haves udformning. Det bemærkes, at plan 46 og plan 49 er i samme tegnestil. Det er sandsynligt, at plan 49 er det, man kalder en

situationsplan, hvilket er en registrering af forholdene i det område, man ønsker at omlægge. Til venstre for haven er med blæk skrevet *der neue Platz*, og nedenfor haven er skrevet *der alte Schloss Platz wo Amalienburg gestanden*. Plan 46 foreslår ganske enkelt at udvide haven i den stil, den allerede har – firkantede damme omgivet af busketter og et parterre. Dette forslag er udarbejdet senest i 1721, thi i parterret ses Frederik 4 og dronning Louises monogrammer.

En forudsætning for at opnå et godt resultat var naturligvis, at de gamle pommeranshuse blev fjernet. De ville komme til at ligge skævt for den nu bredere have. På plan 46 afslutter man da også haven mod nord med en bygningsrække i hele havens bredde.

Den kendteste af samlingens planer, nr. 48, er en meget vidtløftig plan, der tilskrives J. C. Krieger. Herpå er ikke mindre end tolv fontæner. Monogrammerne viser F4 og AS, hvilket vil sige, at planen er udført efter, at Anna Sophie Reventlow er blevet dronning. På plan 47 ses også monogrammerne F4 og AS, men her udover C og SM, hvilket må stå for Christian og Sophie Magdalene. Plan 47 er lige så enkel i sin opbygning som plan 46. Såvel på plan 47 som på plan 48 afslutter man haven med en bygningsrække, men udformningen er lettere end på den ældste plan 46.

Studerer byplanen i *Den Danske Vitruvius* nøjere ses, at mere end en trediedel af dronning Sophie Amalies grund er indtaget til Mønstringsplads, fra Fredericiagade til Frederiksgade. Det betyder at nævnte bygningsrække må være lagt i dronning Sophie Amalies tværkanal eller måske lige syd herfor. Man har undgået at afkorte selve haverummet.

Af en detaljeret opgørelse af udgifter til Fredensborg (regnskabspost 710, 1727) ses,

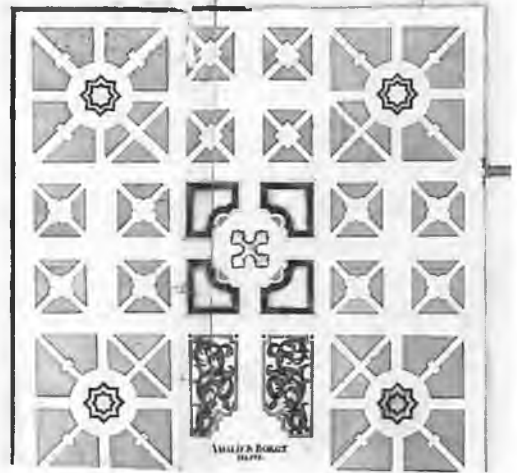

Fig. 9. Samme haveplan som ses i *Den Danske Vitruvius*, men i en anden streg. Planen figur 8 er blevet yderligere simplificeret. Fontænerne og monogrammerne mangler. Ny kgl. Samling 371c. Det kgl. Bibliotek.

at man i 1725 og 1726 hentede byggematerialer fra nedrivninger i Amalienborghaven. Da må dronning Sophie Amalies pommeranshuse være nedrevet. 1724 viser en regnskabspost, at en mand er blevet betalt for nedbrydning og transport af det store kulfyr og de to træblæsebælge. Det er endbetydende med, at den i 1708 omtalte smeltehytte da er fjernet. (1719 nævnes smeltehytten sidste gang i samme rubrik som Amalienborghaven. Udgifterne tyder dog ikke på, at den da lukkes.)

I 1728 viser regnskaberne, at Amalienborghaven er blevet overdraget til kronprinsesse Sophie Magdalene, og at anlægget af en ny have er blevet givet i kontrakt til J. C. Krieger. Kontrakten, dateret 16. august 1728, siger tre Pavilloner: *1 achtekgigter mit 4 cabinetten, 1 zum Speise Saal der Dames und Cavaliers, 1 zum küche, 2 Orangerie-Häuser, 2 Ställe, 4 gekuppelte bogenlauben.*

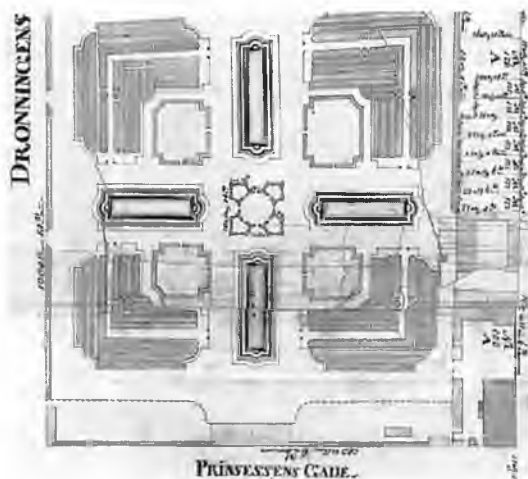

Fig.10. Den eneste eksisterende plan af prinsesse Charlotte Amalies have. Det er svært at få den til at passe med de der udførte arbejder. Marmorkirken blev bygget i denne have. Ny kgl Samling 371c. Det kgl. Bibliotek

Arbejdet går straks i gang. 4. november til 10. december har Krieger 69 soldater til opførelse af bygninger. Imidlertid har han allerede haft soldater fra 20. april til 20. oktober til at grave kanaler og planering af pladsen, hvor husene skulle ligge. Gad vist, om de nævnte kanaler skal forstås som de bassiner, der ses på flere af planerne til haveanlægget. Det synes bekræftet af, at fontænemester Grim betales for at have lagt 325 alen render samt 68 alen render mellem bassinerne og tolv lispund blyrør til samme. Dette arbejde bliver udført i 1729, og der nævnes udtrykkelig nye *parcker*. Før dette jordarbejde er udført, har man ikke kunnet komme i gang med det egentlige havearbejde.

Endelig i 1730 får gartner Bruhn hjælp af 100-125 mand til plantning. Samtidig får han mange nye haveredskaber. 22. juli giver prins Christian soldaterne drikkepenge. Nu skal det altså gå stærkt.

Samme år modtog gartner Bruhn efter kon-

gens befaling følgende fra Holland: 238 takspyramider, 260 linde, 1560 toårige elm, 71 buksbompyramider og 25 figurer af buksbom. De toårige elm er beregnet til hække. Planterne er leveret af Joan van Groos i Holland. Derudover leverer Roggenkam fra Rosenborg 200 kastanietræer og 30 frugttræer dels abrikos dels fersken. Det burde betegne det nyeste nye i Frederik 4.s plantevalg, men måske er det snarere Kriegers.

Hvordan blev så den endelige udformning af haven? Blev det Kriegers plan nr. 48 med alle fontænerne, eller blev det den mere enkle plan nr. 47?

I Frederik 4.s *Atlas* findes en plan, der er forsynet med Christian 6.s og Sophie Magdalenes monogrammer. Denne plan kan ligesom den til Frederiksborghaven bevarede plan være en slags situationsplan tegnet af Krieger i løbet af vinteren og forelagt Christian 6. med forslag til det monogram, der nu var blevet aktuelt. Det er sandsynligt, at denne sidste plan viser den form, haveanlægget har endt med at have i 1731. Man havde valgt en mere enkelt udformning, som det foreslås på plan 47, men stadig med mange fontæner.

I *Den Danske Vitruvius* fra 1746 finder man en haveplan og en byplan. Haveplanen er i overensstemmelse med byplanen, udover at treilagelysthuset i midten af haven mangler på byplanen. På begge planer mangler fontæner. Har man endelig indset, at det er en dårlig ide med (ikke recirkulerende) fontæner i et så vandlidende område? Treilagepavillonen har sikkert trængt voldsomt til istandsættelse. Hvorfor så ikke rive den ned? Man undrer sig derimod over, at monogrammerne er væk.

Enden blev, at Marmorkirken blev bygget i prinsesse Charlotte Amalies have, og at Amalienborgkomplekset blev lagt, hvor So-

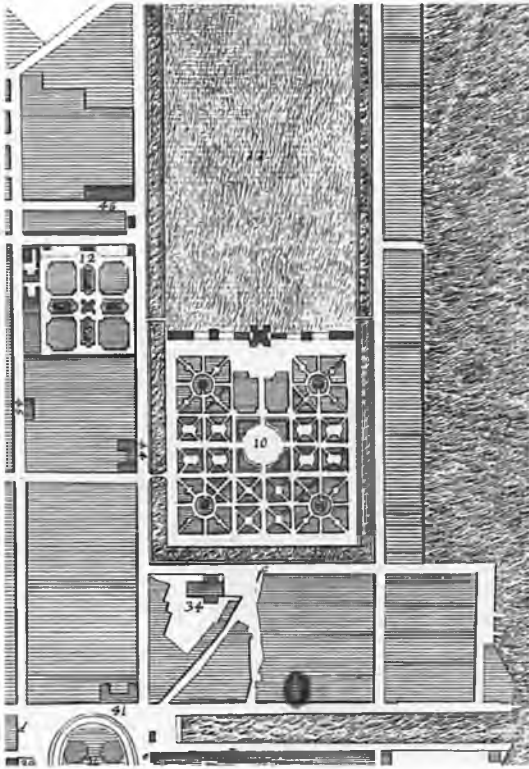

Fig. 11. Thurahs byplan i Den Danske Vitruvius, 1746. Derefter forsvandt de to haver. Det kgl. Bibliotek

phie-Amalienborg lå, en smule nærmere vandet i forhold til lystslottet. Nu ligger Amaliehaven på det nye opfyld; igen lagt på et område, der ikke kunne bruges til noget nyttigt. Blev Dronningens Have måske ikke en spadserehave, er Amaliehaven til gengæld blevet voldsomt populær – i dag er vi alle standsfolk. I gården til Balticabygningen i Bredgade vokser et morbærtræ, der med lidt god vilje kan bringe en hilsen fra dronning Sophie Amalies berømte, men glemte have. Et morbærtræ har evnen til at forny sig selv fra roden, og det vides, at der blev indkøbt morbærtræer til denne have.

LITTERATUR

Partikulærkammerregnskaber med bilag. Rigsarkivet.

Danske Kancelli C, 2c. Dokumenter til Kgl. Mayts. Resolutionsbog udi Danmark 1689-1690, Rigsarkivet.

Annie Christensen: Haverne bag Børsen, s. 10-37 i Fra Kvangård til Humlekule, nr. 31, 2001.

Erik Kalsgaard Poulsen: The Promenade in Seventeenth- and Eighteenth Century France, s. 99-121 i Ethnologia Scandinavica, Vol. 27, 1997.

Hakon Lund: De kongelige Lysthaver, 1997.

Annie Christensen: Haverne – dengang, 2000.

Samtaler med afdelingsbibliotekar Bjørn Westerbeek Dahl.

Annie Christensen, f. 1925, cand. hort. 1979, lic. agro 1986, kandidatstipendiat 1980, seniorstipendiat 1987, begge ved Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole. Bøger og afhandlinger om parker og haveanlæg.

JYDER, JØDER OG MANUFAKTURHANDLERE

Hosekræmmere i København 1700-1856

Af Helle Linde

1700-TALLET

7. juni 1700 tog ni hosekræmmere som de første af dette erhverv borgerskab i København. Det blev begyndelsen til 150 års lidt kontroversiel indsats i den københavnske manufakturhandel. Sejer Kühle har skrevet en udmærket artikel om emnet i *Historiske Meddelelser om København 1938*. Også i *Industriens Historie* bind I og II, 1943, af Aksel E. Christensen og J. O. Bro Jørgensen, behandles hosekramhandelen ret indgående. Her skal dette ejendommelige indslag i Københavns historie udbygges på grundlag af arkivmateriale i Københavns Stadsarkiv.

Allerede 1691 nævnes hosekræmmere i København i en klage til Københavns politimester¹ fra silke-, ulden- og lærredskræmmerne (herefter kaldt klædekræmmere), som havde fået privilegier 1681. Handel med jyske uldne varer kan dokumenteres fra 1630, da atten sække uldhoser til udførsel fortoldedes i Ribe, men i brevet fra 1691 er det første gang, at ordet hosekræmmer bruges i Danmark. Ordet har muligvis været ment nedsættende, men det blev den officielle betegnelse for en til tider noget varieret handel med meget andet end uldne strømper.

I klædekræmmernes klage 1691 får man indtryk af en broget handel med tøj i København. Den omtaler både kvinderne, der sad

på torvene med deres kram, udlændinge, som årlig kom til byen for at sælge deres varer hemmeligt, og de jyske hosekræmmere, der kaldes løsgængere, og altså ikke havde borgerskab. I de følgende år tog mange hosekræmmere borgerskab i København. I perioden fra 1700 til 1728 tog 55 hosekræmmere borgerskab.² Ikke alle blev i København, men boede der midlertidigt på lejede værelser. De, der blev i København, klarede sig stort set godt, trods den hårde konkurrence.

HOSEKRÆMMERNE

I mandtal til indkvartering 1717 er anført tretten hosekræmmere.³ Der har været flere, for de boede ofte to eller tre sammen på den måde, at en eller to var i tjeneste hos den tredje, som så var den skattepligtige, der skulle være med til at betale til indkvartering af soldater. Man regner med, at der nogenlunde konstant var 20-25 hosekræmmere i København i 1700-tallet. Ingen af dem, der er optaget i mandtallet, var fattige. En enkelt - Peder Jespersen - var kun ansat til $\frac{1}{4}$ portion i skat, de fleste til $\frac{1}{2}$ portion og et par stykker betalte mere. Sammenlignet med de øvrige skatteydere, hvoraf de fleste var sat til $\frac{1}{4}$ portion, var det ikke helt dårligt i betragtning af, at hosekræmmerne var tilflyttere fra

Fig. 1. Korbuekrucifiks fra Gjellerup kirke. Når Pontoppidans Atlas fra 1763 oplyser, at Jens Albeck skænkede krucifikset til kirken er det ikke helt rigtigt, for ifølge Trap: Danmark er Gjellerup sogns korbuekrucifiks fra ca. 1475 med en tilføjelse fra 1708 af de 2 kors med røverne. Det må være røverne, som Jens Albeck skænkede. Foto i Nationalmuseet.

landet uden større midler ved deres ankomst til byen. I 1717 boede de alle tæt ved hinanden i Læderstræde eller Lille Helliggejststræde.⁴ I 1728 var de lidt mere spredt, men stadig boede otte hosekræmmere i Læderstræde og fire i Lille Helliggejststræde.⁵ Hosekræmmerne havde i det hele taget nær forbindelse med hinanden, og mange navneligheder viser, at de ofte var i familie med hinanden.

En af dem, der tog borgerskab i juni 1700, var Jens Jensen »fra Sunds«, hvis familie kan tjene som eksempel på en hosekræmmer-slægt, der klarede sig godt. Det er lidt uklart, hvilket sogn Jens Jensen kom fra. Han kald-

tes senere Albeck, og af Pontoppidans Atlas' oplysninger fra 1769 om Gjellerup sogn fremgår det, at »Jens Albeck, hosekræmmer i København, som var født her i sognet« skænkede et krucifiks til kirken 1708.⁶ Hverken i Sunds eller Gjellerup findes et Albæk. Sandsynligvis er forklaringen, at han var søn af den Jens Jensen Albæk fra Birk i Gjellerup sogn, som blev viet i Sunds kirke 2. april 1676 til Anna Poulsdatter af Hollingholt.⁷ I hvert fald kom han, som mange andre af hosekræmmerne, fra Hammerum herred.

Jens Jensen Albeck bosatte sig i Læderstræde 60 i Strand kvarter i Jørgen Plenges bag-

hus, hvor han boede til sin død. I indkvarteringsmandtallet 1717 var han sat til $\frac{3}{4}$ portion i skat, i 1730 til $1\frac{1}{2}$ portion, i 1735-36 til 2. Det gik altså støt fremad. 1735 ejede han et hus i Læderstræde 5, der var sat til en grundtakst på 230 rdl., hvilket er forholdsvis beskedent. Han boede ikke selv i huset, som var lejet ud til to hosekræmmere, Søren Madsen og Christian Andersen, der også klarede sig helt godt, idet de begge var sat til en portion i skat. I mandtallet efter branden 1728 boede han i Læderstræde 60, som ikke var brændt, med kone, to børn, en tjenestekarl og en tjenestepige og to fattige børn, som han havde taget til sig. Han var gift med Dorthé Larsdatter⁸ og fik fire sønner, mellem ca. 1720 og 1732. De præcise årstal kan ikke findes, da kirkebogen fra Nikolaj sogn, hvor familien boede, brændte 1795. Han fik borgerskab 1700, og må derfor have været 40-50 år, da han fik børnene, dvs. at han fik børnene i en forholdsvis høj alder. Han har nok været en fornuftig mand, der ventede med at stifte familie, til han var økonomisk velfunderet. Kort efter branden er han muligvis taget til Jylland, for sønnen Niels, som må være født ca. 1729, er ifølge borgerskabsprotokollen 1761 født i Jylland. Jens Albecks kone døde 1739, og han døde 1740. Boet opgjordes til 8.462 rdl. Skiftet viser igen den nære tilknytning mellem hosekræmmerne indbyrdes. Den ene søn, Lars, som han var blevet kaldt efter morfaderen, var død i 1732, mens to af de tre levende sønner var umyndige. Som formyndere for dem udpegedes hosekræmmer Augustinus Egeriis og hans svoger Anders Madsen Worgod, der tog borgerskab som hosekræmmer 1704, men ændrede det til farver 1732. Der har formodentlig været brug for en farver til efterbehandling af hosekræmmernes varer.

Den ældste søn, Jens Jensen Albeck, der var

med ved skiftebehandlingen efter faderens bo 1740, fik kort efter borgerskab som hosekræmmer og fortsatte forretningen i forældrenes hjem i Læderstræde.⁹ Han døde imidlertid ugift i 1744.¹⁰ Boet efter ham var forbavsende beskedent i betragtning af, at han få år før må have arvet 2-3.000 rdl. efter faderen. Han efterlod sig, foruden enkelte møbler, 94 rdl. i kontanter, som blev brugt til begravelsen, tre kobberkedler, fem kister, fem sække, fjorten stk. vadmel, fem dyner, fire hovedpuder, seks lagner, fire hestedækkener og forskellige småting. Enten har brødrene, som arvede ham, nået at fjerne kontanterne, eller også rummede de fem kister og sække mere, end det ser ud til. Boet illustrerer virksomheden som hosekræmmer med vadmel, dyner, hestedækkener, som hosekræmmerne også solgte, og sække og kister til transport af varerne, men det beskedne omfang af varer, samt de tre kobberkedler kunne tyde på, at der har været anden virksomhed end hosekræmmerhandel i Jens Jensen Albecks hus. Kobberkedler brugtes bl.a. ved fremstilling af brændevin.

Broderen Niels Jensen Albeck blev brændevinsbrænder 1761. Han blev gift med Elisabeth Pedersdatter Mørch 1761 og døde barnløs allerede 1762.¹¹ Den sidste broder Hans Jensen Albeck fik borgerskab som hosekræmmer 19. august 1750. Økonomisk må han have fået en god start, for i ekstraskatten 1743¹² er hans formue, der administreredes af hosekræmmer Augustinus Eggeriis, på 2.664 rdl. Som det var skik og brug blev han gift med Kirstine Amstrup kort efter, at han havde fået borgerskab, der også var af hosekræmmerfamilie. Han døde som enke-mand 1765¹³ og efterlod sig et indholdsrigt bo. Da han døde, boede han til leje i Lille Helliggejststræde hos afgangne brændevinsbrænder Jens Aaborgs enke, som anmeldte

dødsfaldet og oplyste, at han var hendes svogersøn. Hans to sønner, Jens Christian, der i 1765 var ni år, og Christen på seks år, synes ikke fortsat at have levet i København – de er ikke nævnt i folketællingen 1787 – og dermed forsvandt den gamle Jens Jensen Albecks efterkommere fra byen. Der kom imidlertid adskillige andre af dette navn fra Jylland til København i løbet af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet, bl.a. mange hosekræmmere. Der er flere landsbyer i Hammerum herred, der hedder Albæk, og som de kan have taget navn efter, så de behøver ikke at have været i familie med Jens Jensen Albeck, men det er højst sandsynligt, at nogle af dem var det. Hosekræmmer Vesti Jensen Albeck fik borgerskab 14. februar 1704 og kan være broder til Jens Jensen. Han nævnes ikke senere i København. Desuden nævnes hosekræmmerne Hans Madsen Albeck, der fik borgerskab 1762, Mads Christensen Albeck (borgerskab 1779), Søren Christensen Albeck (borgerskab 1780) og Jens Christensen Albeck (borgerskab 1789), samt klædekræmmer Frans Jensen Albeck, som fik borgerskab til at sælge grove lærreder 1777. Alle var de født i Jylland. I 1800-tallet fik klædekræmmerne Michael Pedersen Albeck fra Jylland borgerskab 18/7 1808 og Carl Emil Albeck, der var født i København, 29. januar 1812, samt klædekræmmer Hans Nicolaj Albeck, der fik borgerskab som hosekræmmer 16. marts 1795 og ændrede det til klædekræmmer 1815. Han kom senere kom til at spille en ret fremtrædende rolle i København. Jens Jensen Albeck var på mange måder karakteristisk for hosekræmmerne i København med det stærke familiesammenhold, den solide økonomi og de nære forbindelser til andre hosekræmmere.

Der var dog også en anden type hosekræmmere, som ikke stiftede familie i

København og ikke forblev i byen. Af de 55 hosekræmmere, som tog borgerskab før 1728, kan kun halvdelen senere genfindes i København. I øvrigt nævnes også i skattemandtal m.m. tre-fire hosekræmmere, som ikke kan findes i borgerskabsprotokollerne, og som måske kun har været kortere tid i byen. Hosekræmmerne var mobile og rejste meget dels på Sjælland for at sælge deres varer, dels til Jylland for at organisere indkøb af varer. Jens Jensen Albeck synes således at have været i Jylland med familien nogle år, hvis borgerskabsprotokollens oplysning om, at sønnen Niels er født i Jylland, er rigtig. Af mandtallet efter branden 1728 fremgår det også, at en del af hosekræmmerne var på rejse og midlertidigt ikke opholdt sig i deres logi.

VARERNE

Hosekræmmerne handlede ikke kun med hoser. I klædekræmmerens klage 1691 nævnes, at de, foruden uldne og trådstrømper, indførte og solgte uldne og trådvanter, læderhandsker, uldne nattøjer og syede vadmel skjoler i København. I en klage fra handskemagerne over hosekræmmerne 1716¹⁴ oplyses, at hosekræmmerne handlede med pelsværk, vadmel, hør- og blårærred, strømper og sokker. Hverken klædekræmmerne eller handskemagerne fik medhold i deres klager. Allerede i 1712 havde 16 hosekræmmere, efter anmodning bl.a. fra Jens Jensen Albeck, fået tilladelse til at sælge handsker fra Randers, Viborg og Århus.¹⁵ Denne tilladelse gentoges flere gange, bl.a. i 1741, hvor 24 hosekræmmere fik bekræftelse på tilladelsen til at handle med handsker. Ved et reskript 14/2 1741 pålagdes det stiftamtmandene at sørge for, at hosekræmmer-

ne i København uden hindringer kunne opkøbe og forhandle »til andre kongelige undersætter de varer af uldne og trådstrømper, samt vadmel og lærred, som bønderfolk i Jylland i Hammerum, Bøvling, Ulfborg og Lysgård herred forfærdiger«. Bønderne må sælge til hvem de lyster, »allerhelst til disse hosekræmmere, der ikke som omløbere kan anses, men er borgere i København.« I 1784 klagede klædekræmmerne ikke desto mindre igen over, at hosekræmmerne solgte andet end strømper, bl.a. lærred og enkelte udenlandske varer. Sagen endte med en kongelig resolution 2. januar 1788, der endnu en gang tillod hosekræmmerne at handle med alle slags hjemmegjorte uldne og linnede varer. Regeringen holdt hele tiden hånden over hosekræmmerne og tillod dem at handle forholdsvis frit. Det var i merkantilismens tid, hvor man lagde vægt på at fremme produktion og salg af indenlandsk fremstillede varer, som var hosekræmmerens specialitet. Salget af udenlandsk klæde var forbeholdt klædekræmmerne.

Fra acciseprotokollerne kan man få et indtryk af de varer, som indførtes til København fra den danske provins. I Stadsarkivet findes en række acciseprotokoller fra København fra 1700-tallet. Accise var en afgift på varer, der blev indført på skibe og delvis gennem portene. Københavns Magistrat og fattigvæsenet fik en del af denne accise, og førte protokol over den på grundlag af tolsedlerne. En redegørelse for protokollerne i Stadsarkivet findes i en artikel af Anders Monrad Møller i ARKIV, 11. bd. nr. 3, 1987, s. 201-16. Der findes særlige protokoller over varer indført fra indenlandske destinationer, dvs. fra den danske provins, samt Norge, Island og Færøerne. I protokollerne oplyses bl.a., hvorfra skibene er kommet, hvilke varer, der medbringes, og hvad der skal betales i acci-

Varer	Værdi (rind)
Rugmel fra Grenå med bagebrænde	26
20 Rdl. Rugmel	20
22 smør og 2 Rdl. Smør	15
1 Rdl. Lærred og 2 Rdl. Vadmel	15
1 Rdl. Strømper og 1 Rdl. Handsker	20
1 Rdl. Lærred og 1 Rdl. Vadmel	7
1 Rdl. Lærred og 1 Rdl. Vadmel	7
1 Rdl. Lærred og 1 Rdl. Vadmel	1
1 Rdl. Lærred og 1 Rdl. Vadmel	22
Totalt	22 Rind og 15 Skilling

Fig. 2. Udsnit af en side fra acciseprotokol over indkomne varer fra indenlandske steder 1728. Nr. 1246 viser et indkommet skib fra Grenå med bagebrænde, rugmel, smør, flæsk m.m., samt for 40 rdl. lærred, vadmel, strømper og handsker, hvoraf der betales 20 skilling i accise. Fødevarer og brænde er de store importvarer. De hjemmegjorte tekstiler var et "biprodukt", selvom der i dette tilfælde er tale om et forholdsvis stort beløb. Københavns Stadsarkiv.

se. For tekstilvarer er der desuden ofte en værdiansættelse. Mangler værdiansættelsen kan den beregnes ud fra accisebeløbet. For hver rigsdalers værdi betales 1/2 skilling i accise. Hver vare er normalt angivet i en linje for sig, men det er et problem for bedømmelse af importens størrelse, at der netop med hensyn til tekstilerne kan være en vis sammenblanding af varetyperne. Sandsynligvis har de varer, der er anført i samme linje, haft samme afsender. Tekstilerne er ofte værdisat sammen med æg. Da æg havde en meget lav pris, og de udelukkende forekommer ved små beløb, er det et mindre problem. Det er mere problematisk, at uld, lærred og linned ansættes samlet, således at indførslen af uldvarer til hosekræmmerne ikke kan udskilles. Modtagernes navne er ikke nævnt. Hosekræmmerens vigtigste vare

i første halvdel af 1700-tallet var uldvarer, men nogle af dem har også handlet med lærred. Bl.a. oplyses det som nævnt i handskemagernes klage over hosekræmmerne 1716, at hosekræmmerne solgte lærred, men det gjorde klædekræmmerne og mange kvinder også.¹⁶ Acciseprotokollerne kan give et begreb om de stigende tilførsler af især jyske tekstilvarer til København, hvoraf en del må have været de mange hosekræmmeres fortjeneste.

Den ældste acciseprotokol vedr. indførslen fra indenlandske steder er fra 1717. En nærmere analyse af indførslerne tyder på, at der indførtes forholdsvis få uldvarer fra den danske provins på dette tidspunkt. Den store handelsvare var hørlærred. De indførte uld- og lærredsvarer vurderedes i alt til omkring 2.800 rdl. Heraf var kun ca. $\frac{1}{10}$ uldvarer, og kun forholdsvis få hoser og strømper nævnes. De store udførselshavne var ikke overraskende Ålborg og Randers med Kerteminde, hvorfra der udelukkende udførtes lærred, på tredjepladsen. Størstedelen af varerne kom i ganske små portioner. Kun ca. halvdelen af varerne kom i partier, som var vurderet til over tyve rigsdaler. Det var helt almindeligt, at der kom lærred og uld vurderet til to til fire rdl., og kun fra de fynske havne Kerteminde og Svendborg kom lærredet samlet i større mængder, dvs. vurderet til hhv. 288 rdl. og 60 rdl. Det må betyde, at forlagsvirksomheden, som ellers opfattes som grundlaget for den indenlandsk producerede tekstilhandel, ikke brugtes ret meget i Jylland og på Sjælland på dette tidspunkt. Kniplingshandlen derimod foregik som forlagsvirksomhed. Kniplingerne fra Sønderjylland kom med postvognen fra Hamborg i store partier.¹⁷ Der er ingen tegn på, at hosekræmmerne solgte kniplinger.

Der må have været en større indførsel af

strikvarer og tekstiler fra Jylland til København på dette tidspunkt, end acciseprotokollerne viser. Hosekræmmerne oplyser senere i århundredet, at de altid selv har stået for indførslen, og endda har oparbejdet en større produktion af uldvarer på landet. Hosekræmmerne kan naturligvis selv have transporteret hoser og andre uldvarer til København i vogne eller båret på ryggen. Men det er begrænset, hvor store mængder af disse forholdsvis billige uldvarer, der kan være bragt fra Vestjylland til København til fods. Varerne må vel have været smuglet ind. Det var almindeligt kendt, at der på alle områder var omfattende smuglerier, og de mange konfiskationer, som klædekræmmerne siges at have foretaget kunne tyde på det.¹⁸ Det er blot mærkeligt, at hosekræmmerne aldrig beskyldes for smugleri i de mange klager, der i øvrigt kom over dem.

Til sammenligning er acciseregnskaberne fra 1743 gennemgået. Selvom der var færre besejlinger af København,¹⁹ var handelen med danske tekstilvarer steget ganske betydeligt og havde i nogen grad ændret karakter. Ansættelsen af varernes værdi er ikke ændret meget. Lærred sattes til 4-8 skilling pr. alen i 1717 og til 4-10 skilling i 1743, bl.a. afhængig af om det var hør- eller blårlærred. Vadmel ansattes til 6-8 skilling pr. alen i 1717 og 10-11 skilling i 1743. Den samlede indførsel af uld- og lærredsvarer fra den danske provins var i 1743 værdisat til omkring 24.000 rdl., altså næsten en nidobling i forhold til 1717, mens vurderingerne kun var steget med 20-25 %. I 1743 er det endnu vanskeligere at skelne mellem uldvarer og lærred. En stor del af varerne benævnes »uld og lærredsvarer«, men der er ikke tvivl om, at lærred stadig udgjorde størstedelen af indførslen. For en ordens skyld skal måske oplyses, at tallene ikke omfatter uldgarn. Uldgarn

afregnedes efter vægt, mens de forarbejdede varer afregnedes efter længde eller antal.

Næsten halvdelen af varerne kom i 1743 fra Ålborg, nemlig for omtrent 10.000 rdl. En del af varerne fra Ålborg betegnedes dog blot som »hjemmegjorte varer«, og der kan heri indgå trævarer, f.eks. træsko og koste. Træsko indførtes især fra Hobro. De var ganske billige og kan ikke have vejet tungt i regnskabet. Varerne indførtes i større samlede mængder. Kun en tiendedel af varerne kom i partier, der var vurderet til under tyve rdl., og forsendelser vurderet til flere hundrede rigsdaler var ikke ualmindelige, især fra Ålborg. Forlagssystemet med opkøbere, der rejste rundt i Jylland og samlede varerne, må nu have været almindeligt. Skifterne efter hosekræmmere i sidste halvdel af 1700-tallet viser da også, at de københavnske hosekræmmere i denne periode havde forbindelse til en til tre jyske kommissionærer, som opkøbte varerne fra bønderne og sendte dem til København.²⁰

Ålborg var langt den største udskibningshavn. Derefter kom Århus, Middelfart, dog kun med lærreder, Randers, Fredericia og Hadsund. De sjællandske byer, hvorfra der kom enkelte forsendelser i 1717, var helt forsvundet i 1743. Forklaringen herpå kan være, at det i visse egne af landet ikke var fint at sælge de varer, man selv havde fremstillet,²¹ men mere sandsynligt er det, at hosekræmmerne opkøbte varerne på deres rejser rundt på Sjælland. Det sagdes i hvert tilfælde, at de gjorde det, selvom de kun havde udtrykkelig tilladelse til at opkøbe lærred i Vestjylland i henhold til reskriptet af 1741.

Der var en anden kilde, hvorfra man fik uldvarer, og frem for alt hoser. Fra Island indførtes 1717 for godt 5.000 rdl. af »ulden gods«, strømper og uld. Fra Færøerne indførtes samme år over 40.000 par hoser,²² som

næsten var den eneste vare, der indførtes fra Færøerne på denne tid. I 1743 kom for knap 10.000 rdl. »ulden gods« fra Island, og godt 87.000 par hoser fra Færøerne. Da kongen selv stod for Færø-handelen, betaltes der ikke accise af varerne fra Færøerne, og de er ikke værdisat i acciseprotokollen. Hovedparten af de uldne færøske strømper gik til militæret. I 1742 solgtes godt 30.000 par »lange halvfine hoser« fra Færøerne til de kgl. regimenter for 28 skilling parret, hvilket synes at have været en høj pris, men pengene var da heller ikke kommet ind året efter.²³ Strømper af samme slags solgtes til udlandet for 19 og 21 ¼ skilling parret.²⁴ Det var især købmænd i Amsterdam, der aftog store partier af de færøske strømper. I 1742 solgtes bl.a. 9.000 par strømper til Amsterdam og 6.000 til Landskrona.²⁵ De tiloversblevne strømper, som ikke var helt nemme at få afsat, solgtes ved auktioner på Børsen i København, efter avertissementer i danske og tyske aviser. Det fremgår ikke, hvem de blev solgt til, men de få notater herom tyder ikke på, at hosekræmmerne selv købte strømperne på Børsen. Når det gælder de islandske varer, oplyser acciseprotokollerne, hvem der har bestilt varerne, og det er ikke hosekræmmere. De islandske og færøske varer synes at være blevet indkøbt i større partier, dels af islandske købmænd, dels af »grosserere«, der videre-solgte dem bl.a. til hosekræmmerne. Dette led i handelen kan ikke direkte dokumenteres, men der kan findes enkelte eksempler på en forbindelse mellem importører af islandske varer og hosekræmmere. F. eks. var Vitus Bering Matthiesens kone gudmoder til hosekræmmer Anders Madsens barn, som blev døbt i Helliggejst kirke 31. oktober 1721. Vitus Bering Matthiesen, der i øvrigt var brygger, indførte vadmels Hoser fra Island.²⁶ Der er ikke tvivl om, at hosekræmmerne

havde islandske og færøske strikvarer i deres udvalg af varer. Det fremgår f.eks. af skiftet 1764 efter Niels Christensen Agerschow,²⁷ hvis bo bl.a. indeholdt 970 par islandske hoser og 143 par vanter, foruden endnu større mængder af jyske hoser og vanter. Man kan få den tanke, at salget af islandske og færøske strømper kan have bidraget til, at regeringen støttede hosekræmmerne. Regeringen og de ledende kredse i landet havde stærke økonomiske interesser i handelen på Island og Færøerne.

Foruden de indenlandsk fabrikerede varer indførtes udenlandsk klæde til København. En stor del af det kom via Helsingør, og er derfor også anført i de indenlandske accise-protokoller. Værdien af det var langt større end værdien af de indenlandske varer, men omfanget var muligvis ikke større, da det var langt mere kostbart. I 1717 var værdien af 1 alen lærred sat til 6-10 skilling og 1 alen vadmel til ca. 7 skilling, mens klæde var vurderet til 1 rdl (= 96 skilling) pr. alen. Der er sat navn på modtagerne af de udenlandske varer fra Helsingør, og det var udelukkende klædekræmmere, som indførte og solgte de udenlandske varer.

I 1775 indførtes pastvang for indenlandske handelsrejsende til markederne (Forordning 13. februar 1775). For hver enkelt rejse skulle den handlende have en passerseddel, som skulle forevises ved udrejsen fra byen og ved ankomsten til markedet. Ved hjemkomsten skulle passet afleveres igen. En mindre del af de tilbageleverede markedspas er bevaret i Københavns Stadsarkiv.²⁸ Gruppen indeholder bl.a. mange tilbageleverede pas fra hosekræmmere med påtegninger fra rejserne. Hosekræmmerne har øjensynlig været ret omhyggelige med at have papirerne i orden. Ved en del af passene er fra perioden 1778-84

som bilag vedlagt toldsedler med forholdsvis detaljerede oplysninger om de varer, som de markedsrejsende udførte, og hvilke mængder det drejede sig om. Det er især hosekræmmerne, der har tilbageleveret både pas og toldsedler. Materialet er så spredt, at der ikke kan udledes et samlet overblik over udførslen fra København til provinsbyernes markeder, men et par eksempler kan illustrere, hvilke varer det drejede sig om. Hosekræmmer Jens Christensen (borgerskab 24. februar 1773) medbragte på tre rejser i 1779 og to rejser i 1784 til de sjællandske markeder for i alt godt 1.000 rdl. varer. De fordelte sig på for godt 550 rdl. jyske uldne varer, for ca. 200 rdl. vævede huer og strømper »her fabrikeret«, for ca. 150 rdl. islandske og færøske varer og for ca. 100 rdl. trådstrømper og Randers-handsker. Hosekræmmer Jens Jensen Bechgaard (borgerskab 10/5 1784) medbragte på to rejser i 1784 for 200 rdl. jyske uldne varer, Randers-handsker og trådstrømper, for 150 rdl. islandske og færøske varer, for 130 rdl. valkede og vævede huer og strømper og for 30 rdl. ostindiske og »her fabrikerede« tørklæder. Med ordene »her fabrikeret« understreges, at tørklæderne ikke var indført fra udlandet, som mange tørklæder ellers var.

Ingen af de toldsedler, der stammer fra hosekræmmere, nævner lærredsvarer. En sammenligning med enkelte bevarede toldsedler fra klædekræmmere, hvoraf kun få rejste til markeder fra København, og fra kvindelige markedsrejsende viser, at klædekræmmerne og kvinderne solgte en del lærredsvarer, men at uldvarerne også udgjorde en væsentlig del af deres udvalg af varer. Klædekræmmer Frantz Albeck medbragte f.eks. på fire rejser ialt 2.100 alen uldent hvergarn, treskaft og drejl, 1.560 alen lærred og fjorten dusin tørklæder.²⁹ Hvergar-

Fig. 3. Amager torv, hvor hosekræmmerne havde deres boder, som det er gengivet i Pontoppidans Atlas. Yderst til venstre skimtes et udhængsskilt med hoser. På dette tidspunkt var en del hosekræmmerne trukket inden døre og havde fået faste butikker i stedet for boder. Pontoppidans Atlas II, 1764, s. 142.

net, som var hans største vare, kom i øvrigt fra Bornholm og ikke fra Jylland, ifølge acciseprotokollerne. Der har formodentlig ikke været købere til større mængder af indenlandsk fremstillet lærred på Sjælland, hvilket reskriptet af 1741, som tillader hosekræmmerne at opkøbe lærred på deres rejser, også tyder på. Det har været københavnernes, der købte lærreds- og linnedvarer fra Jylland, mens sjællandske bønder selv har fremstillet deres lærreder.

De kvindelige handlendes sedler er ikke toldsedler, men attester fra de købmænd,

som har solgt dem varerne. Kvinderne måtte ikke selv indføre varer til København. Hosekræmmerne og klædekræmmerne fik officielle toldsedler om, at varerne »passerer fri«, dvs. at de selv, som man kunne vente, indførte varerne til København.

DISTRIBUTIONEN

Folk i by og på land købte sjældent færdigvarer i 1700-tallet. De velstillede købte normalt stof af klædekræmmerne og fik det syet

No 1657-

Niels Seeding Konfandens omme Land ved Vestbro,
 Koeskilde og Ringsted. Mandens jyske uldne
 Pafon ditte Eraad, Strømper samt Randers Hund.
 1/2 Pafon 28te 105te = Tolandten 1/2 Pafon samt Senes Hade
 1/2 Pafon 28te 8te = Adaldrin og Ademdrin, hvor samt ditte
 1/2 Pafon 28te 50te = Pafon samt
 Pafon 28te 14te = ejalt. 1778
 Aerner

N. S.

Fig. 4. Hosekræmmer Niels Andersen Sædings pas til en rejse til Køge 1778. Rejseruten er nøje angivet "ad Vesterbro, forbi Flaskekroen og videre til Køge og samme vej tilbage". Det tog man nu ikke så nøje. På denne tur var han både i Roskilde og Næstved. Han medbragte jyske uldne varer, trådstrømper, Randers handsker, vævede huer og strømper, samt islandske varer og færøske strømper, i alt for 316 rigsdaler. Københavns Stadsarkiv, 2. Sekretariat, pk.1678.

på bestilling hos skrædderne, alt sammen på kredit. Hosekræmmerens kunder var de fattige, som måtte betale kontant. I København solgte hosekræmmerne deres varer på torvet og fra deres bopæl.³⁰ De fleste af hosekræmmerne boede i første halvdel af 1700-tallet i Østergade eller lige deromkring, enkelte boede i Snarens kvarter. Senere, da de var blevet etablerede, boede de mere spredt i byen. De havde boder på Amagertorv og fik ved reskript af 29. maj 1727 tilladelse til at opretholde disse boder, trods politimesterens utilfredshed med dem. Politimesteren mente, de forstyrrede færdslen. Fortovene på

Amagertorv var privat grund, som grundejerne fra gammel tid selv havde ret til at bestemme over.

Mange af hosekræmmerne rejste, især i deres unge år, til markeder uden for København for at sælge deres varer. I 1700-tallet gik rejserne kun til sjællandske markeder, og rejserne til de sjællandske købstæder foregik ad landevejen. Klædekræmmerne oplyser 1785, at hosekræmmerne oprindeligt gik omkring i landet med deres tværsæk på skulderen og faldede deres varer.³¹ Når forretningen blev større, lejede de en vogn til varerne. De færreste hosekræmmerne havde selv hest og

vogn. I passene er angivet, hvilken vej de handelsrejsende skulle tage ud af København, f.eks. »af Østerport, igennem Skovshoved, Torbek og videre til Helsingør«. Rejserne skulle foregå ad den nærmeste vej til målet. Svinkeærinder var ikke tilladt for at undgå ulovlig handel med bønderne uden for markederne, men de forekom alligevel, endda med myndighedernes uformelle godkendelse. Fra 1775 kan rejserne følges i markedspasprotokollerne og i de tilbageleverede markedspas. Det fremgår af de tilbageleverede pas, som har påtegninger fra de lokale byfogder, at de markedsrejsende besøgte flere markeder, end pasprotokollerne nævner. Niels Andersen Sæding foretog i 1776 syv rejser på Sjælland ifølge pasprotokollen. Hver rejse varede ca. ti dage og han besøgte mellem to og fem byer på samme rejse, fremgår det af påtegninger på passene. Han tog sjældent af sted selv, men foretog rejserne ved sine læredrenge, bl.a. Michel Pedersen Kierkegaard, som var Søren Kierkegaards fader. Da Michel Pedersen Kierkegaard blev selvstændig i 1780, begyndte han også at rejse, men kun tre gange om året til Hillerød. Ifølge folketællingen 1787 havde han to læredrenge, så han har sandsynligvis heller ikke foretaget alle rejserne selv. Mads Andersen Fønnesbech, der blev selvstændig 1775, rejste meget de første år, men hans markedsrejser ophørte næsten i 1780'erne. I folketællingen 1801 kaldes han fhv. hosekræmmer, selvom han da kun var 47 år.

ANDRE NÆRINGSVEJE

Hosekræmmerne begyndte tidligt deres læreår. Michel Pedersen Kierkegaard var således kun elleve år, da han startede som dreng hos Niels Andersen Sæding. Selvom

læretiden var seks-otte år, fik nogle af dem derfor også borgerskab i en ung alder. Det var ikke usædvanligt, at de fik borgerskab som tyveårige. En del af dem trak sig tilbage fra hosekramhandelen i en forholdsvis ung alder og levede af deres formuer, som Kierkegaard, eller samlede sig om andre former for beskæftigelse.

Det er allerede nævnt, at familien Albeck beskæftigede sig med brændevin. Flere andre hosekræmmere ændrede deres borgerskab til brændevinsbrænding eller brygning,³² en blev møller, en blev farver og en blev tobaksspinder. I handskemagernes klage til Politi- og Kommercekollegiet over hosekræmmerne 1716 nævnes, foruden ulovlig handel med lædervarer, at »en har 2 a 3 lejekareter, en 6 a 7 malkekøer, en sit skønne brændevinsbrænderi og ølsalg«. ³³ Også nogle af skifterne tyder på, at hosekræmmerne var opmærksomme på andre muligheder end handelen. F. eks. opregnes i skiftet efter fhv. hosekræmmer Hans Jensen Albeck blandt andet »på salen« 12 par te- og kaffekopper, 2 sorte tepotter, 1 mælkekande, 1 kaffekande, 1 bord med 2 fløje, 1 blåt malet tebord og 6 guldlæderstole. I stuen ved siden af var 6 guldlæderstole og 12 par adskillige tekopper. I køkkenet var der bl. a. 3 1/2 dusin tintallerkener, 12 tinfade og 1 kobbertærtepande.³⁴

Det er svært at forestille sig, hvad Hans Albeck, som var enkemand, skulle med to tepotter, 24 tekopper og det øvrige udstyr, hvis ikke der har været solgt te og kager i de fine stuer med læderstolene. Han kan have fået hjælp af sin tjenestepige og sin tante, som han havde lejet lokalerne af. Han havde også fem kobberkedler (brændevin?) og – mere mystisk – »10 adskillige dukker«. Det lå muligvis ikke hosekræmmerne så fjernt, som man kunne tro. Ved plakat af 1. novem-

ber 1748 blev det understreget, at handel med kinesiske og ostindiske varer var fri. Ligesom med de færøske og islandske varer var indflydelsesrige mænd i København økonomisk interesseret i den ostindiske handel og har ønsket, at detailhandelen blev fremmet på enhver måde.³⁵ Nogle hosekræmmere var da begyndt at sælge ostindiske og kinesiske alenvarer, sjaler, bånd og tørklæder,³⁶ som kom til landet sammen med bl.a. te. Måske har de ti dukker også været kineserier.

OPBRUD OMKRING 1800

Hosekramhandelen var i 1700-tallet, i overensstemmelse med den gængse opfattelse af erhvervet, en handel hovedsagelig med jyske uldvarer, som hosekræmmerne selv indførte fra Jylland, først og fremmest fra Ålborg og Randers. Desuden havde de islandske og færøske varer, samt Randers-handsker en vis betydning for dem. En ny tid kan skimtes i de ostindiske tørklæder, som en enkelt af hosekræmmerne forhandlede i sidste halvdel af 1700-tallet. Interessen for mode og udenlandsk luksus var så småt ved at vise sig også på landet.

Konkurrencen var hård inden for tekstilbranchen, dengang som nu. Foruden hosekræmmerne og klædekræmmerne, handlede mange kvinder og en del jøder, samt kludekræmmerne med tøj. Hertil kom de håndværkere og fabrikker, som fremstillede tekstilvarer, og i et vist omfang selv solgte dem, samt alle de, som fremstillede deres tøj selv. Ved siden af den legale handel, som kan konstateres, siges der også at have været et omfattende smugleri, især af udenlandske varer.

Hosekræmmerne havde stort set klaret sig godt i konkurrencen i 1700-tallet takket være

deres flid, deres sobre levned, gode forbindelser til producenterne i Jylland, samt ikke mindst regeringens bevågenhed. De lod også til at være omhyggelige med at overholde lovgivningen, i hvert tilfælde når deres handlinger kunne kontrolleres. De sørgede for at få pas og de rigtige påtegninger til deres rejser. Når der blev klaget over dem fra andre handlende, der mente at have en ret på en vare, søgte de straks om tilladelse til at handle med denne vare, og de fik gerne tilladelsen trods lavenes og Magistratens modstand. Foruden de tidligere nævnte tilfælde opstod der en del kontroverser mellem klædekræmmerne og hosekræmmerne i 1780'erne, som faldt ud til hosekræmmerens fordel.³⁷

Ved århundredskiftet var manufakturfagene i opbrud, dels på grund af de dårlige tider, dels på grund af den mere liberale holdning til handelen, som bl.a. gav sig udtryk i den nye toldlov 1797, der ophævede beskyttelsestolden på fremmede varer. Da klædekræmmerne ved århundredets slutning fik alvorlige økonomiske problemer - af ca. 100 klædekræmmere gik de 27 fallit 1797-1802,³⁸ og antallet af medlemmer i lavet faldt fra 102 til 56, overtog hosekræmmerne deres pladser. Blandt de 91 rigeste skatteydere i 1809 var de fhv. hosekræmmere, nu klædekræmmere, Jens Lund, Ole Lund, M. A. Kierkegaard og N. S. Aabye, mens kun en oprindelig klædekræmmer klarede denne grænse.³⁹ Krisen, som ramte de store handlende så hårdt, påvirkede ikke på samme måde hosekræmmerne. De havde fået kontant betaling af deres kunder, deres handel til småfolk, var endnu ikke underkastet modens luner på samme måde, som resten af påklædningen, og dermed konkurrencen fra udlandet, og de havde ikke oparbejdet en kostbar livsstil. De havde ikke store boliger eller mange tjene-

stefolk. De havde hverken en stor gæld eller store udestående fordringer, og kun et par stykker af dem gik fallit.

JØDERNE

Til slutningen af 1700-tallet var alle hosekræmmere i København jyder eller efterkommere af jyder, født i København, men den 13. februar 1797 fik Elias Isach af den jødiske nation borgerskab som hosekræmmer. Elias Isach ansøgte underdanigst Magistraten om tilladelse til at få borgerskabet med attest fra den jødiske menigheds overhoved om, at han var født i København, og at hans fader Isaac Israel var borger i byen. Det var ikke en selvfølge, at en jøde skulle have borgerskab som hosekræmmer. I 1790'erne blev jødernes adgang til at drive næring på lige fod med andre borgere lettet gennem lovgivningen. Dels var kronprinsen jøderne venlig stemt, dels var liberalismen blevet dominerende i holdningen til næringsvæsenet. Jøderne havde dog stadig problemer med at få lov til at komme ind i det københavnske handels- og håndværkssliv. De havde svært ved at få den fornødne uddannelse, fordi de almindelige handlende og håndværkere var uvillige over for dem. Som påvist i en artikel af Merete Næsbye Christensen i tidsskriftet Rambam⁴⁰ lignede den nedsættende omtale af jøderne, som bl.a. klædekræmmerne bidrog med, imidlertid den omtale som blev de jyske hosekræmmere til del fra samme hold. Både jyder og jøder betegnedes som snu, pengegriske og uuddannede. Det var ikke kun etniske og religiøse forskelle, der skabte uvilje mod jøderne, men også almindeligt brødnid. I begge tilfælde var det regeringen, som holdt hånden over de »fremmede« og søgte at integrere dem i samfundet.

KLÆDEDRACHTER I KØBENHAVN
En Båndjude — En Båndjude
forresten i Klæde- og Håndværkssliv

Fig. 5. Jødehandel var især forbundet med handel med piskebånd og forskellig pynt til klædedragten. Piskebånd var de bånd, herrer brugte til at binde deres hårpisk. Kobberstik af G.L. Lalide af en båndjøde. 1820.

Lovgivningen var dog uklar, og sagen om Elias Isachs borgerskab var ikke helt ligetil. Hans ansøgning forelagdes den samlede, på den tid ganske talrige Magistrat.⁴¹ Førsteborgmester Hjortshøj lagde op til, at borgerskabet ikke kunne nægtes en jøde, og at en jøde skulle betale samme gebyr for borgerskabet som hosekræmmere normalt gjorde. Et borgerskab til jødehandel var dyrere end et borgerskab som hosekræmmer. Overpræsidenten erklærede sig enig med Hjortshøj. Det samme gjorde tre rådmænd og tre borgmestre. Tre magistratsmedlemmer mente, at Eli-

as Isach godt kunne blive hosekræmmer, men skulle betale tyve rdl., som jøderne betalte for et jødisk borgerskab. De sidste tre magistratsmedlemmer mente ikke, at en jøde kunne få borgerskab som hosekræmmer. Der var altså trods alt et stort flertal for borgerskabet, som derefter hurtigt blev ekspederet. Nu var vejen banet, og samme år fulgte yderligere fire jøder efter. De første fire år til og med år 1800 fik i alt 42 jøder borgerskab som hosekræmmere.⁴²

Jødernes antal i København voksede meget i disse år. Fra 1787 til 1801 steg antallet af jødiske mænd fra 462 til 908,⁴³ og de havde behov for at få udvidet deres erhvervsmuligheder. Jøderne skulle stille en stor sikkerhed for at kunne slå sig ned i Danmark, og det var derfor forholdsvis ressourcestærke jøder, der kom til landet. De fattige jøder blev udvist. I 1789 udviste politiet 300 fremmede fattige jøder.⁴⁴ Af de 42 jøder, der fik borgerskab som hosekræmmer 1797-1800, var kun elleve født i udlandet og foreviste »lejdebrev« i forbindelse med borgerskaberhvervelsen. Resten fremlagde attest fra jødernes ældste på, at de var født i Danmark, hovedsagelig i København. Det er et spørgsmål, om de var særlig interesseret i at være hosekræmmere – måske var det mest af tekniske grunde, de blev det, fordi erhvervet ikke var begrænset af lavsprivilegier, der krævede en speciel uddannelse. I folketællingen 1801 betegnes kun fem af de 42 jøder som hosekræmmere. En del kan ikke findes i folketællingen, resten kaldes handlende eller købmænd.⁴⁵ De 26 hosekræmmere af jysk afstamning, som tog borgerskab i samme periode, var heller ikke alt for ivrige med betegnelsen hosekræmmer, men af dem kaldtes halvdelen dog fortsat hosekræmmere i 1801. Det var måske ikke fint at beskæftige sig med hosekram, men jødehandel, som man for-

bandt med handel med piskebånd, var værre.

I de første par tiår af 1800-tallet var der fortsat talrige jøder, der tog borgerskab som hosekræmmere, og uden dem havde netto-tilgangen til faget været negativ. I 1814 fik jøderne samme rettigheder til at drive næring som alle andre, og tilgangen af jødiske hosekræmmere synes derefter at være faldet. Det var hårdt at være hosekræmmer, og andre erhverv har været mere tiltrækkende.

SILKE-, ULDEN- OG LÆRREDSKRÆMMERLAVET

For at blive optaget i klædekræmmerlavet skulle man ifølge lavets privilegier have en længere, nøje fastlagt uddannelse, som lavet hele tiden havde brugt som forsvar for deres monopol på handelen. Denne forsvarsbastion brød sammen omkring århundredskiftet. Året efter at den første jøde var blevet hosekræmmer, ansøgte to jøder – Arendt og M. J. Philip - Magistraten om optagelse i klædekræmmerlavet.⁴⁶ Dette kunne Magistraten ikke selv afgøre. Sagen sendtes til afgørelse i regeringen med Magistratens anbefaling, med den begrundelse at de to jøder i forvejen havde tilladelse til at handle med de samme varer som lavets medlemmer. Jøderne blev derefter optaget i lavet 1799 »efter kgl. befaling af 10. oktober 1798« og yderligere tre jøder optoges i lavet 1799 og 2 i 1801, efter kgl. befaling. Alle syv var meget velhavende jøder.

Hosekræmmerne så her nye muligheder for at få udvidet deres handel. I hele 1700-tallet havde hosekræmmerne konstant ønsket at udvide deres varesortiment. Deres traditionelle grundlag var de jyske, islandske og færøske uldvarer, og når de kom til Køben-

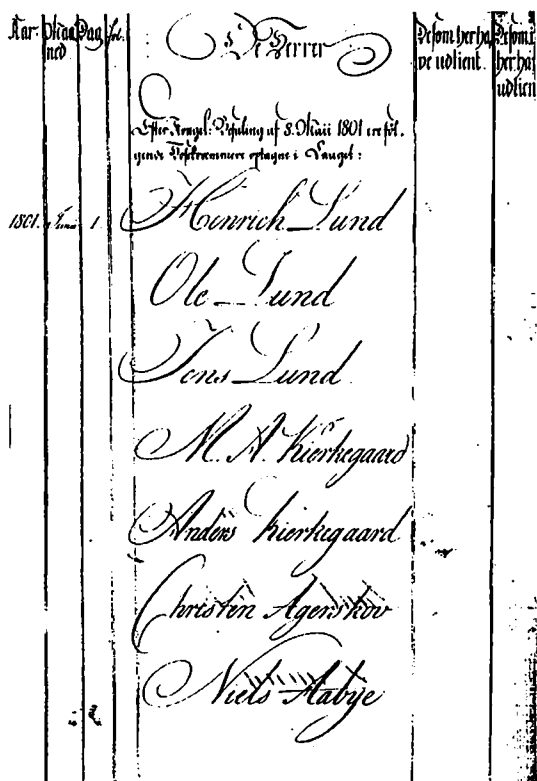

Fig. 6. 1815 fik 7 hosekræmmerne ændret deres borgerskab og blev optaget i Silke- ulden- og lærredskræmmerlavet. Som det ses øverst på siden, skulle de have kgl. bevilling for at blive optaget i lavet. De tilhørte alle jyske hosekræmmerfamilier, som var kommet til København i 1700-tallet. Silke- ulden - og lærredskræmmerlavet nr. 2. 1652-1818. Københavns Stadsarkiv.

havn som unge, var det også her, de begyndte. En del af dem fortsatte hele deres liv med denne handel, som skiftet efter Niels Chr. Agerschow viser. Andre udvidede deres handel med lærreder, og i slutningen af 1700-tallet også med udenlandske varer – ostindiske tørklæder og kattuner – og københavnske fabriksvarer.^{47a} Når klædekræmmerne, som mente at have eneret på denne handel, greb ind, søgte hosekræmmerne om tilladelse til at sælge varen og fik som oftest tilladel-

sen. Men den var personlig, og klædekræmmerne tillod ikke uden videre, at den videreførtes af andre. Hosekræmmer Mads Christensen Albeck søgte derfor optagelse i klædekræmmerlavet 1799 (Meddelelser s. 182 f). Da klædekræmmerne forudså, at flere ville følge efter, undersøgte Magistraten sagen,^{47b} og det viste sig at 44 hosekræmmerne var interesseret i at blive optaget i lavet. Lavet afslog med den begrundelse, at hosekræmmerne ikke havde den ifølge lavsprivilegierne krævede uddannelse, og at det ville være urimeligt mod de uddannede svende og drenge. Magistraten holdt som ofte før med klædekræmmerne, og for en gangs skyld gjorde Kancelliet det også. Mads Albeck fik afslag. Sagen endte med, at lavet for at undgå mere tovtrækkeri søgte Magistraten om tilladelse til at måtte optage de mest velhavende hosekræmmerne i lavet,⁴⁸ og 1801 optoges syv hosekræmmerne »med kgl. bevilling«, dog ikke Mads Albeck. I de følgende år optoges stadig enkelte hosekræmmerne og jøder i lavet, men det almindelige blev, at de »hosekræmmer-sønner« eller familiemedlemmer af hosekræmmerne, som ville være klædekræmmerne, tog den normale uddannelse som klædekræmmerne.

1800-TALLET

I de økonomiske kriseår i begyndelsen af 1800-tallet var regeringens politik over for manufakturhandelen noget svingende, men det var tydeligt, at hosekræmmerne i 1800-tallet ikke mere var under regeringens beskyttelse. Der kom en almindelig handelsforordning den 23/4 1817, som ganske vist satte nogle begrænsninger for de handlendes foretagsomhed, men tilsyneladende tillod dem at nedsætte sig forholdsvis frit. Betin-

gelsen for detailhandel var, at man var pligtig til at holde åben butik, men hver handlende måtte kun have én butik. Det var et fremskridt for hosekræmmerne, som ikke tidligere generelt havde haft tilladelse til at have en fast butik. Få år efter bestemtes imidlertid ved reskript af 28/2 1821,⁹ at der ikke måtte gives borgerskab til hosekræmmere og klædekræmmere, før Magistraten skønnede, at et sådant borgerskab igen uden skade kunne tilstås. Samme år var det bestemt, at hosekræmmere og klædekræmmere skulle danne et fælles lav, men det gjorde de nu ikke. I reskriptet fastsattes i detaljer, hvad hosekræmmerne måtte handle med, nemlig hjemmegjorte lærredsvarer, både hvide, kulørte, ternede og trykte, alle slags jyske og islandske uldne strømper, trøjer, vanter og huer, her forfærdigede skindhandsker, ostindiske og danske hvide og trykte kattuner, kinesiske nankiner, såkaldte hjemmegjorte grove uldne varer, nemlig vadmel, filt, hvergarn, flonel m.m., klæde alene undtagen, samt kamelhårsplydser, bomuldsstrømper, bommesier og olmerdug. Det skulle kunne bevises, at uldvarerne var forarbejdet i Danmark.

Det var en udvidelse i forhold til det, hosekræmmerne officielt handlede med i 1700-tallet, men giver et billede af, hvad de rent faktisk solgte. Udvidelsen begrundedes senere med, at de ubemidlede, som især var hosekræmmernes kunder, var begyndt at købe finere varer. En hel del skærmydsler med klædekræmmerne viser, at bestemmelserne ikke blev overholdt. I 1823 forsøgte man yderligere at begrænse konkurrencen inden for manufakturhandelen ved at fastsætte, at hvert medlem af klædekræmmerlavet kun måtte uddanne en dreng ad gangen. Klædekræmmerne, som havde svært ved at klare sig i disse år, så en mulighed for besparelser i at afskedige de udlærte svende og i

stedet antage flere drenge til hjælp i forretningen. De arbejdsløse klædekræmmeresvende blev sammen med de mange andre arbejdsløse, et problem for samfundet. De liberalistiske ideer, som var fremkommet omkring århundredskiftet, måtte vige for pragmatiske foranstaltninger her og nu, der begrænsede antallet af handlende med manufakturvarer.

Bestemmelserne fra 1821 medførte, at der i årene fra 1821 til 1840 næsten ikke gaves borgerskab til hosekræmmerne. Mens der i 1815 kom elleve nye hosekræmmere, kom der i 1825 to, hvoraf den ene var en jøde, den anden var M. E. Grøn, som senere grundlagde firmaerne M. E. Grøn & Søn og Holbecks Eftf. Begge havde indhentet kgl. bevilling. M. E. Grøn oplyste selv i sin ansøgning, at han havde været ved handelen i tolv år, og at det ville være vanskeligt at begynde i et andet fag. I øvrigt havde de 25 hosekræmmere i byen anbefalet hans ansøgning. Hverken hosekræmmerne eller klædekræmmerne i lavet var interesseret i flere konkurrenter, og Magistraten henholdt sig til bestemmelsen fra 1821 og imødekom indtil 1840 kun seksotte ansøgninger om borgerskab til hosekræmmerne, trods flere forsøg. Derimod gaves der mange borgerskaber til klædekræmmere, bl.a. en del til tidligere hosekræmmere. Det store indslag af indvandrede jøder i årene fra 1800-1820 har formodentlig medvirket afgørende til, at det blev forbudt at give borgerskab som hosekræmmer. Indvandrere var bestemt ikke populære midt i den store arbejdsløshed.

I 1800-tallet var de nye hosekræmmere ikke udpræget vestjyder. Af de 11 hosekræmmere, der fik borgerskab 1815, var kun 2 jyder, hvoraf en fra Vestjylland, 1 var fra Fyn, 5 var tyske jøder og resten fra København.

FAMILIEN FONNESBECH

Som eksempel på en fremtrædende hosekræmmer-slægts udvikling i 1800-tallet kan familien Fønnesbech nævnes. Familien Fønnesbech kom til København midt i 1700-tallet. Mads Fønnesbech, som var født i Jylland ca. 1762, fik borgerskab som hosekræmmer i København 26. maj 1794. Han var ikke den første hosekræmmer af familien, som kom til København. En Mads Andersen Fønnesbech fik borgerskab som hosekræmmer 30/8 1775 og døde i København 1809, og Kühle oplyser i sin artikel, at hosekræmmer Christen Andersen, som fik borgerskab 1737, var stamfader til slægterne Fønnesbech og Tvermoes, en anden kendt hosekræmmer-familie. I 1801 kaldes Mads Fønnesbech strømpehandler, og han boede med sin familie i Østergade matr. nr. 36.⁵⁰ Foruden sin kone og to sønner på to og tre år, havde han i huset sin broders to sønner fra Jylland til oplæring, samt to tjenestefolk. Det var en forholdsvis anselig husstand, og han ændrede da også sit borgerskab til grosserer i 1803. 1802 havde han købt et hus i Østergade ud til Peder Madsens gang. Det var en bryggergård, men han anmodede om at få ophævet bryggerrettighederne til gården, så han har øjensynlig ikke beskæftiget med bryggerivirksomhed som andre af hans fagfæller. Han solgte huset igen 1809.⁵¹ Han flyttede flere gange, indtil han 1816 købte et hus i Brolæggerstræde 83,⁵² hvor han boede til sin død 1834. Han købte også et hus i Møntergade, hvor hans enke boede nogle år efter hans død.⁵³

Grosserer Mads Fønnesbech fik flere børn, bl.a. en søn Claus, som blev døbt i Helliggejst kirke 11. august 1816 med familien som faddere, blandt dem barnets søster Anne Dorthea. Claus Madsen Fønnesbech tog bor-

Fig. 7. Østergade 47 set fra Pilestræde, hvor Anders Fønnesbech etablerede sig i 1847. Firmaet opkøbte senere nabohusene. I 1938 opførtes den nuværende stormagasinsbygning, der efter Fønnesbechs lukning i 1970 udlejes til forretninger og kontorer. Københavns Bymuseum.

gerskab som urtekræmmer 1844 (9. marts 1844), slog sig ned i en kælder i Østergade i nærheden af Kongens Nytorv (Øster kvarter matr. nr. 13), hvor han samme år grundlagde en senere meget kendt tehandel. Allerede året efter havde han både svend og tjener.⁵⁴ Han døde 1882.

Den ældste af Mads Fønnesbechs nevøer, Anders eller Andreas Fønnesbech, var født ca. 1778 og døde 1842⁵⁵. Han blev først hosekræmmer (12/4 1804) og i 1811 klædekræmmer. I en del år havde han butik i et hus på Højbro Plads på hjørnet af Store Kirkestræde og Østergade (Øster kvarter matr. nr. 37), som han lejede for 1700 rdl. årligt. Han kom til at eje adskillige huse i København, bl.a.

bryggergården på Østergade 70, som hans onkel havde ejet, og hvor han selv havde boet som lærling hos onklen.⁵⁶ Her boede han fra 1824 til sin død. Han tog tillægsborgerskab som brygger 1817, så gården er formodentlig igen blevet bryggergård. Han holdt stort hus i Østergade med tre svende, to tjenestepiger, en karl, foruden familien, som i 1840 bestod af hustruen, tre hjemmeboende, voksne børn og en niece på fjorten år, og han havde også hest og vogn. Han var først gift med Cathrine Marie Rørvig med hvem han havde fire døtre og en søn,⁵⁷ og efter hendes død med sin kusine Ane Dorthea Fønnesbech, som overlevede ham og blev boende i huset i Østergade. Hans bo opgjordes til ialt 200.000 rbd.,⁵⁸ som hovedsagelig var anbragt i fast ejendom, foruden husene i København også en lystgård i Lyngby, som enken beholdt. Ved sin død havde han næsten ingen gæld, undtagen til en »interessent i den afdødes navn førte handel«, hosekræmmer P. Knudsen, som skulle have 8.000 rbd. Hosekræmmer Knudsen overtog varelageret for godt 11.000 rbd. til forhandling for egen regning. Varerne bestod af forholdsvis jævne ting, som stoffer, lærred, flonel, tørklæder og bånd. Der er en del udenlandske varer imellem, men en stor del må have været danske, hjemmefremstillede varer, som f.eks. Randers-handsker og kniplinger. Da der ikke synes at være andre større kreditorer end Knudsen, som kan have været forretningsforbindelser, må det formodentlig betyde, at det er hosekræmmer Knudsen, som har foretaget indkøbene af i hvert tilfælde de indenlandske varer. Varesortimentet synes da også noget præget af den sædvanlige hosekramhandel, bortset fra det ikke uvæsentlige faktum, at der ikke var hoser iblandt. Men kunderne var heller ikke til hoser. I boet er en omfattende liste over mindre tilgodehaven-

der, hvoriblandt mange damer af det bedre borgerskab. Kontant handel var der øjensynlig ikke tale om i klædekræmmer Fønnesbechs butik.

Mads Fønnesbechs anden nevø, Jens Christensen Fønnesbech, der var født omkring 1786, tog borgerskab som hosekræmmer 1809. Allerede 1811 søgte han om borgerskab som klædekræmmer, idet det var lykkedes ham at få overdraget klædekræmmer Holsts forretning,⁵⁹ og han fik også den kongelige bevilling. Han var gift med Frederikke Norup og fik en søn Anders, som blev døbt i Helliggejst kirke 13. januar 1821 med hele familien som faddere. Han købte hus i Vimmelskafte 22, men solgte huset og flyttede til Skanderborg omkring 1824. Da han flyttede til Skanderborg, søgte han om at måtte beholde sit borgerskab i København, men det tillod Magistraten ikke. Man kunne ikke have borgerskab to steder, mente de. Han vendte ikke tilbage til København, men det gjorde hans søn Anders. Han kom til København 1846, fik borgerskab som klædekræmmer 18. september 1847 og grundlagde samme år den senere så kendte manufakturforretning Fønnesbech.

HOSEKRÆMMERNES VIRKSOMHED I 1800-TALLET

Hosekræmmerne drog ikke så ofte til markeder i 1800-tallet, som de havde gjort i 1700-tallet, men enkelte af dem kom længere omkring. Både de og andre næringsdrivende, der tog til marked, kom nu også til de store markeder i Jylland. I 1825 foretog hosekræmmerne – fortrinsvis jøderne – lidt over 30 markedsrejser tilsammen. Klædekræmmerne rejste også ca. 30 gange. Det var især firmaet Kierkegaard og Aabye – Søren Kierkegaards familie – som rejste til markeder.

Fig. 8. De fleste af de københavnere, der rejste til marked for at sælge deres varer, var kvinder. Selvom en del af dem formodentlig var prostituerede og ikke sad på markedspladsen, var der vitterligt en hel del af dem, der solgte varer, og man kan undre sig over, at der ikke på billeder af markedspladser fra disse år forekommer kvinder, der sælger tøj. På denne markedsscene i Horsens er flere optaget af at læse flyveblade om kampen ved Dybbøl bl. a. Tegning af af H. P.Hansen. Illustreret Tidende 1864.

Da de ofte på hver rejse besøgte flere markeder, kom de formodentlig til ca. 100 markeder årligt for at sælge deres varer. I 1840'erne var antallet af hosekræmmernes rejser halveret, og kun en enkelt, jødisk, hosekræmmer foretog et par markedsrejser. Til gengæld var der mange københavnske kvinder, der solgte tøj til kvinder og børn på markederne. Årligt foretoges 150-200 markedsrejser af kvinder i 1840'erne. En af årsagerne hertil kan være, at billige industrifremstillede tekstiler fra udlandet, som de markedsrejsende

kvinder kunne købe af klædekræmmerne i København, nu gjorde sig gældende i konkurrence med de hjemmefremstillede varer,⁶⁰ og at der med nedgangen i antallet af hosekræmmere, var blevet plads til kvinderne.

De tilbageværende hosekræmmere klarede sig godt. De forblev i byen, og fik faste butikker. Fra 1815 findes en beskrivelse af Fønnesbechs butik i anledning af en klage fra hosekræmmer Mads Albeck over, at han var sat højere i skat end Fønnesbech. Oprindeligt var det kun en lille butik, hvor alle varerne

måtte ligge på disken. Da der ofte skete tyverier af varerne på disken, måtte han leje hele huset, så han fik lagerplads. Han fik nu to indgange til butikken med behørig diske, to skabe med glasdøre, reoler og dobbelte glasdøre til gaden. I huset var adskillige værelser og lejligheder, en kælder til brændsel og under trappen et sandhul med dør og lås.⁶¹

Den direkte forbindelse til Jylland var tilsyneladende ikke så almindelig, som den havde været. Hosekræmmer Henrik Ravn, som døde 1846, hørte ifølge oplysningerne om varerne i hans skifte til 1800-tallets mere traditionelle hosekræmmere.⁶² Han var født 1803 i Kolding, fik borgerskab 19. juli 1828, efter at han havde fået navneforandring fra Peter Henriksen Petersborggaard til Ravn. Han solgte en mangfoldighed af varer fra sin butik på Højbro Plads i matr. nr. 53, som han ejede. Selvom han var født i Jylland, fik han kun få af varerne fra Jylland. De fleste af hans strikvarer var fra Færøerne og Island, og han fik sejdug og sækkelærred fra de baltiske lande. Han solgte også hestedækkener, gulvtæpper og bomuldsundertøj. Finere varer var der ikke mange af, men han fik klæde bl. a. fra Modewegs fabrikker og fra et par klædehandlere i København. Lærredsække, lærredskjorter, frakker, benklæder og trøjer fik han syet i København. Som det var blevet almindeligt, også blandt hosekræmmere, solgte han varerne på kredit, og der er anført mange små tilgodehavender i skiftet, hovedsagelig fra mænd. Hjemmets indbo var kostbart og omfattende. Ialt var boets indtægt 52.181 rbd. Der var imidlertid nogen gæld, og store skifteomkostninger, som man ofte ser, når der ikke er voksne slægtninge, der kan deltage i skiftebehandlingen. Skiftet sluttede først 1849, og den eneste arving – en mindreårig datter – fik kun godt 12.000 rbd. Hun boede hos morfaderen, skomager Peter

Fig. 9. Hosekræmmer Henrik Ravns skydeskive med interiør fra hans butik på Højbro Plads 1835. Det kgl. københavnske Skydeselskab 1334-1934, II, 1934, skive nr. 609.

Rudolf Schmidt, der ikke deltog i skiftebehandlingen. Huset på Højbro Plads blev købt af en ældre slægtning til Henrik Ravn, Jørgen Henriksen Ravn, som også var hosekræmmer. Jørgen Ravn boede i Gammel Strand 2, hvor han havde butik, og for ham var købet af huset på Højbro Plads en ren investering.

Hosekræmmerne var som tidligere foretagsomme. Hosekræmmer Henrik Ravn blev grosserer 1843, samtidig med at han bevarede sit hosekræmmerborgerskab. Hosekræmmer Mads Albeck oprettede en bomulds- og silkefabrik, hvor han bl. a. fremstillede tørklæder,⁶³ men det tjente han ikke penge på, fortæller han i klagen 1815. Han levede af sin butik i Østergade 35. Nogle år senere søgte han uden held om tilladelse til at lade de af ham vævede silke- og bomuldsvarer sælge af andre end ham selv. I samme sag er huse-

kræmmer Borups virksomhed skildret. Han oplyser selv, at han foruden sin butik og hosekramhandel i Vingårdstræde (Øster kvarter matr. nr. 142), som gav ham udkommet, havde en butik i et træskur på Toldboden, hvor han solgte sømandsklæder, som blev syet i Tugthuset, samt enkelte simple strømper og tørklæder. Han leverede selv tøjet til forarbejdelse i Tugthuset i henhold til skriftlig kgl. befaling af 1813. Han havde endnu en butik på hjørnet af Holmens Kanal og Stranden, men den havde han lejet ud til hosekræmmer A. Hansen (Hans Anders Hansen, b.sk. 28/2 1798), som burde være den, der betalte skatten, mente han. Hosekræmmer Hansen boede forøvrigt hos Mads Albeck på Østergade 35. Her er nok et tilfælde, hvor et par hosekræmmere ikke støttede hinanden. Mads Albecks klage gik på, at han var sat i 25 portioner i skat, mens Fønnesbech og Borup kun var sat til femten portioner. Mads Albeck har øjensynlig ikke været populær. Han søgte forgæves optagelse i kræmmerlavet, ansøgte forgæves om at måtte sælge sine silketørklæder til en større kreds og var af Magistraten sat i en høj skat.

En anden af 1800-talets igangsættere var hosekræmmer Ferdinand (J. W. F.) Andersen, der kom til København fra Kolding og fik borgerskab som hosekræmmer 20. april 1850. Han specialiserede sig i at sælge bukser til søfolk, som han »kaprede ude på gaden« til sin butik i Grønnegade. Senere fik han sin broder Carl til byen. Han indtrådte i forretningen 1864, og dermed var firmaet Brødrene Andersen grundlagt. Butikken lå i Grønnegade til midt i 1890'erne, hvorefter den flyttede til Østergade og blev den mere elegante butik, der kendes i dag.

Også firmaet J. P. Holbechs Eft. er grundlagt af hosekræmmere. Krak: Danmarks ældste forretninger, 1915, oplyser, at Holbechs

F. Andersen,

27 Store Grønnegade 27

förste Manufakturbutik fra Gothersgade.

anbefaler

Stort Lager

af

færdige Herreklæder.

☞ För Resande bemærkes, at Bestillinger udføres i
een Dag.

F. ANDERSEN,

27 Store Grønnegade 27,

första Manufakturbutiken från Gothersgade.

rekommenderar

ETT STORT LAGER

af

færdige Manskklæder.

☞ För Resande anmärkes att beställningar utföres på
en dag.

Fig. 10. Annonce for F. Andersens forretning, Store Grønnegade 27. Brødrene Andersens forretning blev grundlagt af Ferdinand Andersen, der oprindelig solgte herreklæder specielt til søfolk. Svenske søfolk må have været en væsentlig del af kunderne, siden annoncen er udformet både på dansk og svensk. Vejviseren 1863, s. 43.

Eftf. grundlagdes af M. E. Grøn, der oprettede en trådhandel i Østergade 62, som han 1839 overdrog til Chr. Bloch og J. P. Holbech. Det er muligvis ikke helt korrekt. Det er rigtigt, at hosekræmmer M. E. Grøn, der fik borgerskab i København 1825, havde forretning

på adressen i Østergade (Købmager kvarter matr. nr. 27) 1825-39, men derefter synes klædekræmmer M. Unna at have drevet forretningen nogle år, og først 1843 nævnes J. P. Holbech i vejviserne, hvilket også passer bedre med, at Holbech fik borgerskab 1842. Huset, der senere kaldtes »Ranchs hjørne«, hvor urmager Ranch i 1850erne fik butik i stueetagen, havde tilhørt hosekræmmerne Jens og Ole Lund fra 1795. 1824 tilskødedes det klædekræmmer Unna, og 1851 erhvervede J. P. Holbech huset. Efter hans død 1860 ejede hans enke Axeline Bohn det, mens forretningen blev videreført af Christen Bloch (borgerskab 14/8 1821) og Holbechs svigersøn I. O. Gjerulf. Hosekrambutikken lå i kælderen til 1930'erne, da Holbechs Eftf. overtog hele huset.

M. E. Grøn – eller Marinus Emanuel Grøn – som 1825 begyndte med forretningen i Østergade 62, hvor han boede tilleje, købte allerede i begyndelsen af 1830erne adskillige huse i København⁶⁴ flyttede til Holmens Kanal 7 i 1839, og herfra grundlagde han og hans efterkommere en omfattende manufakturvirksomhed med filialer bl.a. i udlandet.⁶⁵

I dag er de fleste af de butikker, som grundlagdes af hosekræmmerfamilier forsvundet, men langt op i 1900-tallet kunne man finde manufakturforretninger »med hosekræmmernavne«, af og til på de adresser, hvor hosekræmmerne og deres efterkommere slog sig ned, selvom butikkerne sjældent blev i samme størrelsesorden som familien Fønnesbech.

HOSEKRAMHANDELENS SIDSTE ÅR

Forbudet mod hosekræmmerborgerskaber blev et problem for de efterhånden ikke helt

unge mennesker, som var ansat hos hosekræmmerne i mange år uden at kunne blive selvstændige. Målet for enhver ansat var at blive selvstændig. I 1838 tog hosekræmmer-svendene og -drengene sagen i egen hånd. De skrev til Stænderforsamlingen i Roskilde. Stænderforsamlingen syntes nok, at det var en lovlig lille sag at beskæftige sig med, men tog alligevel en diskussion om det, som medlemmerne fandt var det principielle i sagen, nemlig at bestemmelsen fra 1821 om, at der ikke måtte gives borgerskab til hosekræmmere, ikke var blevet offentliggjort på tryk.

Hosekræmmerdrengene var derfor ansat under falske forudsætninger. Juristerne var ikke helt enige i denne juridiske spidsfindighed, men enden på det blev, at de hosekræmmersvende og -drengene, som hidtil havde været i lære, måtte få borgerskab. Det vedtoges i Stænderforsamlingen med 40 stemmer mod 18.⁶⁶ Afgørende var, at der, selvom der ikke fandtes nogen autoriseret uddannelse, havde »dannet sig en orden for uddannelsen«, hvorefter man skulle være dreng i fem år og svend i tre år. I de følgende tre år tog seksten hosekræmmersvende borgerskab. Derefter svandt antallet af nye hosekræmmere til en til to om året⁶⁷ for igen at stige 1853-56. Efter 1840 var det ikke mere jøder, der blev hosekræmmere. Af en liste over 25 hosekræmmere i København 1856 var kun en enkelt jøde, født i Hamborg, som havde fået borgerskab i 1821, syv var jyder, to var fra Langeland, en var fra Kerteminde, og resten var født i København og havde danske navne.

I 1850erne sang hosekramhandelen i København på sidste vers, trods den relativt store tilgang til faget. De mange nye hosekræmmere kunne ikke nøjes med at handle med de varer, som var blevet dem tilladt i 1821.

Kunderne var blevet mere interesseret i de billige udenlandske varer. Klædekræmmerne klagede som sædvanlig over hosekræmmerne, hvorefter 25 hosekræmmerne anmodede om optagelse i lavet. Da det blev afslået, rettede hosekræmmerne henvendelse til Indenrigsministeriet for at få tilladelse til at handle med udenlandske uld- og lærredsvarer. Det anførtes i sagen, at de varer, hosekræmmerne i 1821 fik ret til at forhandle, »dels kun sjældent forekommer i handelen, dels i al fald ikke mere søges af den klasse af personer, som hosekræmmerne og lærredshandlerne er nærmest henviste til at forsyne«. ⁶⁸ At varerne »sjældent forekommer i handelen« må betyde, at hosekræmmerne i København har tabt forbindelsen til hosebønderne i Jylland, hvilket ikke er mærkeligt, da kun få af hosekræmmerne på dette tidspunkt stammede fra Jylland. Desuden henviste de til, at de allerede længe havde handlet med udenlandske varer. Klædekræmmerne erklærede sig på det bestemteste imod at optage hosekræmmerne i lavet og forsøgte at få sagen udskudt med henvisning til den forventede nye næringslov. Heri blev de støttet af Borgerrepræsentationen, ⁶⁹ som benyttede lejligheden til at beklage sig over, at behandlingen af forslaget til en ny »med den nuværende tids ånds overensstemmende« næringslov var gået i stå.

Sagen endte dog med, at klædekræmmerne fik et ultimatum. Enten skulle de optage hosekræmmerne i lavet, eller også ville hosekræmmerne få tilladelse til at handle med udenlandske varer. Klædekræmmerne valgte derefter at tillade hosekræmmerne at blive optaget i lavet, og der gaves ikke flere hosekræmmerborgerskaber i København. De fleste af hosekræmmerne ændrede straks deres borgerskab til klædekræmmerborgerskab. Da næringsloven af 1857 ophævede lavene,

dannedes i stedet manufakturhandlerforeningen 1862, som fik stor fremgang. I løbet af få år havde den 315 medlemmer, ⁷⁰ og næsten alle tidligere klædekræmmere og hosekræmmere kaldte sig allerede i Vejviseren 1862 manufakturhandlere.

I Blichers novelle *Hosekræmmeren* besøger fortælleren en velhavende hosekræmmer på heden og bemærker i parentes, at han ingen fattige kender. Det samme kan man sige, om hosekræmmerne i København, men måske ikke helt med rette. Der fandtes fattige hosekræmmere, eller i hvert tilfælde fattige hosekræmmerenker i kældrene i København. Men ligesom hedeboenderne havde de københavnske hosekræmmere tjent godt på deres hosekram. Det var imidlertid ikke kun forbi med hosekræmmerne, men også med hoserne og de andre hjemmelavede varer. Nedgangen var begyndt længe før 1856. Allerede i forbindelse med reskriptet 1821 anføres, at hosekræmmernes sædvanlige kunder var begyndt at købe finere varer, men endnu i 1840, da der igen gaves adgang til borgerskab som hosekræmmer, fremhævede stænderne husflidsproduktionen som af væsentlig økonomisk betydning, især for bønderne.

Også bønderne var dog for længst begyndt selv at bruge fabriksfremstillet tøj. I 1844 beklagede en forfatter fra Holbæk amt, at bønderne absolut ville gå i tøj, købt hos købmanden, i stedet for i deres eget, mere solide hvergarn og vadmel. ⁷¹ Det karakteristiske for hosekræmmerne i København var blevet deres kundekreds blandt sømænd og håndværkere og ikke deres varesortiment af husflidsprodukter. Husfliden var slået ud af de industrifremstillede varer. Hedeboenderne i Vestjylland, som havde levet så godt af at spinde og binde, ikke kun til københavnere,

men også til eksport til udlandet, at de på det bestemteste havde modsat sig enhver opdyrkning af heden, blev nu endelig tilgængelige for fremskridtet. Fåreholdet faldt dras-

tisk i de følgende 50 år, heden blev til kornmarker, og de københavnske hosekræmmere blev manufakturhandlere.

LITTERATUR

Jens Adils: Den danske monopolhandel på Island 1602-1787, 1926-27.

Steen Steensen Blicher: Hosekræmmeren, 1829. Efter Falkensjerne II, 1941.

J. O. Bro Jørgensen: Industriens historie – ca. 1730, 1943, genoptryk 1973.

V. J. Brøndegaard: Folk og fæ 1. Dansk husdyretnologi, 1992. Fåret s. 177ff.

Aksel E. Christensen: Industriens historie II 1730-1820, 1943, genoptryk 1973.

Ole Feldbæk: Danmarks økonomiske historie 1500-1840, 1993

Peter Hemmingsen: Hedens hemmeligheder 1750-1900, 1993.

Håndværkets kulturhistorie 3. Perioden 1700-1862 af Vagn Dybdahl og Inger Dübeck, 1983

Kjøbenhavns huse og indvånere efter branden 1728, udg. af G. L. Grove 1906.

Den kongelige enehandel på Færøerne 1709-1855, udat. udstillingskatalog, Rigsarkivet.

Sejer Kühle: Jyske hosekræmmere i København i det 18. århundrede, Historiske Meddelelser om København III 2, 1938.

Københavns Diplomatarium VIII, 1887.

Hugo Matthiessen: Den sorte jyde, 1939.

Meddelelser om Silke-, Ulden og Lærredskræmmerne 1651-1861, samt Manufakturhandlerforeningen 1862-86, 1887, v. O. Nielsen (kaldet Meddelelser).

Anders Monrad Møller: Den ulykkelige zise i ARKIV 11. bd. nr. 3, 1987.

Oluf Nielsen: Kjøbenhavns Beskrivelse VI, 1892.

Oluf Nielsen: København på Holbergs tid, 1884, s. 80-81 og 180-81.

Marcus Rubin: Studier til Københavns og Danmarks historie 1807-14, 1892

Mette Skougaard og Helle Thordur-Hansen: Uld og hør, Nationalmuseet 1983, 2. oplag 1992.

Tekstil og mode gennem 300 år, udg. af Manufakturhandlerforeningen 1988.

NOTER OG KILDEHENVISNINGER

Gerda Egebæk, Lokalhistorisk Samling for Hammerum Herred har venligst givet oplysninger om familien Albeck, bl.a. med kopi af Johan C. Sulkjær: Snejbjerg sogn.

BR = Københavns Borgerrepræsentation

KSA = Københavns Stadsarkiv

LAK = Landsarkivet for Sjælland m.m.

RA = Rigsarkivet

- 1 Meddelelser om Silke-, Ulden og Lærredskræmmerne, s. 49.
- 2 Hos Sejer Kühle s. 177ff. er en liste over samtlige hosekræmmerborgskaber 1700-1799.
- 3 KSA. Bemærk, at navneregistret til indkvarteringsmandtallet 1717 kun omfatter husejere, mens selve mandtallet også har næringsdrivende, der var skattepligtige af deres næring.
- 4 KSA. Indkvarteringsmandtall 1717. En enkelt boede på Amagertorv, hvis huse stødte op til Læderstræde.
- 5 Kjøbenhavns huse og indvånere 1728.
- 6 Ribe Stift V 2. bd., 1769 (1970) s. 754.
- 7 Gerda Egebæk, Lokalhistorisk Samling, Hammerum, har givet oplysning om vielsen i Sunds kirkebog.
- 8 LAK. Skiftebehandlingsprot. VII for Kbh: 99, 17/3 1740.
- 9 8/8 1740.
- 10 LAK. Forsegl.prot. for København XII s. 465 og Behandlingsprot. VIII s. 112.
- 11 KSA. Borgerskab 27/4 1761 og vielse i Frue kirke 13/4 1761. RA Testamente nævnt i DK. D. 18 Sjællandske registre 1762-63, 1762 10/12, fol. 376.
- 12 RA.
- 13 KSA. Kopulationsprot. 9/11 1751 og LAK. Forseglingprot. 1765 XX s. 74.
- 14 KSA. Politi-og kommercekollegiets missiveprotokol 17/3 1716 .
- 15 Bev. 17/9 1712. Københavns Diplomatarium VIII s. 261, og Sejer Kühle s. 165-66.
- 16 1694 klager klædekræmmerne over »de kvinder, som torvedagene udsidde med hjemmegjort lærred og kniplinger«, Sejer Kühle s. 50.
- 17 KSA. Acciseprotokol for indenlandske varer indført gennem portene 1728.
- 18 Meddelelser om Silke-, ulden- og lærredskræmmerne s. 49. Det siges dog her, at det fortrinsvis var kniplinger, der blev indsmuglet.
- 19 I 1717 var der ca. 2.500 ankomster til København fra provinsen, i 1743 var der ca. 2130 ankomster ifølge accisebogen.
- 20 Industriens historie II s. 42.
- 21 Uld og hør, s.3.
- 22 Acciseprot. nr. 15, 45,48-56, 60 og 2216, samt nr. 1458 og 2230.
- 23 RA. Rev.rgsk. Gr. 21. Færøske rgsk. for handel til og fra landet 1742-43, s. 59.
- 24 Do s. 57 og 1741.
- 25 Do i notat dateret 11/1 1743.
- 26 KSA. Accisepr. 1717 nr. 49.
- 27 Sejer Kühle s. 170.
- 28 KSA. 2S.1660-81.
- 29 KSA. 2S-1660.
- 30 Skriv. til Politi- og kommercekoll. 25/4 1716. KD I, s. 385.
- 31 Meddelelser s. 158.
- 32 Niels Andersen Kiærsgaard 1768, Erik Pedersen Lind 1755, Michel Lyngby 1801, Peder Nielsen 1755.
- 33 KSA. Politi- og kommercekoll.s memorialprot. 1716-20 s. 25-27.
- 34 LAK. Forseglingprot. XX 1765-67, s. 74.
- 35 Jf. Meddelelser s. 156 pkt. 14.
- 36 If. Merete Næsbye Christensen i Rambam nr. 31, 1992, s. 49.
- 37 Meddelelser s. 157 ff. og s. 171 ff.
- 38 Marcus Rubin: Studier 1807-14, s. 99.
- 39 Marcus Rubin sst. s. 530.
- 40 Nr. 31, 1992, s. 46ff.
- 41 KSA. Bilag til Magistratens resolutionsprot. 1796-97. MC 141 s. 431.
- 42 Optalt fra Sejer Kühle s. 181 og fra borgerskabsprotokollen i KSA. Det er udtrykkeligt anført i borgerskabsprotokollerne, at de er jøder.
- 43 Steen Felding i RamBam nr. 5 1996 s. 36.
- 44 Kulturhistorisk Opslagsværk. Jøder.
- 45 Arne Julins register til fkt. i KSA er benyttet til denne optælling.
- 46 KSA. MC 143 s. 301.
- 47aJf. Industriens historie II s. 43-44.
- 47bKSA. MC 362. Mag. kopibog 1799 D nr. 115 a.

- 48 KSA. MC 146 s. 292.
- 49 Nærmere forklaret i res. 22/12 1824 og DKs skriv. 8/1 1825.
- 50 Folketælling1801, Øster kv. matr. nr.36.
- 51 KSA. Mikrofilm af realregistret. Købmager kvarter, Østergade matr. nr. 51-52, senere matr. nr. 70.
- 52 KSA. Mikrofilm af realregistret.
- 53 Kraks Vejviser 1836.
- 54 Folketælling1845.
- 55 KSA. Begr.prot. 184 nr. 166.
- 56 KSA. Liste over valgbare og valgberettigede Øster kvarter matr.nr. 30 og 33 og Købmager kvarter matr. nr. 70.
- 57 KSA. Værgemålsprotokol nr. 27 fol. 186ff.
- 58 LAK. Hof- og stadsrettens eksekutorboer 1848 nr. 16/54.
- 59 KSA. Mag. 2. sekr. 20/69/1811.
- 60 Se Helle Lindes artikel i Søg og I skal finde, 1991, s.79-88.
- 61 KSA. Mag. 2. sekr. jr. nr. 42/1815.
- 62 LAK. Skiftedokumenter 1846-49 fra prot. nr. 1 skifte nr. 8.
- 63 KSA. Klædekræmmerlavets journal 1816-33 jr. nr. 59/1818.
- 64 Ifølge listerne over valgberettigede ejede han 1834 Strand kvarter 52, Klædebo kvarter 130 og Frimands kvarter 71 og 72. Ejendommene, der var erhvervet mellem 1830 og 1833, var vurderet til i alt 80.300 rbd.
- 65 Krak: Danmarks ældste forretninger 1915, s. 94.
- 66 Stændertidende 1. rk. spalte 761-67 og 2. rk. sp. 2291-2302.
- 67 Københavns kommunes årsberetninger 1840ff.
- 68 KSA. Mag. 2. sekr. jr. nr. 1384/1856 brev fra Indenrigsministeriet af 18/7 1856.
- 69 BRs Forhandlinger 17/9 1855 s. 155 og Mag. 2 sekr. referatprotokol 1855, jr. nr. 1445/1855 i KSA.
- 70 Tekstil og mode gennem 300 år, s.19.
- 71 Uld og hør, s. 38-39.

Helle Linde, (1931-2000), cand. mag., arkivar ved Landsarkivet for Jylland 1961-1971, ved Landsarkivet for Sjælland mv. 1971-1980. Stadsarkivar i Københavns Kommune fra 1980-1997. Bøger og afhandlinger om arkivforhold, købstadsstyre og kvindehistorie.

TRANGE SKÆBNER I FALITTENS HUS I ØSTERGADE

Af Kirsten Lindberg

Jes Bundsen malede i 1788 en gouache af Østergade set fra Kongens Nytorv. Motivet er stemningsfuldt, forestillende en sen aften-tid med måneskæret lysende over de male-riske huse og masser af borgere på gaden med fakler, som stråler om kap med de man-ge gadelygter på husmurene. Det er især den

vestlige side af gaden, der ses med det sene-re Hotel d'Angleterre i forgrunden og deref-ter husene i Østergade indtil nummer 12. Næsthjørnehuset er vist i to etager, de to føl-gende i fire etager og resten i tre etager, og der er en forbavsende soliditet og ensartet-hed over bygningerne, selv det to-etages hus

Fig. 1. Det stemningsfulde billede viser langt fra virkeligheden. Husene så ikke sådan ud, men var forholdsvis frit opfundne af maleren, omend med genkendelige typer fra København. Billedet må i høj grad betegnes som et genrebillede. Jes Bundsen, gouache 1788. SMK Foto, Statens Museum for Kunst.

formår at række så højt til vejrs som de fire-etages. Ingen kan være i tvivl om, at her var virkelig honette bygninger, svarende til de fintklædte borgere på gaden.

Billedet hænger på Københavns Bymuseum, og museet har sågar fremstillet postkort deraf og viderebringer dermed det indtryk, Bundsen må have ønsket at give. Der er imidlertid ikke megen troskab mod virkeligheden i billedet, der må betegnes som et genrebillede, nærmest en teaterkulisse – og i hvert fald meget langt fra den virkelighed, der var i 1788. Det står der imidlertid ikke noget som helst om på postkortet, så har man ikke et solidt kendskab til stadens bygningshistorie, lader man sig let forlede af billedet og af museets kolportering deraf. Da billedet i 1974 blev fremvist på museets udstilling »Københavnske Motiver 1587-1807«, blev der ej heller i kataloget fremsat noget som helst om billedets unøjagtigheder. Tværtimod stod blot: »Nogle af husene er af den ældre type med gavlkviste, men f.eks. hjørneejendommen t.h. (nu Hotel d'Angleterre) viser et mere moderne præg med medailloner og guirlander.«¹

En bekendt bad om en kommentar til billedet,² og et par opslag i brandtaksationer viste med det samme, at flere af husene var ret frit opfundne af Bundsen. Imidlertid var nysgerigheden vakt, og det viste sig, at især det to-etages hus nærmest hjørnehuset havde været ramme om en lang række trange skæbner; faktisk var det i en årrække fallit på fallit, der indfandt sig hos husejerne. Ikke mindst af den årsag er der bevaret yderst omfattende oplysninger om ejendommen, som nu har matr. nr. 78, Købmager Kvarter, og den for tjente da sin historie skrevet.

Forinden da skal blot oplyses, at Jes Bundsen var fynbo, født 1766 og fra 1795 til sin død i 1829 bosat i Hamborg og Altona, hvor han prægede mange unge malere og under-

viste på Altona gymnasium. Inden sin udrejse havde han fået Kunstakademiets sølvmedalje i 1786, og han har udført en mindre samling prospekter fra København i årene 1787 til 1804.³

HJEMLØSE

Ganske vist var røgen holdt op med at sive fra brandtomterne, og efterårsblæsten havde efterhånden formået at jage den kvalme stank bort, men alligevel kunne ingen være i tvivl om, at den frygtede katastrofe var indtruffet et par måneder tidligere i det skæbnesvangre år 1728, da kommissionsfolkene 14. december gik fra hus til hus i de skånede bydele og noterede beboernes antal. De mange hjemløse var indlogeret rundt omkring, men sandelig ikke fordelt efter husrum og formåen. Mangt et herskabshjem holdt dørene forsvarligt lukkede, mens folk i trange kår klumpede sig endnu mere sammen for dog at give husly for de stakkels husvilde.

På det store Kongens Torv logerede den engelske envoyé i den prægtige gård på hjørnet af Østergade (det Ahlefeldtske Palais), men dér var skønt megen plads næppe flyttet såkaldte »afbrændte« ind, for monsøren meddelte kort og godt, at han »iche vil paaskrive«. Slet så umeddelsom var naboen Hans Jensen Nyegaard ikke, selv om heller ikke han havde vist sig synderlig solidarisk med de ramte. Med sin lille familie, bestående af kone og barn, beboede han det meste af daværende matr. nr. 57 i Købmager Kvarter, det første hus rundt om hjørnet ad Østergade. Nyegaard var urtekræmmer og havde i sit brød to karle til hjælp i forretningen og et par tjenestepiger, som kunne gå konen til hånde, og så havde han som logerende kancelliråd Himmelstrup med tjener.

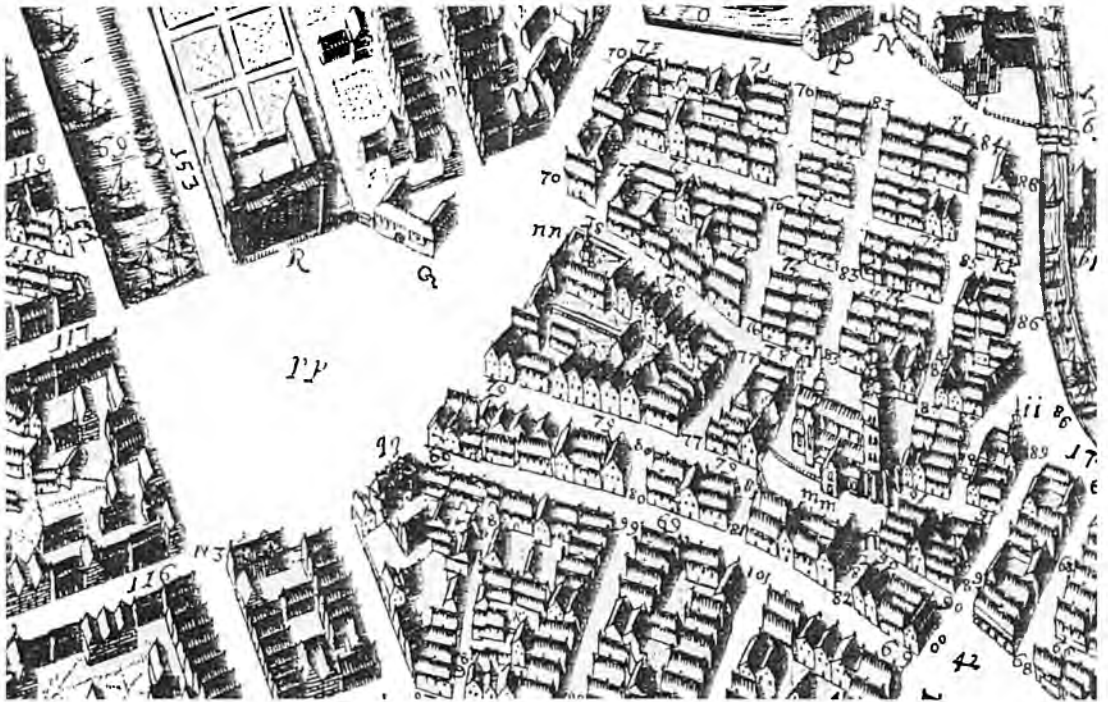

Fig. 2. Udsnit af plan over København 1674. Selv om bygningerne på kortet i vidt omfang må anses for at være signaturer fremfor naturtro gengivelser, er det værd at bemærke, at der ikke er vist sidehus på grunden. Det må være bygget mellem 1674 og 1720. Resen: Atlas Danicus 1677.

KØB AF EN FALLENTS EJENDOM

Hidtil havde Nyegaard klaret sig så fortræffeligt, at han endog havde kunne låne penge ud, var således panthaver for 250 slettedaler i bådsmænd Sven Pedersøns hus på matr. nr. 174d i Store Reinegade (nuværende Sværtegade),⁴ og det var da meget godt klaret af en forholdsvis ung mand, som endog havde formået at købe hus på en af stadens hovedgader, selv om det ikke var et af de bedste huse. Faktisk var det efterhånden lidt bedaget, og det opfyldte ikke grundmurskravet, som siden 1683 havde været stillet til bygninger på de gader, som klassificeredes som de fineste i det, der reelt var Københavns første byg-

gelov.⁵ Men det rummede til gengæld en konsolideret urtekramhandel, oparbejdet af den tidligere ejer Lorentz Linde, da Nyegaard i 1720 tog springet og købte ejendommen,⁶ og blot et par måneder efter havde han tilkøbt en parcel af den store nabo mod torvet.⁷

Han havde købt huset på offentlig auktion den 14. juni for 2.700 rigsdaler med handelsmanden Peder Holst som mellemmand og med de konditioner, at han skulle overtage ejendommen som beset og uden mulighed for senere regres over for sælger. Linde havde nemlig ikke kunnet klare sine forpligtelser, og derfor var ejendommen gået tilbage til den tidligere ejer Hans Asmussen – eller

rettere hans børn, for Asmussen var død allerede i 1712, da Linde havde fået skøde,⁸ og det var de endnu umyndige børns formyndere, som havde begæret auktionen. Nyegaard skulle betale med »gode danske Croner« til førstkommende termin med renter fra købsdatoen, og det påhvilede ham at betale for de såkaldte opvarningspenge for denne og foregående auktion, for stadskonduktørens grundopmåling, for plakattrækning og opsætning samt for skødets affattelse, og han skulle kunne stille kaution derfor. Formynderne var åbenbart lidt nervøse for, om den unge mand kunne klare betalingen og ville nødtigt, at ejendommen atter skulle vende tilbage til børnene. Det accepteredes dog, at en køberobligation på 2.500 rigsdaler fortsat havde kraft. Næsten fire og et halvt år gik der, inden skødet blev udformet; det var almindeligt med et par år, men så lang tid var et særsyn, som ikke lader sig forklare.

Ejendommen, Nyegaard havde købt, bestod af et forhus i ti fag bindingsværk i to etager med portgennemfart og kælder under de resterende otte fag og et halvtagssidehus i fire fag og to etager, ligeledes af bindingsværk. I det mådelige gårdrum var der et fjæleskur i tre fag, et lokum, pumpevand og de foreskrevne seks brandspande. Huset opvarmedes med fire jernkakkellovne. Her hengik de første år godt, urtekramhandelen gav mulighed for at stifte familie og anskaffe et passende indbo, men idyllen skulle ikke vedvare.

NYEGAARDS FALLIT

Omend den lille familie i 1728 var så heldige at have tag over hovedet endnu, for branden var ikke nået så langt mod øst, så trak dog skyerne sammen over hovedet på Nyegaard. Pantet i bådsmandens hus var ikke længere

noget værd, for huset lå inden for det af ilden fortærede og var så lidt som byens andre huse forsikret, og dets ejer havde mistet alt og kunne ikke betale. Og urtekramhandelen begyndte at skrante, for kunderne købte nu kun det nødvendigeste, og svært var det jo at sige nej til en forarmet kone, der ikke kunne erlægge mange skilling for sine indkøb. Så det hændte nok mere end en gang, at Nyegaard i al stilhed listede ned i sin baggård, den tilkøbte parcel, og satte sig på en af bænkene og spekulerede over, hvordan han dog skulle finde udvej. Han havde flere kreditorer, og især et par af dem, Seidelin og Soelberg, var aggressive nok til at begære udlæg i ejendommen, og den sag vandt de i Byretten den 30. januar 1730. Hvem Seidelin var vides ikke, men Laurids Christensen Soelberg var høker og altså på én gang kreditor og konkurrent, bosat i ejendommen matr.nr. 311, Sankt Annæ Vester Kvarter, i Dronningens Tværgade.

Nyegaard fandt ingen løsning, kunne ikke betale det skyldige, og tilsidst opgav han helt og stak af fra det hele: kone og barn, forretning, kreditorer, hus og hjem. Fallitten var en realitet, og hans nødtvungne deklARATION deraf blev dateret den 7. februar og sendt fra Skåne. Den som så mange andre i samme situation »entvigte« måtte erfare, at huset nu sattes på tvangsauktion.

Den 9. februar samledes »rettens middel« under ledelse af byfogeden Herman Krøger i fallittens ejendom for at foretage forsegling af boet. Til stede var fem repræsentanter for seks af kreditorerne, hvoraf den ene var en slægtning Niels Nyegaard. Det diskuteredes indædt, hvad der skulle ske, og tydeligvis var nogle af kreditorerne opsat på at stille ekstra krav. Gentagne gange holdtes møde, og først den 15. februar var man nået til enighed, og seglene fjernedes, hvorefter underfo-

geden Jens Galschiøt og hans medhjælpere tog fallentens »Solte Bøger« i forvaring og overlod resten af ejendommen til kuratorens forvaltning af boet.⁹

FALLITBOET

Kurator signeur Christian Davidsen anmodede den 25. februar 1730 Raadstuen om at få vurderet ejendommen, og derfra vides, hvordan urtekramshuset så ud;¹⁰ fra ovennævnte forseglingsforretning kendes bohavet. De to velkendte håndværksmestre, murer Ole Larsen og tømrer Johan Engelsen, besøgte det forladte hus den 27. samme måned. Om Nyegaard i sin ejertid havde foretaget forbedringer af ejendommen er vanskeligt at sige, for dette er den ældste detaljerede beskrivelse, der findes, men i givet fald har det kun været i det indre og så i gården. Gennemfarten var nødvendig, for når man drev urtekramhandel, måtte kunderne kunne komme ind med hest og vogn, og til det brug havde Nyegaard ladet opsætte en remise, der adskilte for- og baggård og var opbygget af tømmer og mur med tegltag og stakitværksport. Fjæleskuret var fjernet, lokum og vaskebænk installeret i den åbne remise. Når man gik igennem den, kom man ud i baggården med et par unge træer og to bænke.

Det var endnu ualmindeligt med butiksvinduer, og mange boder klarede sig med indgang via forstuegangen, der ledte til be-

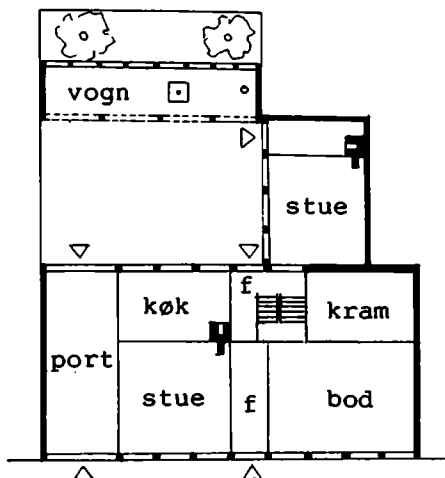
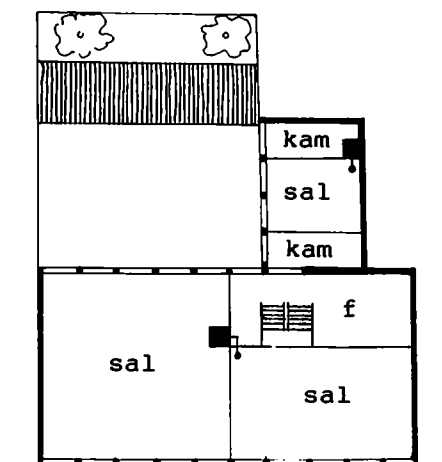
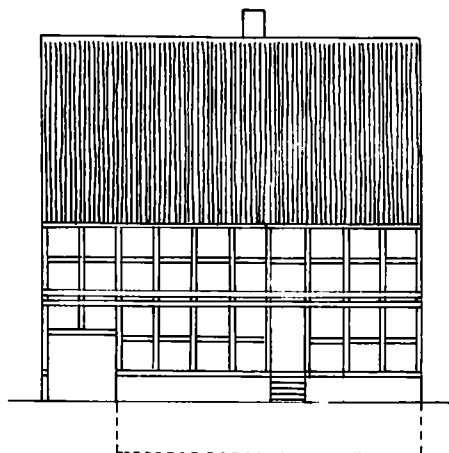

Fig. 3. Sådan så Hans Jensen Nyegaards hus og hjem ud, da han var flygtet til Skåne og måtte se det solgt på tvangsauktion. Rekonstruktionsforsøg af facade og første og anden etagesplaner af matr.nr. 57/1689 på grundlag af prioritetsvurdering fra 1730.

Mål: 1:250. Tegnet af forfatteren 2000.

boelserne, således også her, hvor den var forsynet med skab i den markejbetrukne væg (markej/makier var uldent tøj; et ret fint vægbetræk). Herfra var adgang via glasdøre til boden med kramkammer bagved. Bodan var velforsynet med hylder og havde disk med skuffer under og et brædt på væggen, hvor skålvægten hang, mens kammeret var forsynet med fire hylder og et stort skab med glasdøre til de finere varer.

Nyegaards bolig lå mellem portrum og forstue med stue til gaden og køkken til gården. Stuen havde markej på væggene, bilæggerovn med hollandske sten (bemalede fliser) bagved og bræddegulv. Køkkenet var både stort og velforsynet med inventar, så man fristes til at tro, at det foruden til familiens madlavning havde tjent til fremstilling af færdigvarer til boden. Der var nemlig tre reoler og hylder omkring skorstenen foruden to (an)retterbænke, den ene med hylde under, den anden med to rum og låge for, og et skab med to døre i væggen. Væggene var i øvrigt beklædt med brædder, hvad der var ret usædvanligt, men viser den særlige vægt, køkkenet var tillagt. Gulvet havde sten foran fyrstedet, så gnister ikke kunne antænde det, men var ellers bræddelagt.

I den modsatte side af huset i forhold til portrummet var der endnu en forstue med spisekammer og en »*Taliansche trappe*«; en sådan italiensk trappe var en forholdsvis ny-modens foreteelse og antydede, at Nyegaard havde haft planer med sin ejendom. Fra forstuegangen kunne man gå ud i sidehuset med stue og forstuekøkken, hvilket altså kunne fungere som en selvstændig lille bolig. Selv om man skal have for øje, at der var tale om signaturangivelser på Reesens store kort fra 1674, er det alligevel værd at bemærke, at der ikke er indtegnet sidehus på grunden. Trappen var utvivlsomt opsat sam-

tidig med sidehuset, og dens forgænger har sandsynligvis været en trappe i gården.

Den pæne stue spændte over tre fag med to sidegardiner og kappe for hvert vindue; på væggene hang adskillige skilderier og et brunrammet spejl med krone øverst. Møblementet bestod af et bord med to fløje (klapper) til brug ved større selskaber, mens et ovalt bord kunne klare behovet, når man ikke var så mange tilstede. Fire forgyldte læderstole og en magelig lænestol af tilsvarende art udgjorde siddemulighederne. Om man ønskede at ligge, var der en seng med sribet omhæng, to dyner og en pølle; det var ikke ualmindeligt at have en eller flere senge i stuen, for honette folk kunne sagtens modtage gæster fra dynernes dyb. Stuens pragtmøbel var vistnok det antikke chatol, hvor diverse værdifulde effekter opbevarede, men der var også en dragkiste og et skab med to døre, og endelig var der to træer i potter, ret et særsyn.

Ammestuen i sidehuset var ikke meget anderledes møbleret, og det viser, at urtekræmmeren tidligere havde haft magt over økonomien. Gardiner med kapper, seks forskellige skilderier, en dragkiste og et bord med to fløje sås også her. Derudover var der en egetræskiste, et gammeldags skrin, to stole med forgyldt læder og en ruslæderstol. Mere simpelt var dog en slagbænk og en skakseng (d.v.s. med sideværts udtræk) med kattunomhæng med tre dyner, fire hovedpuder og et par lagner.

I anden etage havde gadehuset to sale og en forstue med et lille kammers ovenpå, det vil sandsynligvis sige et nedsænket loft med skabsrum over. Den østre sal havde malede brædder på væggene og en vindovn, den store, gennemgående sal var finere med »*fod*« og tapetzerie. Foden betød brystningspanel, men i datiden benyttedes det udtryk ikke.

Eftersom salsetagens møbler ikke registreredes i forseglingsforretningen, må det have været her, den honette logerende havde sit hjem. Sidehuset var indrettet med en sal med rund ovn og et par små, afdelte kamre; salen benyttedes som sengekammer og var simpelt møbleret med en seng med to sæt dyner, puder og lagner. I det ene kammer holdt tjenestepigen til, og til hendes rådighed var der en seng med ikke mindre end tre dyner, tre puder og et par lagner, hvilket sagtens vidner om, at tyendeholdet engang havde været større. Øverst i begge huse var loftrum.

Det blev ikke noteret, hvordan vedligeholdelsen var, men det var jo et hus af ældre dato, så den har vel været mådelig, som det gjaldt for de fleste huse, inden ilden fortærede dem. Vurderingssummen sattes så højt som 2.100 courant mønt, hvilket viser den ikke helt ringe tilstand. Under alle omstændigheder var det tragisk for Nyegaard, at han mistede sin ejendom. Hvad der blev af den stakkels mand vides ikke, men vi må håbe, at han efter auktionen forenedes med sin lille familie igen; i hvert fald var der efter ejendomssalget et mindre overskud.

For dette redegjorde boets kurator fuldmægtig signeur Biørn Mørch på et møde i byfogedens hus 20. juli 1730. To af kreditorerne, handelsfolkene Jens Cronland og Poul Munchgaard Lyng, havde under sagen stået last og brast og holdt fortsat hårdt på deres. De fordrede således foruden det skyldige for varer 90 rigsdaler for overskridelse af betalingsfristen med 15 dage og for udlæg til betaling for vurderingsforretningen. Skifteretten billigede kravet og lagde yderligere 60 rigsdaler til for forskellige småposter, hvorved kurator måtte punge ud med en del af de 746 rigsdaler 5 mark og 8 skilling, der var resultatet efter boets opgørelse. Indtægterne, hovedsagelig ved salg af ejendommen, beløb

sig til 3.360 rigsdaler 3 mark 5 skilling, udgifterne til 2.613 rigsdaler 3 mark 19 skilling. En anden del af det skyldige var en veksler, som Nyegaard havde udstedt til endnu en af kreditorerne, madame Anne Dorothea salig lieutenant Peter Hachmanns enke; den lød på 400 rigsdaler, og renten deraf beregnede skifteretten til 6 rigsdaler 4 mark og 8 skilling. Løseligt regnet kom Nyegaard altså ud af sin fallit med ca. 650 rigsdaler, hvad der var nok til at kunne erhverve et beskedent hus og begynde forfra. Hans virke fortaber sig dog, så måske valgte han at absentere sig fra hovedstaden for bestandigt.

TRO PÅ FREMTIDEN

Forretningen var trods kuldsejlingen et bærende element i ejendommen, og på grund af den meldte Friderich Gielskirchen sig som liebhaver på auktionen. Han var nemlig som sin forgænger urtekræmmer og svært i bekneb for et nyt sted at bo og drive sin metier fra, da han var blevet hjemløs under bybranden. Inden denne havde han logeret i David Skolemesters Gaard på matr. nr. 18b i Store Kiøbmagergade hos Iørgen Windekildes enkefrue i et seks fag stort bindingsværkshus med lille sidebygning.¹¹ Hans gamle moder ejede huset ved siden af på matr. nr. 18a, hvilket hans fader Jacob Gielskirchen havde fået skøde på i 1702;¹² faderen var oprindelig urtekræmmer og var gået fallit i 1725,¹³ men det var lykkedes ham at komme på fode igen, og indtil sin død få år efter ernærede han sig som sukkerbager. Den unge enke var nu med sine to børn midlertidigt indlogeret på matr.nr. 145t, Sankt Annæ Vester Kvarter, i Nye (Store) Kongens Gade,¹⁴ men hvor den håbefulde søn befandt sig er ukendt.

Så den nye husejer Friderich Gielskirchen var bekendt med problemer omkring urtekramhandel og dårlige tider, men havde også erfaring for, at det kunne lade sig gøre at ride stormen af, om det trak op til uvejr. Straks efter auktionen flyttede han ind,¹⁵ og da der etableredes en brandforsikring i oktober året efter, besluttede han sig hurtigt for at melde sig som forsikringstager. Da der var mange med samme tanke, blev det først i marts 1732, at huset takseredes som nr. 607. Endnu havde han intet gjort ved ejendommen, men alligevel vurderedes den betragteligt over den tidligere vurderingssum med 3.200 rigsdaler,¹⁶ naturligvis fordi branden havde gjort de tilbageblevne ejendomme attråværdige.

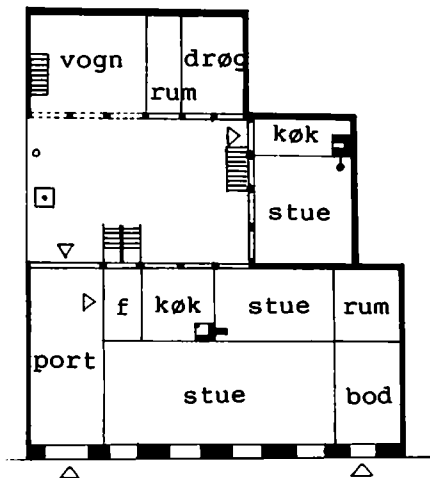
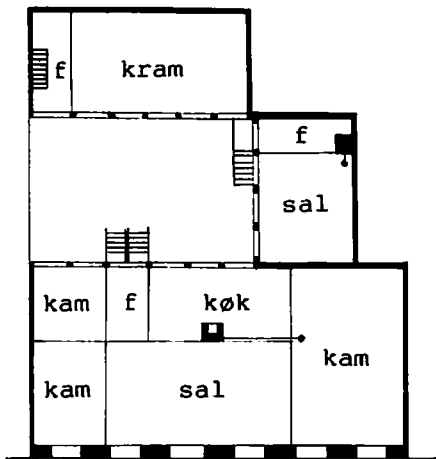
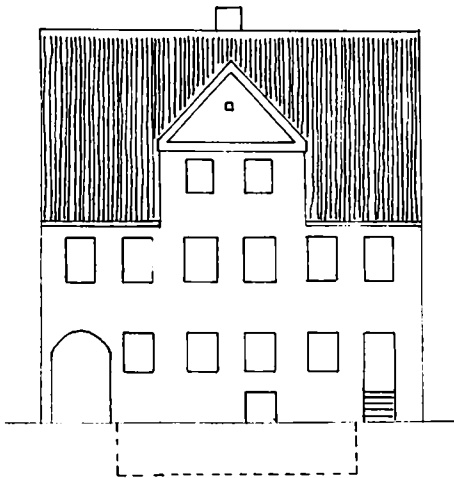
Det skulle imidlertid ikke vare længe, inden den nye urtekræmmer lod bygge. Han begyndte med at rive remisen ned i 1734, da håndværkermangelen ikke længere var på sit højeste. I stedet byggedes et tværhus i seks fag bindingsværk i to etager og med kvist over to fag, og det betød, at taksationssummen tillagdes 600 rigsdaler,¹⁷ og at baggården forsvandt.

Året efter tog han fat på hovedhuset ud mod gaden og måtte derfor midlertidigt rykke over i tværhuset, som formentlig netop var bygget først for dog at have husly under byggerodet.¹⁸ Det nye hus blev naturligvis grundmuret ud mod gaden, således som førnævnte byggelov krævede det, mens gårdsiden forblev bindingsværk. Seks store fag blev det til med kælder under hovedparten, to etager og en gavlkvist i to fag – som næsten alle huse bygget efter 1680 havde det. Den var praktisk, for så kunne tagetagen fungere som magasinloft, og derfor var der da også »udlæg« med tov og krog og indretning med et kammer i selve kvisten og tre afdelinger på loftet bagved, hvortil kom hanebjæl-

keloftet, der også kunne bruges til opbevaring.

Kælderen havde nedgang fra gaden og var delt i to, formentlig til opbevaringsbrug. Den var kun i fire fag, fremgår det af de senere vurderinger, hvilket kan undre. Som i det gamle hus var der naturligvis gennemfart i den vestre ende, og til gaden var nuorstue og urtebod, mens der mod gårdsiden var ammetue, forstue og køkken. Boden indrettedes moderne med direkte adgang fra gaden og velforsynet med hylder, skuffelader, reoler og vejbrædt samt skab med glasdøre til de finere varer. Et lille rum var afdelt bagved. Begge stuer var, som tid og mode fordrede det, udstyret med panel med stofbeklædning ovenover, lærred i den ene, marke i den anden, som var opvarmelig med bilæggerovn. Det nye køkken var i lighed med det gamle velforsynet med inventar, og dets skorsten stod i hjørnet understøttet af en jernstang ud mod rummet, så det var til at komme til fyrstedet fra to sider. Spisekammeret var placeret i forstuen, der vendte mod gården – noget der stundom sås i huse med gennemfart; ellers var det mest brugt at have adgang direkte fra gaden, port eller ej.

Hvor det gamle hus principielt havde været for én familie, omend med udlejet sals- etage, var der her en selvstændig lejlighed i anden etage. Salen var selvsagt finest udstyret med panel og markebetræk derover, mens sengekammer og kammeret over porten var enklere med bare vægge. Ud mod gården lå køkken, forstue og kammer med hylde og reol. Overalt i huset var bræddegulv som tilforn. Trappen var også denne gang af den italienske facon, hvilket såmænd blot ville sige med mere end ét løb mellem to etager, men det ser ud til, at den placeredes i gården, hvor den i hvert fald sidenhen var beklædt. Sidehuset, som ikke blev berørt af

ombygningen, fik dermed behov for en egen trappe, og det blev en simple bræddetrappe; stuens bilæggerovn afløstes af en vindovn, der var mere moderne, men også ulige dyrere.

Tværhuset, som nu havde udtjent sin mission som midlertidigt hjem, anvendtes fremover som åben remise og drøgrum med masser af frasætningsplads; der var hyldeskab, bord med rum under og otte hylder på væggene, og i en mindre afdeling var yderligere ni hylder. Anden etage rummede forstue og kramkammer med hylder; i kvistetagen var magasinrum med udlægger. Sidehusets trappe benyttedes. Gårdrummet var brolagt og forsynet med fjælelokum, et bord og to hylder.¹⁹

NY FALLIT

Hvornår byggeriet var afsluttet vides ikke, men i hvert fald var huset fuldt beboeligt igen i 1736. Nu skulle man jo tro, at alt var lutter idyl for den driftige bygherre, men nej: atter drev tunge skyer over ejendommen, og ganske som forgængeren måtte Gielskirchen se sin ruin i øje. Han havde ikke lært tilstrækkeligt af faderens fallit, havde spændret for mange penge på byggeriet. Ikke mindre end tre domme havde han fået i Byretten, og han havde erkendelse nok til at vide, at der ville komme flere, men i modsætning til Nyegaard blev han på stedet og søgte at

Fig. 4. Sådan så Friderich Gielskirchens nybyggede hus og hjem ud, da han måtte indgive konkursbegæring i 1741. Rekonstruktionsforsøg af facade og første og anden etagesplaner af matr.nr. 57/1689 på grundlag af prioritetsvurdering fra 1741.

Mål: 1:500. Tegnet af forfatteren 2000.

stå det igennem med oprejst pande. Den 9. marts 1741 sendte han et gribende brev til bystyret, hvori han dog nærmest gav udtryk for, at dommene var uden hans forudgående skyld:

»Det er enhver i Staden som Kiender mig bekiendt at Jeg ikke ved Vidtløftighed, eller Ødselhed haver forødt det jeg haver haft;

Jmidlertid haver jeg været saa Vanhældig at jeg for Kort Tid siden havder maattet taale At 3 domme er Jagen over mig, og som jeg der af forudSeer, at jeg ej alleeneste vil blive ruineret, men end og at de som ville have længst Taalmodighed med mig maatte tage den største skade, i fald jeg lod tage flere domme over mig, og gjøre flere Execuctioner,

Saa haver Jeg Resolveret, paa det eenhver som ieg er noget skyldig, kand bekomme noget, at overgive mit boe jo før jo hellere til deeling jmellem Creditorer efterkomme maa worde antaget.

*Jeg forbliver med aller ydmygst Soumission
Højædle og Welbaarne
Høj og Welædle og Welbmt. Herres
aller ydmygste tiener.
Friderich GeelsKirken.
Khfn d. 9 Martz 1741«*

Opfordringen blev straks den følgende dag efterkommet og boet forsegleet under fallentens eget opsyn.²⁰

Som kurator for fallitboet udnævntes Tilman Evertsen, der var vant til at tage sig af den slags penible sager, og på hans foranledning blev ejendommen vurderet 20. marts 1741; det er derfra ovenstående beskrivelse kendes. Det blev de selvsamme kommunale vurderingsmænd, der troppe op, som da Nyegaard var insolvent, men denne gang vurderede de til 3.300 rigsdaler. Trods nybyggeriet var værdien altså tilsyne-

ladende kun steget 100 rigsdaler, hvorimod branden havde besørget en langt mere klækkelig stigning for det gamle hus; det var et typisk eksempel på, at det langt snarere var udbud og efterspørgsel end den reelle værdi af bygningerne, der betingede værdiansættelsen.

Fra forseglingsforretningen kendes indboet, og det ses deraf, at Gielskirchen sikkert havde ret i sin påstand om ikke at have »forødt det jeg haver haft«, for han havde samlet ganske pænt til bunke. Storstuen havde netteldugsgardiner for de fire vinduer og dertil to små tilsvarende, hvis berettigelse først findes i en langt senere beskrivelse, som viser, at der var døre med ruder i fra denne stue. To spejle i brune rammer og fem skildrier i forgyldte rammer prydede væggene, og omkring et rundt, sammenslagent bord stod seks sølvvæderstole. Mod bagvæggen stod et stort, indlagt kontor med glas for og en beslaggen kiste af egetræ, der var delvis forgyldt. En messingkaffekande stod fremme og vidnede om, at hjemmet naturligvis var fint nok til at beskænke gæster med den opkvikkende drik.

Stuen næstved mod gården var tydeligvis det daglige opholdsrum, og det var her, der var mulighed for at fyre. Stribede gardiner hang for vinduerne, et spejl i forgyldt ramme på væggen sammen med seks lampetter i forgyldte rammer. Møblerne udgjordes af et brunt, indlagt bord med to gueridoner, vel sagtens en slags små udtræksplader, hvorpå lystestager kunne stilles. For mageligt ophold var der to lænestole med udsyet betræk, og dertil hørte to almindelige stole med samme type betræk og en taburet – og sandelig om ikke der var noget så ekceptionelt som en lille barnestol med gyldenlædersbetræk, for også dengang forkælede unge forældre deres poder. En dragkiste på fod og et brunt, ind-

lagt sølvkontor fandtes også, og det var formentlig dér, urtekræmmeren førte sine handelsbøger. Stuen rummede også »tre glas confectur peremide« – måske en slags kabaretfad til sukkerstads. Også andet af det fine service fandtes her, nemlig fire assietter af porcelæn, fire lidt mindre af glas og fire dybe porcelænsfade.

Det må bemærkes, at der ikke var senge i de to stuer. Sengen stod nemlig i det særlige sengekammer, formentlig identisk med stuen i sidehuset, hvor der var seks hvide gardiner for de tre vinduer, et skilderi i forgyldt ramme og tre andre øjensynlig uden indramning på væggene; de simple billeder kan meget vel tænkes at have været såkaldte kistebilleder. Sengen var en stor skabsseng med kattunomhæng og tæppe, så den tog sig smuk ud om dagen, og de tre underdyner, to hovedpuder og ene overdyne var skjult. Dette var givetvis ægteparrets soveplads, og dertil kom en slagbænk med både under- og overdyner, puder og blågarnslagener. Til opbevaring var der en dragkiste på fod, en skænk, et indlagt skrivekontor med seks stykker porcelæn (plaketter måske), og så var der et skærnbrædt, som værnede mod strålevarmen fra ovnen. Et par borde med en ruslæderstol af mageligt tilsnit og fire lidt enklere stod midt på gulvet, og så var der et slagur med futteral – virkelig luksuriøst. Tiden kunne fordrives med et fritstående brædspil eller med de spil, som narrebøgerne indeholdt; der var nu også seks rigtige bøger. Inventaret viser, at sengekammeret i nok så høj grad var et dagligt opholdsrum.

Kvistkammeret var forsynet med et gråtanstrøget sengested, men ellers tjente rummet mest til tømrerværksted med en del værktøj; af effekter var henstillet en forgyldt ramme og en klædekost.

DE SIDSTE ÅR

Ganske som faderen var Gielskirchen sej og klarede sig uden at miste ejendommen. Klog af skade holdt han sig dog fremover i ro og foretog ikke nye forbedringer på sit hus. Kun en enkelt ny ovn opsattes i kammeret over porten mod gården, og mådeholdet viste sig ved valg af bilægger. Dertil kom, at der satte port op for gennemfarten, men det var vel næppe en luksus, snarere en sikkerhedsforanstaltning.

Skattemandtallet fra 1743 viser, at urtekræmmeren og hans kone som tyende havde en dreng og to piger, og så havde de en vis fordel af at have en myndling med en kapital på 720 rigsdaler boende hos sig. Denne hed Søren Gielskirchen og var formentlig Friderichs lillebroder, i hvert fald en slægtning, og han har givetvis bidraget til husholdningen. Søren betalte ikke mindre end ti rigsdaler i formueskat, hvor husejeren selv kunne nøjes med to. Salsetagen var udlejet til Jacob Weghorstes, der levede af sine midler i form af 500 rigsdaler og hos sig havde boende en madame de la Tour. Fruen havde to piger til sin rådighed og formue, men hun slog sig i tøjret ved tanken om at skulle bidrage med ti rigsdaler i kop-, heste- og karosseskat. I skatteprotokollen noteredes, at hun »Beraaber sig paa de Reformerte Præsters og deres Enkers privilegier def. 1731 den 15. Juni art. 18« – og ret havde hun – og slap for betaling.²¹

I juli 1745 døde Gielskirchen, og enken Anne Cathrine rettede straks henvendelse til bystyret og bad om at få foretaget en forsegling. En begrundelse blev øjensynlig ikke givet, men det var utvivlsomt for at beskytte boet, for der var atter mange kreditorer og stor gæld; om en ny ruin havde været i sigte inden dødsfaldet vides ikke. Inventariet fra forseglingsforretningen viser, at hovedpar-

ten af de tidligere møbler var i behold endnu ligesom uret i futteral, og der var endda tilkommet nogle stykker, eksempelvis seks gyldenlædersstole og et lakeret thebord med et par indlagte skrin. Nogle af møblerne synes at have været identiske med Nyegaards; troligt har auktionen over dennes fallitbo omfattet en del af indboet sammen med ejendommen.

Den lidt atypiske forseglingsforretning tog specielt vare på service og køkkentøj i modsætning til den tidligere. Hjemmet rådede af porcelæn over 24 forskellige stykker, tre store og to mindre fade, af glas 18 tallerkener, af tin 22 tallerkener, en skål med fem tilsvarende lysestager, en thepotte og otte store og små fade, af kobber en thepotte og to små kedler med låg, en stegesko, en børstekomedel med fyrfad, to thekedler og en samovar samt to kasseroller og endnu et par kedler, af messing en kedel, et dørslag, en morter med pistil, en kaffekande og en mælkekande, et fyrbækken og et strygejern, af blik otte stykker uspecificeret husgeråd, og dertil kom en sennepskværn, hvis materiale ikke oplystes og ikke mindre end tyve lurfustager. Videre fandtes et par træfødder og et par ildskuffer. Af linned rådede hjemmet over tre håndklæder, fire servietter, tre duge og to fine puder med kniplingsvår; disse sidste har sikkert prydet stuen ligesom fire hollandske stenpotter til planter. Boden blev særskilt forseglet, men beklageligvis er der ikke bevaret et inventarium derfra.²²

Som kurator udnævntes Tilman Evertsen atter, og i august bad han om at få foretaget en ny vurdering af ejendommen, men denne gang var det til brug for et almindeligt stervbo, ikke et konkursbo. Vurderingen til skiftebrug blev atter foretaget af murermester Ole Larsen, men Johan Engelsen var ikke i funktion længere, så tømrermester Helle Christi-

an Bryde var den nye makker.²³ Det var på et hængende hår, boet klarede frisag, så da Evertsen i november det følgende år gjorde status over sine forretninger i 1746, noterede han, at der ikke var blevet foretaget et egentligt skifte af dette bo »formedelst dets slette tilstand«, altså indbragte salget af ejendommen og løsøret ikke mere, end hvad der kunne stille kreditorerne tilfreds. Evertsens opgørelse viser, at der var 4.423 rigsdaler og 15 1/2 skilling i indtægt, udgifter på 4.404 rigsdaler og 1 1/2 skilling til kreditorerne, hvor til kom 26 rigsdaler og 4 mark til Magistraten, byfogeden og rådstueskriveren for ulejligheden. Lakonisk sluttede han med: »Og i saa Maade beløbe Udgiften mere end Indtægten.«²⁴ 8-9 rigsdaler beløb underskuddet sig til. Hvad enken så måtte klare sig for fremover, kan der kun gisnes om; tænkeligt fandt hun sig snarligt en ny gemal, sådan som udvejen oftest var for enker, som ikke havde voksne børn til at drage omsorg for sig.

ROLIG TID

På auktionen efter Gielskirchen bød Poul Gerløv, og han fik sit skøde 8. juni 1746.²⁵ Han flyttede straks ind og boede i ejendommen i fem-seks år,²⁶ hvorefter han valgte at sælge til hørkræmmer signeur Hans Christian Lange. 400 rigsdaler fik han kontant og så et pantebrev på 3.400 rigsdaler til Kongeligt Fruekloster. Det eneste, det ser ud til, Gerløv havde bidraget med i sin tid, var en bilæggerovn, for ved salget var der tre ovne af denne type og tre vindovne.²⁷

Lange flyttede øjensynlig ikke ind, havde vist heller ikke den store interesse i ejendommen, for kun et år efter solgte han til »VelEdle Madame Sussane de la Tour Daille«, som betalte de 3.800 rigsdaler kontant.²⁸ Enkefru-

en fandt åbenbart, at det var på tide at avancere fra lejer til ejer.

»NYE BYGNING OG INDVENDIG INDRETNINGER«

Madame var ikke en hvilken som helst frue med et svært håndterligt navn. Hun var, som det fremgår af førnævnte skatteunddragelse, enke efter den franskreformerte præst David de la Tour d'Aliès, som var død under pesten i 1711. Kun 30 år havde hun været, da enkestanden indtrådte, men hun forblev ugift og knyttet til menigheden i en sådan grad, at hun som den første 86 år gammel begravdes i 1767 i kirken i den afdeling, der var beregnet for præsterne, og det var vel at mærke ikke dér, hvor gemalen forlængst var hensat.²⁹ Tilknytningen til trossamfundet var stærk for alle de reformerte, specielt dem der hørte til de oprindelige flygtninge, og det gjorde Martinslægten, som madame Susanne var født i.³⁰

Madame »Latour« havde åbenbart penge nok og fandt tydeligvis behag i ejendommen med den gode beliggenhed på stadens hovedstrøg, og hun var ikke bange for at ofre noget derpå. Allerede i august i købsåret 1751 ansøgte signeur Mazard de la Garde for madame om at få nytakseret til brandforsikring, for angiveligt var ejendommen forbedret med »Nye bygning og indvendige Indretninger«.

Hvorvidt facaden mod Østergade var ommuret skal være usagt, men i hvert fald sagdes de seks fag nu ikke blot at være store, men dobbelte; det kan betyde ændringer i vinduesformatet, men kan også blot være en anden udtryksmåde. Men sidehuset var i hvert fald blevet omsat i grundmur i nederste etage ligesom tværhuset, der tillige var blevet forsynet med en gavlkvist over to fag.

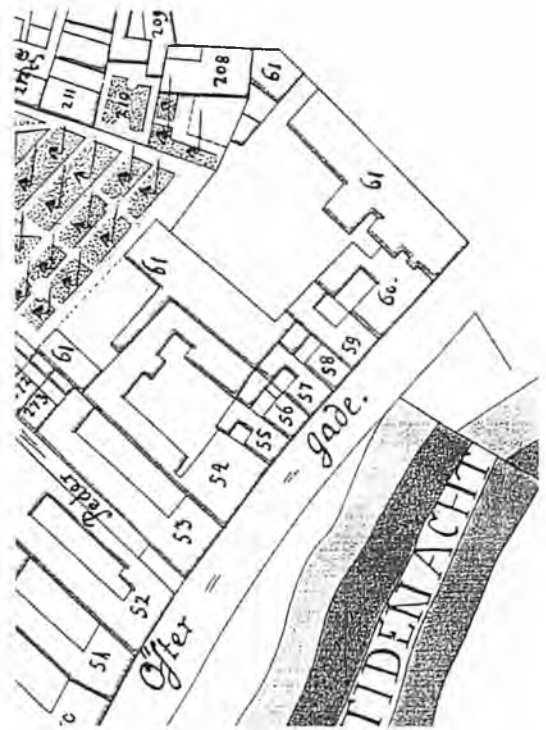

Fig. 5. Udsnit af Geddes kort 1757. I lighed med Resens kort fra 1674 fremstår bygningerne (Nr. 60 på kortet) ikke i fuldkommen naturalistisk gengivelse. Portgennemgangen er således ikke med i facaden på det omhandlede hus, men til gengæld er både side- og baghus vist. Københavns Stadsarkiv.

I det indre var der sket en del. Stuerne til gaden havde begge fået loftpanel, mens lofterne i salsetagen var blevet gibsede i den store sal og kammeret mod gården, den lille sal eller sengekammeret havde fået opsat loftpanel. I sidehuset var salen opdelt i to, og i baghuset var vel nok de største forandringer, for her var remisen nedlagt sammen med drøgekammeret, og i stedet var indrettet en nydelig stue med voksdug på væggene, gibset loft og vindovn med adgang fra en forstue i to fag med skab. Baghusets magasin-

rum på salen var omdannet til to simple sale, men der var dog fortsat også loftrum.³¹

Selv om enkefruens ombyggede hus forlængst er forsvundet, kan stedse findes et minde om hende i form af den sygekalk, som hun i 1764 skænkede Reformert Kirke.³² Hun havde i 1740 fået bevilling til »*Facullad ted-tandi*«, som der står i skødeprotokolregisteret, hvormed mentes fuld beføjelse til at oprette testamente over sine og den afdøde gemals ejendele. Det benyttede hun sig af i 1766, da hun som gammel kone følte tiden nærme sig for afgangen fra det jordiske, og det blev naturligvis én fra den reformerte menighed, som nød godt deraf. Den begunstigede var Marthe Manardie de Sejournas-datter; hun var datter af Anne Manardie de Sejournas, som var en søster til Susanne, som hun født Martin.³³

Niecen Marthe var faktisk flyttet ind hos sin moster nogle år før. I 1762 havde de to enlige kvinder boet sammen på beletagen i madames gamle logi og havde haft to stuepiger og en kokkepige til at forestå husholdningen. De havde som logerende en madame Cailliotte og hendes søn David, de efterlodte af en urmager, der som madame tilhørte de franske reformertes skare.

Som lejere havde de to enker, en dansk kvinde med to sønner og en datter foruden en tjenestepige, og en fransk enkemadame Jean med datter; den franske dame kunne ikke som den danske kunne nøjes med at leve af gemalens efterladte formue, men klarede sig ved at handle med porcelæn, hvilket var ret usædvanligt. Hun boede i nederste etage, og om ikke før så med hendes ankomst ophørte urtekramhandelen til fordel for luksusartiklerne. Desuden havde hun en jomfru Nissen »i kost« ligesom en lille jomfru Susanna Richarts på bare syv år; pigebarnet var sat i pleje, da faderen i Bredgade ikke magtede

at opfostre hende som enkemand. En tjenestepige hjalp den travle handelsdame.³⁴

MODERNISERINGER

Marthe Séjournas forblev som sin moster enlig. Folketællingen 1787 viser, at hun, da 62 år gammel, havde to tjenestepiger i tyverne i sit brød og udlejede resten af huset til to familier. Den ene var en urmager Ole Halling, den anden en hosekræmmer Lars Peter Lind, med husstandsstørrelser på henholdsvis seks og fem voksne personer.³⁵ Urmageren var indflyttet før 1775 og blev boende resten af tiåret, mens hosekræmmeren var tilkommet i 1778 og forblev til 1795 eller måske lidt længere. I 1778 havde også en båndfabrikør Pullich været knyttet til huset, i 1795 var det en marskandiser Svendsen. Det fremgår af husregistrene, som også viste husejeren under navn af madame la Tour som sin slægtning.³⁶

Denne gamle frøken blev i 1805 begravet på kirkegården i nr. L5 i henhold til plan udformet i 1835.³⁷ Hendes gravsten i grå sandsten findes endnu og fortæller, at hun var født i Clairans i 1725 som Marte Sejournas de Meynardie og kom til København 1752.

Inden sin død afhændede hun ejendommen til hosehandler Christen Christensen Bechgaard, men blev boende i sin gamle lejlighed. Folketællingen 1801 viser, at den gamle dame stadigvæk havde to tjenestepiger om sig, men nu var der tre familier foruden i huset. Den ene var den nye ejer med kone og to små børn, et par drenge til hjælp i boden og en tjenestepige. Den anden familie var et modehandlerpar med både husjomfru og almindelig tjenestepige, og den sidste var en øltapper med kone, et par småbørn og en

tjenestepige.³⁸ Endnu synes Bechgaard ikke at have fået flyttet sin butik til huset, for ifølge vejviseren var den at finde i Store Kiøbmagergade matr.nr. 14f,³⁹ pudsigt nok hvor Gielskirchen engang havde boet i David Skolemeisters Gaard. Det ser ud til, at Bechgaard var tilfreds med sin hidtidige forretningsadresse, for han flyttede aldrig sin virksomhed til østergadehuset.

Kort forinden overdragelsen i 1800 blev ejendommen takseret til brandforsikring. Det ses deraf, at der var foretaget en del ændringer i takt med tidens mode og krav. Efterhånden var det blevet en rigtig pæn ejendom, som passede ind i hovedgaden, og som nu havde modehandel i stedet for den gamle grovvarerhandel, sådan som det passede sig for kvarteret. Amager Torv havde i umindelige tider været centrum for den finere specialhandel ganske som i dag, men efter anlæggelsen af det ny Kongens Torv og den gradvise forrykning af stadens centrum mod øst, var Østergade ved at være fuldt på højde med Amager Torv som forretningskvarter.

Hele ejendommen var skønt nu klassificeret som gammel vel vedligeholdt og kunne dermed nok måle sig med de mange nye huse, der som følge af den store bybrand 1795 skød op som paddehatte i omegnen. Naboejendommen mod torvet var just af samme årsag sat i stand og tjente nu som hovedstadens førende hotel: d'Angleterre.⁴⁰

Forhuset havde mod gården fået opsat en kvist over et fag og desuden tre tagvinduer, hvoraf de to vendte mod gaden. Slige vandt næsten med eksplosiv hast indpas i det københavnske byggeri fra omkring 1770 og indtil århundredeskiftet.⁴¹ Til gaden var der nu oplagt en trærende med nedløb i form af tromlerende af blik. Det var et resultat af et dekret fra 1771, udformet af Struense; før den

tid havde det ikke været påbudt med tagnedløb, men en del af de bedste huse i staden havde dog haft det.⁴² Vinduerne var ikke tidligere omtalt,⁴³ men nu oplystes for første gang, at der var hvidt glas i rammerne, som formentlig var engelske; beskrivelsen har et udfyldt hul foran »rammer«. Alle de indvendige døre var enkelte (det vil sige énfløjede) med fyldinger og hollandske (indstukne) låse – altså moderne, som man kunne forvente.

Kælderen var blevet indrettet til brug for øltapperen. Fra gaden ledte et kampestens- og seks trætrin ned til en dobbelt beklædt dør ind til forstuen med hvide vægge og et brolagt kælderrum bagved. Mod gaden var der stue i to fag og kammer i ét fag, adskilt af en dobbelt glasdør og begge med gibsede lofter, kammeret havde brædder på væggen, stuen fodpanel og måtter samt udvendige skodder. Gårdsiden rummede køkken og en lille gang med opgang til gården. Det må siges at have været en ualmindelig fin kælderindretning, selv om to af de gamle døre havde fundet plads hernede i selskab med to nye.

Også stueetagen var undergået forandringer, for som det kan ses af folketællingen fra 1801 var der nu behov for to butikker. Den ene var i to fag og nærmest portgennemfarten, altså en del af den tidligere stue, som nu havde fået opgang af fem trætrin med trævanger og skur over døren, der var dobbelt og beklædt og havde indvendige glasdøre. Væggene var pudsede og havde en reol med glasskab, og mellem bjælkerne var opsat malet lærred. Den anden butik var ligesådan udstyret, men kun ét fag stor. Derimellem var den tilbageblevne del af stuen nu i to fag med bryst- og pillepanel på vinduesvæggen, fodpanel og malet lærred på de øvrige vægge. Resten af etagen var uforan-

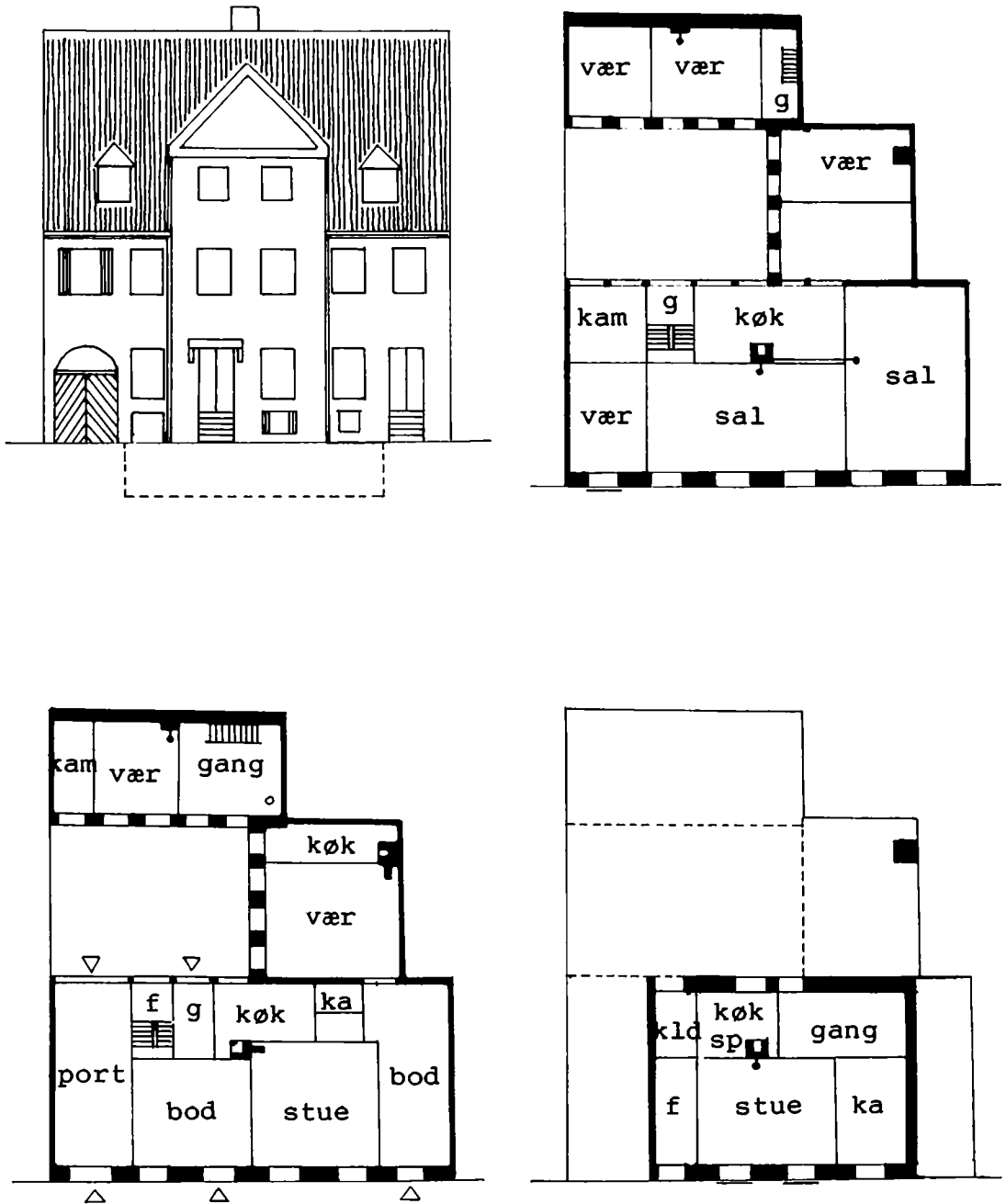

Fig. 6. Efter madame Latours modernisering havde især forhuset fået et udtryk, der bedre harmonerede med de nye klassicistiske huse, som opførtes efter bybranden 1795. Rekonstruktionsforsøg af facade og planer af kælder, første og anden etage af matr.nr. 60/1755 på grundlag af brandtaksation i 1800. Mål: 1: 250. Tegnet af forfatteren 2000.

dret, bortset fra at trappen ude fra gården nu var rykket ind i forstuen i form af en toløbs-trappe med håndgelænder.

I salsetagen var der opsat udvendige skodder for vinduet til kammeret over porten, og begge sale var gjort fint i stand med bryst- og pillepanel på vinduesvæggen, fodpanel med løvværksmalet lærred over panelfod på de øvrige og to-etages vindovne på støbte jernfodder, den ene med fliser under, den anden kun med en blikplade. Også kvistetagen var der foretaget ændringer i, idet et værelse med hvide vægge og høvlet loft var indrettet i selve kvisten mod gaden. Samtidig var udliggeren med tov og krog fjernet, da den nu var overflødig.

Sidehuset havde også fået et tagvindue, trærende med nedløbsrør og i første etage engelske rammer med hvidt glas, mens sals-etagen fortsat måtte nøjes med de gamle blyrammer med det simple, grønlig glas. Det nedre værelse stod i forbindelse med butikken via glasdøre, og fra køkkenet var en nedgående blikrende med blytud, altså spildevandsudløb. De indvendige døre var enkelte fyldingsdøre med simple låse.

Baghusets kvist var udvidet med ét fag til tre, der var tilkommet blikrende med nedløb på den ene side deraf, og vinduerne var som i sidehuset, dørene dels fyldings-, dels glatte døre med simple låse. Mens stuen var uforandret, var forstuen omdannet til et kammer, men med sin gårdindgang i behold med vindue over. Resten af nederste etage var indrettet med et bræddelokum med muret kiste i jorden og en simpel trappe bagved. Det var faktisk ganske fint med indvendigt lokum, langt de fleste ejendomme klarede sig med et fjæleskur i gården. Salsetagens to værelser var også gjort i stand, især det lille to-fags var net med brystpanel under vinduerne, fodpanel og malet lærred på de øvrige vægge og

malet loft; det andet var simplere med hvide vægge og høvlet loft.

Skuret stod endnu for enden af baghuset. Hele herligheden ansloges nu at være 4.300 rigsdaler værd, hvilket dog senere på året sattes 100 rigsdaler op.⁴⁴

Jes Bundsens gouache, som er den indledningsvise nævnte årsag til artiklen her, skulle altså forestille det hus, som netop er beskrevet, men der er kun liden overensstemmelse med den daværende virkelighed.⁴⁵ På billedet er huset for det første vist som femfags-, der er ingen portgennemfart, og indgangen er placeret midt i huset. For det andet er vinduerne fremstillet som tydelig baroktype med fire lige store rammer i hvert, opdelt til seks ruder. Gavlkvistens vinduer er vist ganske små, og der skimtes lige de to tagvinduer. Eftersom der er så utvetydige udsagn om ejendommens udseende både før og efter 1788, må det konkluderes, at Bundsen har taget sig opgaven meget let, hvis det var de faktiske forhold, han ønskede at skildre. Det viste er et typehus, som for så vidt godt kunne have ligget på stedet, men det viser ikke det hus, der reelt var. Derfor må man heller ikke blindt fæste lid til facadebehandlingen, som er vist som en lys pudset overflade ligesom på nabohusene.

MODESTRØMNINGER OG KRISETIDER IGEN

Bechgaard var flyttet ind allerede i 1796,⁴⁶ men fik først skøde i juni 1806 efter frøken Marthes død.⁴⁷ Han var en mand med orden i økonomien, og derfor klarede han sig igennem i de kommende strenge tider, hvor inflationen rullede alt for hurtigt, og hvor det efter krige på grund af den fejlslagne politik og Frederik 6's skæbnsvangre egenrådighed endte med statsbankerot i 1813.

Fig. 7. Billede fra ca. 1840 af Østergade nr. 6-2 samt Hotel d'Angleterre. Dette billede synes at være i overensstemmelse med de faktiske forhold. Københavns Bymuseum.

Sans havde han imidlertid for at følge med tiden, når det angik ejendommens udtryk. Allerede i 1805 hed det i en fornyet brandtaksation, at facaden var oliemalet, og at de to midterste fag var i et såkaldt forlæg, altså fremtrukket en lille smule i forhold til resten af facaden – netop ét af klassicismens nye stiltræk, men dog troligt hidrørende fra madame Latours ombygning. Oliemalet facade fremtrådte så sent som i 1820 kun på omkring ti-tolv procent af husene.⁴⁸ Farven på facaden kendes ikke, men kan meget vel, som Bundsens maleri viser, have været hvid eller meget lys, for det var den absolutte modefarve og helt klart det, der dominerede nybyggeriet. Faktisk var moden i den grad

slået an, at somme følte sig bekymrede for, om nu ikke øjnene tog skade af den megen skærende hvidhed. Det hed ligefrem i et nummer af »Morgenposten« i 1788 om de lyse huse: »*Hvilket modbydeligt Syn! og hvor skadelig for Øiet.*« Den reaktionære skribent føjede til: »*Et enkelt Hus hist og her i Byen vil intet sige, tværtimod det kunde ladet godt; men hvor let kan ikke en Mode blive giængs, hvor let kan den ikke blive efterøbet af hele Landets Børn; og den her omskrevene Skik har alt grebet skikkelig om sig.*«⁴⁹

Moderniseringen omfattede også vinduerne i nederste etage, der fik udskiftet ruderne med nye og store; det gjaldt i øvrigt også i sidehuset, og dermed var der ikke flere af de

gamle, blyindfattede ruder tilbage. Også forhusets bagside havde fået trærende under taget med bliknedløb til gården, og stort set alle indre døre havde nu indstukne låse og messinggreb. Jo, Bechgaard undte sine lejere og sig selv at bo standsmæssigt. For at imødegå den tiltagende larm fra den stadig mere befærdede hovedgade var opsat skodder i nederste etage, måske havde de tillige den funktion at beskytte de nye ruder, som jo havde været kostbare at anskaffe.

Portrummet var fikset op med nyt gibsloft, og stuen havde fået sit lærred bandemalet (det vil sige i brede, lodrette striber); striber var også et af klassicismens udprægede træk. Salsetagens gemakker var nu tapetseret efter nyeste brug, gadeværelset havde således fået brystpanel med papirtapet over med blomsterborter langs loft og afslutningsliste, og flere andre småting var udført. Omkostningerne lønnede sig, ejendommen ansloges nu at være 5.400 rigsdaler værd.⁵⁰

Bechgaard fortsatte derfor den udvendige istandsættelse og lod bagsiden af forhuset samt baghusets facade »berøre og udværfe«, altså pudse. Om tanken var, at der også skulle spenderes oliemaling mod gårdrummet vides ikke, men det blev i hvert fald ikke til noget, for den samfundsøkonomiske krise kom til at kradse fælt blandt alle borgere, og inflationen accellererede med hidtil ukendt styrke. Da ejendommen derfor i 1816 blev vurderet, således som næsten alle i byen blev det nævnte år netop på grund af den økonomiske deroute, ansattes værdien til ikke mindre end 12.500 rigsdaler,⁵¹ men det var naturligvis kun et udtryk for omvæltningen i samfundet – ikke for en relativ forbedring af forholdene på grunden. Efterhånden som der faldt ro over landet, politisk såvel som økonomisk, stabiliserede prisniveau'et sig atter, men unægtelig på et højere niveau end før. I

1837 og de følgende årtier vurderedes ejendommen da til 11.800 rigsdaler.⁵²

Stabilisering fandt imidlertid ikke sted blandt beboerne. Hvor der i husregistrene i årene op til omkring århundredskiftet kun havde været anført tre personer, steg antallet i de kommende år betragtelig; i 1809 var der seks, og tallet steg jævnt op til 1820, hvor fjorten var oplyst, hvorefter det atter faldt til ni i 1835.⁵³ Tallene var ikke unikke for ejendommen, men viser, at København var ved at blive en temmelig hårdt udnyttet by. De mange husforhøjelser, som ellers dominerede i staden og hovedsagelig var udført i den florissante periode 1770-1790, berørte ikke dette hus, og efterhånden var det med sine blot to etager faktisk ved at være et ganske lavt hus, for de nye, der skød op efter brandene i 1795 og 1807, var stort set alle i fire etager. Men så klumpede man sig bare desto mere sammen. Hvor mange beboere, der var, vides ikke før fra 1840, hvor folketællingen viser, at de ti familier talte 59 personer i alt.⁵⁴

Så længe var Bechgaard imidlertid ikke ejendommens ejer. I 1820 var den blevet skødet til David Nathan, hvis enke Bolette siden overtog den. Både før og under Nathans ejertid var der adskillige jøder bosat i huset, og efter Bolette blev det endnu en jøde, silke- og klædehandler Ludvig Melchior, der fik skøde i 1849.⁵⁵ Den gamle urtekramhandel var som nævnt afløst af porcelænshandel, og nu var der både hosekramhandel, dameskræderi, blandet skræderi, silke- og klædehandel, systue og bomuldstøjfabrikation, og dertil kom en overgang the- og porcelænshandel – alt sammen typisk for kvarteret omkring Amager Torv og ned mod Kongens Nytorv. Men med de mange mennesker bosat var der også andre erhverv repræsenteret, hovedsagelig håndværk, men da også et par liberale erhverv.

»En ganske ny og morende sang om Kjøbenhavns berømte Østergade, hvor der støves op og ned ad Herrer og Damer, og hvor de smukke og rige Boutikker er, som aabnes og lukkes; samt hvor der kjøres, rides, males og spises Østers; hvortil Schawlerne komme fra Ostindien og Persien, og hvor Rendestenen flyder under lukket Laag; m.M., som denne morende Sang indeholder.

Melodi: Druen voxer paa vor Klode.«

Vers 2

»Der man seer en Hob Boutikker,
Som er stads'lig smykked' ud;
Damen ind i flere vrikker,
hun skal pyntes – hun er Brud -
Er hun stundom lidt vel trind,
Lader man, som er man blind.«

Vers 10

»Der faaes alle Luxusvarer,
– Næring for Forfænglighed;
For at faa dem, man ej sparer,
– kjøber den for – Ærlighed.
Creditorer banke paa,
Maae med tomme Løfter gaae.«

Vers 7

»Der sees mangelhaande Løier
I en ærbar Harmoni.
Der faaes Sokker, Skjorter, Trøier,
Buxer selv, med lægge i,
Farve til det røde Haar,
Snørliv til den trinde Maar.«

Vers 14

»Ved Hotellet d'Angleterre,
som paa Stadselhjørnet staaer,
Tro vi Billedet, desværre!
Om vor Østergade saae.
Det er Maskeradens Hjem;
Østergade ligner den.«

Fig. 8. Sangen findes på Københavns Bymuseum under Østergade.

STAGNATION

Fra Nathans overtagelse synes der ikke mere at ske forbedringer i ejendommen. I de femten år mellem 1820 og 1835 blev kun opsat to blikdækkede tagvinduer mod gaden og to mod gården i stedet for de gamle småkviste. De ses på et billede fra omkring 1840, som

også viser de store ruder og de dominerende butikker, der nu havde fået både udstillingsvinduer og skilte ovenover. En høj, dobbelt skorstenspipe antyder, at der foregik andet end blot og bar opvarmning og madlavning ved ildstederne;⁵⁶ det er dog ikke et forhold, som afslører sig i arkivalierne.

Det efterhånden bedagede hus, som ellers

havde været i god stand trods sine ejeres store problemer, forfaldt nu – langsomt, men støt. Dertil kom, at det efterhånden var komplet utidssvarende, og da voldene faldt, og brokvartererne skød op med huse med moderne bekvemmeligheder såsom gas og vand, blev det svært at få pæne lejere. Det hjalp kun lidet, at Melchior lod arkitekt J. J. Eckersberg forestå en ombygning i stueetagen i 1856, gående ud på at modernisere forretningerne med store butiksruder – og fem år senere et nyt forsøg med yderligere ødelæggelse af underfacaden til følge, alt under muremester Brahls hånd. Selv taget mal-

trakteredes i modernismens ånd; et fotografisk atelier fordrede et kæmpemæssigt ateliervindue og en omfattende ombygning ind bagved.⁵⁷

Det lave hus' dage var ved at være talte. Mellem 1868 og 1871 blev det revet ned og et nyt bygget med fem store fag i fire etager, store spejlglasruder til udstillingsbrug og skifertag med fem kviste, så også tagetagen kunne rumme flere boliger, men uden portgennemgang. I støvet fra de gamle mures fald udviskedes mindet om de tider, hvor husejere ofrede på sagen og måtte betale en hård pris derfor.

NOTER

- 1 Udstillingskatalog af John Erichsen, 1974, nr. 124.
- 2 Benedicte Barding var den årvågne kortmodtager, som bad om kommentar, og takkes hermed for ideen til artiklen.
- 3 Weilbachs Kunstnerleksikon.
- 4 Gerh. L. Grove: *Kjøbenhavns Huse og Indvaanere efter Branden 1728*, 1906.
- 5 *Københavns Diplomatarium*, VII, nr. 42, s. 34ff. Byggelovgivningen er behandlet i Kirsten Lindberg: *Sirenernes Stad København*, II, 1996, s. 35-47.
- 6 *Kbh.s Byting, Skødeprotokol XIII, 1722-1724*, fol. 715, LA.
- 7 H. U. Ramsing: *Københavns Ejendomme 1377-1728, VIII Købmager Kvarter*, 1962, med henvisning til *Stadskonduktørens Arkiv*, SA.
- 8 *Københavns Byting, Skødeprotokol X, 1714-1715*, fol. 40, LA.
- 9 *Københavns Skiftekommision indtil 1771, Forseglingsprotokol VIII, 1726-1730*, fol. 294ff, 298f, LA.
- 10 *Prioritetsvurdering 27. februar 1730*, matr. nr. 78, *Købmager Kvarter*, SA.
- 11 Gerh. L. Grove: *Kjøbenhavns Huse og Indvaanere efter Branden 1728*, 1906.
- 12 *Københavns Byting, Skødeprotokol V, 1702-1703*, fol. 101, LA.
- 13 *Københavns Skiftekommision før 1771, Forseglingsprotokol, VII, 1725*, fol. 307, LA.
- 14 Gerh. L. Grove: *Kjøbenhavns Huse og Indvaanere efter Branden 1728*, 1906.
- 15 *Indkvarteringsmandtal 1730*, SA.
- 16 *Brandtaksation 4. marts 1732*, matr. nr. 78, *Købmager Kvarter*, LA. Police nr. 588.
- 17 *Brandtaksation 1734*, matr. nr. 78, *Købmager Kvarter*, LA.
- 18 Det må formodes, at det var dette år, der byggedes, thi ifølge indkvarteringsmandtallene mellem 1730 og 1745 var det det eneste år, han

- ikke ansås for pligtig.
- 19 Prioritetsvurdering 20. marts 1741, matr. nr. 78, Købmager Kvarter, SA.
- 20 Københavns Skiftekommission før 1771, Forseglingsprotokol XI, 1740-1742, fol. 342f, LA.
- 21 Kbh.ske Skatteregnskaber, Skattemandtal 1743, RA.
- 22 Københavns Skiftekommission indtil 1771, Forseglingsprotokol XIII, 1744-1748, fol. 156ff, LA.
- 23 Prioritetsvurdering 7. august 1745, matr. nr. 78, Købmager Kvarter, SA.
- 24 Københavns Skiftekommission før 1771, Inventarium over de sluttede Skifter pro Anno 1746, LA.
- 25 Skødet, som skulle befinde sig i Københavns Byting, Skødeprotokol 8, 1745-1746, LA, er ikke fundet.
- 26 Indkvarteringsmandtal 1746-1750, SA.
- 27 Københavns Byting, Skødeprotokol 10, 1750-1751, fol. 97, LA.
- 28 Københavns Byting, Skødeprotokol 10, 1750-1751, fol. 403, LA.
- 29 Jan Steenberg: Reformert Kirke; i Danmarks Kirker, bd. 3, s. 114.
- 30 Lydie Maurel: Franske reformerte, som udvandrede til Danmark; i Personalhistorisk Tidsskrift, 1986, bd. 1, s. 86.
- 31 Brandtaksation 15. marts 1752, matr. nr. 78, Købmager Kvarter, LA.
- 32 Sekskantet sølvkalk med indvendig forgyldning, sekstunget fod og flere afsæt høj, klokkeformet skaft med en lille, todelt, rillet knop. I bægerets hulrum opbevares en lille sølvflaske med prop med sølvknop; tilhørende etui. Stemplet G. H. (Gerhard Hass). Billede deraf ses i Jan Steenberg: Reformert Kirke; i Danmarks Kirker, bd. 3, s. 53.
- 33 Realregister til Skødeprotokol, Købmager Kvarter, film nr. 3004, LA.
- 34 Kbh.ske Skatteregnskaber, Skattemandtal 1762, RA.
- 35 Folketælling 1787, Købmager Kvarter, matr. nr. 60, RA.
- 36 Husregistre, 1772, 1774, 1775, 1777, 1778, 1780, 1780, 1784, 1789, 1792 og 1795, LA.
- 37 Jan Steenberg: Reformert Kirke; i Danmarks Kirker, 3.bd. 1966-1972, s. 120.
- 38 Folketælling 1801, Købmager Kvarter, matr. nr. 60, RA.
- 39 Vejviser, 1801, LA.
- 40 Om dette og en del andre ejendomme fra Østergade kan læses i Carl C. Christensen og Axel Henriques: Strøget, 1931.
- 41 Et repræsentativt eksempel er gengivet i Kirsten Lindberg: Et Hus i en Karré, 1983, hvor det side 31 er vist, at over halvdelen af en karrés forhuse fik ét eller flere tagvinduer i løbet af de tre årtier.
- 42 Kirsten Lindberg: Sirenernes Stad København, II, 1996, side 60.
- 43 Ejendomsbeskrivelserne ændrede detaileringsgrad i årenes løb – noget tilkom, andet udgik. I Kirsten Lindberg: Bygningsbeskrivelser – Hvorfor ser de sådan ud?; i Bygningsarkæologiske Studier, 1996, s. 77ff, er redegjort for ændringerne.
- 44 Brandtaksation 27. oktober 1800, matr.nr. 78, Købmager Kvarter, LA.
- 45 Billedet er gengivet i Carl C. Christensen og Axel Henriques: »Strøget. Fra Kongens Nytorv til Raadhuspladsen«, 1931, s. 32.
- 46 Indkvarteringsmandtal, SA.
- 47 Kbh.s Byting, Skødepr. nr. 42, 1806-1808, LA.
- 48 Undersøgelse udført af forf. til brug for Bente Lange: Københavns Farver, 1996, på baggrund af arkivalisk gennemgang af et repræsentativt antal (knap 100) ejendomme fordelt blandt huse bygget før og omkring 1728, i mellembrandårene og efter 1795. Til dels refereret i nævnte bog, side 93.
- 49 Journal for Politik, Natur- og Menneskekundskab (Morgenposten) 1788, nr. 93-94, s. 729ff.
- 50 Brandtaksation 23. dec. 1805, matr. nr. 78,

- Købmager Kvarter, LA.
- 51 Brandtaksation 24. august 1816, matr. nr. 78, Købmager Kvarter, LA.
- 52 Brandtaksationer 29. september 1837 og 31. januar 1853, matr. nr. 78, Købmager Kvarter, LA.
- 53 Husregistre 1809, 1813, 1816-1817, 1819, 1820, 1829 og 1835, LA.
- 54 Folketælling 1840, RA.
- 55 Realregister til Skødeprotokol, film nr. 3005, LA.
- 56 Billedet findes på Bymuseet og er gengivet i Carl C. Christensen og Axel Henriques, 1931, s. 21.
- 57 Byggeandragender 8. aug. 1756, 30. jan. 1861 og 19. sept. 1864, alle med tilladelse; byggesag for matr. nr. 78, Købmager Kv., SA.

Kirsten Lindberg, f. 1955, arkitekt m.a.a. 1981, dr. phil. 1996. Egen tegnestue og forlag: Tegnestuen Tilia Montana. Har skrevet *Et Hus i en Karré*, 1983; disputatsen *Sirenernes Stad København, By- og bygningshistorie før 1728*, I-VI, 1996-2001; *En broget buket til Erik Hansen (red.)*, 1997; *Fra maskulint magtsymbol til feminint flirtemiddel. Viften og dens Kulturhistorie*, 2002; *I skyggen af Boas og Jakin. De københavnske frimurerhuse 1743-2002*, 2002. Desuden artikler om arkitektur i årbøger, tidsskrifter m.m.

BYENS LUNGER

Om den oprindeligt videnskabeligt-hygienjniske baggrund for en metafor

Af Jes Fabricius Møller

Det er svært i dag at finde mennesker, der ikke mener, at parker er et gode for enhver by. De betragtes som vigtige rekreative områder for byens befolkning, og de færreste kan vel være uenige i, at parker bidrager til enhver bys forskønnelse og dermed til borgernes trivsel, fordi de forlener byrummet med luftige lysninger. De københavnske parkers historie bliver derfor ofte skrevet som historien om æstetikens fremskridt.¹ Hvor almengyldigt det end måtte synes, er det et meget nutidigt synspunkt at anlægge på parker.

Tilblivelsen af de københavnske parker på det tidligere voldterræn var ganske vist også i nogen udstrækning et spørgsmål om at forskønne byen eller skabe rekreative områder for hovedstadens borgere, men de kræfter, der stod bag, brugte først og fremmest den videnskabeligt funderede hygiejne som begrundelse for at bruge kostbare byggegrunde til grønne områder udtrykt i metaforen »byens grønne lunger«.

NÆSEN SOM HYGIEJNISK ORGAN

I midten af det 19. århundrede gjorde den moderne byplanlægning sit indtog i Danmark. Den hidtidige byplanlægning havde under hensyntagen til repræsentative og militære formål været udformet af den ene-

vældige stat. Omkring 1850 blev byplanlægningen moderne, idet byens fremtidige udformning for første gang blev genstand for en offentlig debat, og man forsøgte systematisk at inddrage videnskabelige argumenter. Der var mange interesser på spil i byplanlægningen men en af de nye var *den hygiejniske*. Hygiejne blev som begreb almindeligt fra 1840'erne og betegner den systematiske beskæftigelse med »det sunde liv« især forstået som et kollektivt problem udmøntet i begrebet offentlig hygiejne. Det kendteste udslag af denne udvikling er hele diskussionen om Københavns kloakering.²

Baggrunden for hygiejnens fremvækst var en videnskabeliggørelse af beskæftigelsen med folkesundheden, forstået som en løsrivelse af sundhedsspørgsmål fra moralske eller moraliserende begrundelser for i stedet at retfærdiggøre sundhed i en »værdifri« naturvidenskabelig argumentation. Denne udvikling er naturligvis glidende, og langt frem i tiden gør andre end de videnskabelige argumenter sig gældende blandt fortalere for hygiejnen. Samtidig skete der en *omvendt*, således at det moralske eller det socialt ønskelige nu måtte begrunde sig i hygiejnen, dvs. at det gode var godt, fordi det var sundt. Den tyske medicinhistoriker Alfons Labisch udpeger Michel Lévy's *Traité d'hygiène publique et privée* fra 1844 som et af de første helt igennem videnskabeligt begrundede værker

om den offentlige hygiejne.³ Den fremmeste repræsentant for denne nye videnskabeliggørelse var tyskeren Max von Pettenkofer, der stod for den såkaldte *eksperimentelle hygiejne*, der var et forsøg på at reformulere teorien om miasmer (græsk ord for forurening eller smitte) med udgangspunkt i den kemiske videnskab.⁴

Miasmatikerne bekæmpede den *forpestede luft*, som man mente opstod af en kombination af dårlig udluftning og usund og fugtig jordbund og især fra forrådnelse af organiske stoffer såsom fækalier og affald fra slagterier, garverier, limfabrikker og ben- og trankogier.⁵ De mente derfor også, at der var områder, hvor risikoen for sygdomme var større end andre. Stank var altså ikke blot et æstetisk problem, men lugtesansen blev den afgørende hygiejniske sans.⁶

Teorien havde vundet terræn af forskellige årsager. Dels blev den betragtet som et opgør med en ældre og mere primitiv – middelalderlig – teori, der gik ud fra, at sygdomme opstod på grund af smitte fra syge til raske, den såkaldte contagionistiske teori. De færreste miasmatikere opgav forestillingen om en smitte fuldstændig, men de mente under ingen omstændigheder, at smitteteorien kunne tjene som den eneste forklaring på sygdommens opståen. Den kunne nemlig ikke forklare, hvordan smitten opstod (bakterier, virus), og den kunne slet ikke forklare, hvorfor nogle sygdomme opstod i bestemte områder uden tilsyneladende at være smitsom som fx. malaria. (Selve ordet malaria betyder ganske enkelt »dårlig luft«.) Den havde vanskeligt ved at forklare, hvorfor nogle områder gik ganske fri af de epidemier, der hærgede jævnlige, samtidig med at de forholdsregler – typisk karantæne – der blev opstillet mod smittespredning, langt fra altid virkede, hvilket yderligere afkræftede teori-

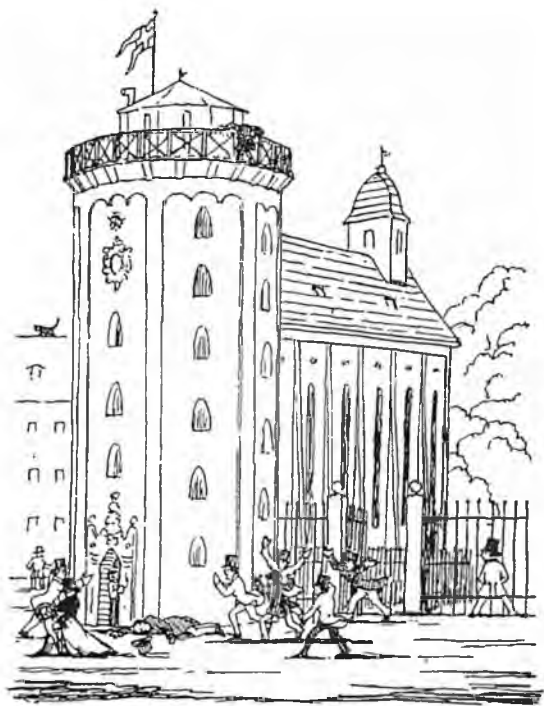

Fig. 1. »Gud! Stødte De Dem?« Tegning af Fritz Jürgensen. Tegningen viser også en mand slå en streg op af Trinitatis Kirkegård. Guldalderens København tog anstød af offentlig urinering, men mest af moralske grunde. I en indigneret artikel i Dansk Folkeblad 10. februar 1843 behandles emnet af en anonym klager, der føler sig ramt på sin »Følelse for Velanstændighed og Reenlighed« men ikke sin næse. Efter Godfred Hartmann: Fritz Jürgensens tegninger og Gyssebogen, København 1987.

en. Disse problemer blev sat i relief af det mønster, hvorefter koleraen bredtes under de store epidemier fra 1830'erne til 1890'erne. Smitteteorien havde fx. ingen forklaring på, hvorfor koleraen i München i 1836 havde antaget så mild en form.⁷ Derudover er der ingen tvivl om, at luften faktisk udgjorde et konkret helbredsproblem. I London var luften af så dårlig en kvalitet, at man i 1886 under en særlig slem tåge – dvs. smog – kunne konstatere, at dødeligheden i byen var på højde med nogle af de værste koleraår.⁸

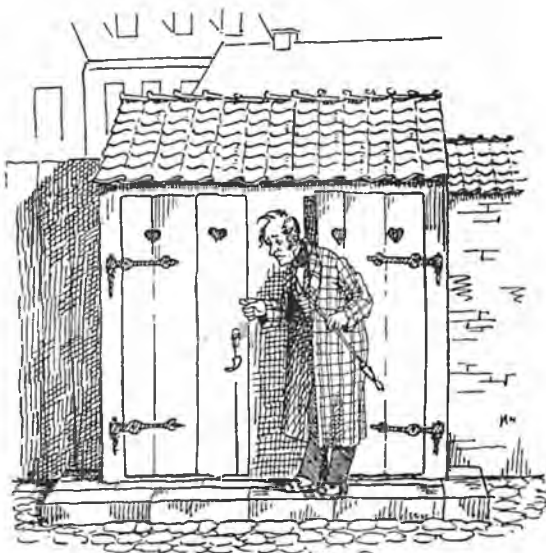
Selvom modsætningsforholdet mellem miasmatikere og deres modstandere ikke må overdrives, var den miasmatiske teori den fremherskende i Danmark, især på byplanlægningens område. Da Kommissionen af 12. marts 1851 til forbedring af de hygiejniske forhold i København havde søgt om tilladelse til at inspicere de københavnske skolars hygiejniske standard var det ikke for at undersøge latrinerne, vandforsyningen eller rengøringen. Professor Hummel fra kommissionen interesserede sig udelukkende for »Kubikindholdet af Skoleværelserne i forhold til Disciplenes Antal« og »Luftens Beskaffenhed i disse Localer under selve Undervisningen«. Det var luftens renhed og dens mængde, der var afgørende for elevernes sundhed. Tilsvarende overvejelser om plads, lys og luft i skolebygninger udmøntede sig siden i lov af 8. marts 1856, hvor det i §2 hedder: »Naar en ny Skole opføres, skal der drages Omsorg for, at der i Skolestuen i det Mindste bliver 90 Kubikfod Rum for hvert af Børnene, som antages samtidigt at ville blive givne Underviisning i samme.«¹⁰

To af de afgørende hovedpersoner i spørgsmålet om byens parker var begge overbeviste miasmatikere, lægen Emil Hornemann og arkitekten Ferdinand Meldahl. Meldahls holdning til forholdet mellem hygiejne og byplanlægning var direkte kalderet af efter Pettenkofer, som det kom til udtryk i et foredrag om de hygiejniske forhold i offentlige og private bygninger. Det blev siden offentliggjort i Hornemanns tidskrift, *Hygiejniske Meddelelser*, der begyndte at udkomme i 1856 og var et væsentlig forum for den offentlige debat om hygiejnen.¹¹ Hornemann skrev en hel række artikler om nødvendigheden af at rense primært luften, sekundært vandet og jorden i København. Han gengav bl.a. en fransk kemiker, Profes-

sor Chevreuls, resultater angående sundhedstilstanden i større byer. Det er meget tydeligt, at også Chevreul lægger stor vægt på, at formålet med hygiejniske tiltag er at rense jordbunden, således at den ikke for-dærver luften.

Han giver en mængde praktiske anvisninger på kloakering, vandledning osv., der svarer til de forholdsregler, som en senere tids hygiejne også ville træffe, men altså uden at kende til hverken bakterier eller virus.¹² Derfor har man i den historiske litteratur ganske uden problemer kunnet skrive miasmatikere som Hornemann ind i rækken af fremragende videnskabsmænd, der med deres fremsynethed har gjort fædrelandet store tjenester. Den miasmatiske teori gav gode resultater i den offentlige hygiejne, hvorimod den i sygeplejen var en direkte katastrofe. Miasmatikernes hårdnakkede modstand mod at vaske hænder, som den østrigske fødselslæge Semmelweiss havde anbefalet fra 1848, var den direkte årsag til den store forekomst af barselsfeber på den kongelige fødselsstiftelse.

Den miasmatiske teoris succes og den derfor følgende optagethed af luftens kvalitet i midten af det 19. århundrede afspejler en samtidig optagethed af lugte. Lugten og lugtesansen har lige som døden, barndommen, seksualiteten eller andre tilsyneladende naturlige ting sin kulturhistorie. Ildelugt er ikke noget nyt, men grænsen mellem vellugt og ildelugt har flyttet sig. Det må antages som en hovedregel, at tolerancen falder med tiden i Europa fra middelalderen til i dag.¹³ Troels-Lund skriver i sit værk om dagliglivet i det 16. århundrede om dette emne, herunder om reglerne for at slippe en vind i andres nærvær og diskussionerne herom. Erasmus af Rotterdam, der opfattede det som skadeligt for helbredet at tilbageholde en vind, til-

*"Jomfru Stjernholm! om Forladelse at jeg afbryder Dem ... er De ikke snart færdig? -
Da ikk. Naar færdig?"*

Fig. 2. »Jomfru Stjernholm! Om Forladelse at jeg afbryder Dem ... er De ikke snart færdig?« Tegning af Fritz Jürgensen. Efter Godfred Hartmann: Fritz Jürgensens tegninger og Gyssebogen, København 1987.

lod en vis frihed men anbefalede dog, at man kamuflerede lyden med en påtaget hoste. »Det var derfor en Velsignelse,« skriver Troels-Lund, »da man i det 17de Aarhundrede indførte at mætte Luften med Tobaksrøg og i det 18de at stoppe Næsen med Snustobak. Først i det 19de Aarhundrede opdagede man, at den »rene Luft er uden Lugt.«¹⁴

At luften skal være fri for lugt for at være ren, gør den til et fælles problem. Nu kan den enkelte ikke kompensere for et eventuelt ubehag ved brug af parfume eller tobak men må søge en løsning, der også involverer lugtens ophavsmand, forureningens kilde. Det giver sig også udslag i de første bestemmel-

ser om industriel luftforurening, som det fx kommer til udtryk i Det kongelige Sundhedskollegiums årsberetning fra 1854:

»Når enkeltmand ikke bekymrer sig om, at han, ved at drive sin fabrik på en vis måde, tilføjer andre skade på deres helbred, eller på sin grund ansamler en mængde forrådnende substanser, og forholder sig ligegyldig til, at disses giftige dunster udbreder sig og indvirker på alle nærboendes sundhed, eller når han sammendynger i sit hus så mange mennesker, at den luft, de skal indånde, fordærves, uden følelse for, at han for sin egen vindings skyld berøver andre den første livsbetingelse – da gøres herved indgreb i den personlige sikkerhed, som vel er mindre iøjnefaldende end ligefremme brud på retstilstanden, men ofte dobbelt så farlige, fordi man ikke kan værges sig imod dem.«¹⁵

I 1800-tallets København øges mængden af klager i pressen over lugtgener. Der er så vidt vides ikke lavet en samlet oversigt over dem, og det kunne være interessant at efterspore dem nøjere for at finde ud af, hvornår de opstår. Der er fundet klager indirekte i *Dagen* 29. september 1838, direkte i *Fædrelandet* 17. juli 1852, 23. og 28. september 1853 samt 20. juni 1854.

Den øgede mængde klager kan have flere årsager. Foruden den ændrede tolerance skal forklaringen nok også søges deri, at luften var et relativt harmløst emne at tage op på et tidspunkt, da ikke alle politiske emner lod sig behandle offentligt med lige stor selvfølge. Samtidig var lysten til at politisere meget stærk, især efter indførelsen af Borgerrepræsentationen 1840. Københavns lugt var sandsynligvis ikke betydeligt værre i 1850 end i fx. 1750. Uddunstningerne optræder kun i kilderne, for så vidt der klages over

dem, og netop fordi der er tale om sekundære og ikke kvantificerbare sansekvantiteter, er det ikke til at afgøre, om klagerne i virkeligheden er et resultat af en ændret tolerance i kombination med politisk kamplyst eller en forandring af luftens beskaffenhed. Alligevel er det almindeligst i litteraturen at tage klagerne for pålydende. Når det i et festskrift udgivet af Renholdningsselskabet af 1898 hedder om København i midten af det 19. århundrede, at »det værste var stanken«,¹⁶ er det en afspejling af tidens ubehag snarere end en troværdig efterretning om, at det faktisk stod værre til end tidligere.

DE UDENLANDSKE FORBILLEDER

Bortset fra enkelte eksempler fra kontinentet, som fx. Englischer Garten i München (1807) eller Wallringpark i Hamborg (1804-21), var det etableringen af offentlige parker i de engelske industribyer begyndende i 1820'erne og med kulmination i perioden 1850-80,¹⁷ der var forbilledet for etableringen af byparker. Parkerne havde til formål at give byboerne mulighed for at komme tæt på naturen, at give dem lejlighed til rekreative aktiviteter, hvilket i England især var cricket, og at promenere, men først og fremmest skulle de skaffe frisk luft til de beskidte byer. Som med den øvrige byplanlægning kan man betragte anlægget af parker som udtryk for et bestemt ordensideal. Orvar Löfgren har beskrevet det 19. århundredes park som et instrument til brug for disciplineringen af borgeren:

»Som en form for iscenesat og forædlet natur var især den romantiske park velegnet til at vække gode og harmoniske følelser. Parkerne skulle være byernes grønne lunger, en

både fysisk og mentalt lægende kraft, en moralsk ressource, som ikke mindst arbejderbørnene i slumkvartererne behøvede.«¹⁸

Efter 1850 var det er ikke så meget parkernes sociale funktion, der var i forgrunden i København, som det var den hygiejniske, for så vidt de to kan adskilles. Denne funktion udtrykkes kortest og klarest med metaforen »byens lunger«.

At opfatte byen som et legeme var ikke nyt. Den organiske metafor tilbød sig som en nærmest selvforklarende analogi, når en så stor funktionsammenhæng som en by skulle beskrives.¹⁹ Vi kender den i dag fx fra den meget brugte sammenligning mellem voldene som en spændetrøje og København som den indelukkede patient, der længes efter friheden. Billedet stammer oprindeligt fra liberale kredse i 1840'erne men har fået lov til at leve uanfægtet videre i litteraturen. Senere i det 19. århundrede blev telefon- og telegrafnettet sammenlignet med nervertråde. En anden ofte anvendt metafor var kloakerne som byens blodårer, der naturligvis blev set som en nødvendig forudsætning for byens samlede helse:

»Det er derfor med Rette, at man har sammenlignet det hele System – der unegteligt hører til en af den seneste Tids største Opfindelser i sanitair og materiel Retning - med Circulationen i det menneskelige Legeme, idet Vandrørene danne det tilførende Pulsare-System og Kloakrørene det bortførende Blodaare-System.«²⁰

Det samme er tilfældet med lungemetaforen, der sandsynligvis har sin oprindelse i London,²¹ hvor luftforureningen som nævnt var meget slem, ikke så meget på grund af industrien som på grund af den omfattende brug

af kul i husholdningerne. I *Blackwood's Edinburgh Magazine* i 1839 bærer en længere artikel om Londons parker titlen »The Lungs of London«. De væsentligste forudsætninger for livets opretholdelse i de trange byer er rent vand og ren luft, mener forfatteren og klager over den manglende planlægning i byen og gør sig til talsmand for bredere gader og »avenues«. Hvad der dog primært sikrer byen den nødvendige friske luft er ifølge forfatteren parkerne. Hver by har sit åndedrætsorgan, der svarer fuldstændig til hver enkelt borgers.²² I en senere artikel i samme tidsskrift fortælles der om den lettelse det er at gå tur i en park i Londons Westend, for dér er luften ren og velgørende, og den gør sig til talsmand for oprettelsen af »respirators« i hele byen.²³

Det var altså klart, at den offentlige hygiejne i midten af 1800-tallet var et spørgsmål om luftens kvalitet, og at der var en intim sammenhæng mellem parkerne, luftens kvalitet og borgernes helbred.

DEBATTEN OM VOLDTERRÆNET

Den strid, som udspandt sig i København om den fremtidige udnyttelse af arealet mellem byen og ferskvandssøerne, var præget af en række forskellige militære, politiske og økonomiske interesser. Af de 388 tdr. land, der var tale om, ejede staten 248, private 100 og kommunen de 40.²⁴ Voldanlæggene, hvorpå byens møller stod, og hvor enkelte beværttere havde slået sig ned, optog hovedparten af arealet. Gennem det flade terræn foran voldene løb Farimagsvejen mellem enkelte huse, et par fabrikker, lossepladser, spadse-restier, græsningsarealer, svinestier, gæstgiverier og fattigkirkegårde, men der var i almindelighed tale om et underudnyttet

område, som havde mistet sin militære betydning. Voldenes nedrivning var af liberale kræfter identificeret med den ny tids frihedsidealer. *Fædrelandet* spurgte polemisk, om »vi dog ikke kunne komme saavidt engang, at Kjøbenhavns Borgere stormede deres egne Volde indenfra.«²⁵ For de liberale drejede det sig i vid udstrækning også om at de private grundejeres rettigheder skulle sikres og at der var tale om en uretfærdighed, hvis det offentlige pålagde grundejerne restriktioner. Helt konkret havde det meget stor økonomisk betydning for grundejerne, om deres jord skulle benyttes til det lukrative boligbyggeri eller blot udlægges til park, der i økonomisk sammenhæng må betegnes som død kapital. Man må i den sammenhæng dog også tage højde for, at der faktisk var ved at danne sig en efterspørgsel efter boliger, der levede op til en moderne (dvs. anno 1850) hygiejnisk standard, således at der også kan være en vis økonomisk ræson i at sørge for grønne områder. Det er under alle omstændigheder meget tydeligt, at stat og kommune i processen foruden at tage hensyn til overordnede synspunkter handler som grundejere.

Bebyggelsen af voldterrænet i København var i begyndelsen en afgørelse, der tilkom militæret. Inden for den såkaldte demarkationslinie var der af hensyn til muligheden for beskyde en eventuel fjende pålagt grundejere strenge bestemmelser for bygningernes konstruktion og brug, og militæret havde udvidede beføjelser over området i krisesituationer. Demarkationslinien lå fra 1661 ved søerne, men blev i hhv. 1682, 1755 og 1798 lagt stadig længere ud for fra 1810 at ligge på linie med Pile Allé, Falkonér Allé og Jagtvejen. Området lå ikke ubenyttet hen, men der var set i lyset af de stærkt stigende ejendomspriser inden for voldene en stor inter-

esse i at kunne udnytte grundene effektivt til beboelseskvarterer.

Debatten om fæstningen begyndte i begyndelsen af 1840'erne. *Fædrelandet* tog i 1846 det meget sprængfarlige spørgsmål om grundejernes rettigheder op og mente, at der burde indføres en rimelig erstatning eller forsikring for de tab, som grundejerne måtte lide i forbindelse med militærets ret til at kræve nedrivning af huse. Samme blad havde tidligere taget spørgsmålet om bebyggelsen af Gammelholm op og foreslået Botanisk Have flyttet derfra til dens nuværende placering.²⁶ Som et svar på *Fædrelandets* indtræden i debatten, hvorunder bladet bl. a. også havde foreslået, at København overhovedet skulle opgives som hovedstad til fordel for en mere centralt beliggende by, udgav directeur og stænderdeputeret H. C. Sager i 1846 en pamflet *Om København, som Stad og Fæstning*. Heri skriver han, at hovedstadens tarv som åndeligt centrum for landet ikke bør vige for militære hensyn. Andre og mindre vigtige byer i landet måtte bøje sig for forsvarsmæssige krav, men København måtte have mulighed for at udfolde sig frit. Major og stadsconducteur C. Schlegel svarede samme år Sager i *Om Københavns Demoleringsvæsen*. Schlegel udgav endnu en pjece om emnet i 1850 og kom siden til at sidde i den nedenfor omtalte af krigsministeriet nedsatte kommission. Til militærdebatten skal også regnes artillermajor W. Dinesens pjece *Københavns Betydning i den danske Stats Forsvarssystem* fra 1854. Oberstlieutenant Johannes Harbou ytrede sig i pjecen *Nogle Ord om det Rigsraadet forelagte Lovudkast angaaende Københavns Befæstning etc. og Motiverne hertil*, Altona 1858, ligeledes om de militære aspekter af sløjfningen.

I 1852 blev Demarkationslinien trukket tilbage fra Jagtvejslinien til søerne, og der blev

opstillet en befæstningsplan, der skulle indbefatte de eksisterende volde og nogle forter i det foranliggende terræn, men den blev hurtigt anset for håbløs. De kvarterer, hvorfra der var lettest adgang til byen via Vester- og Nørreport blev derefter bebygget, men området mellem søerne og indre by henlå stadig i det store hele ubebygget. I 1856 blev portene revet ned og der blev givet fri passage gennem voldene. Over det derved opståede »Nørregab« blev der dog rejst en jernbro, således at kongen fortsat uhindret kunne ride sine ture på volden.²⁷ Det er denne jernbro, som nu ligger over graven i Ørstedsparken.

Voldenes funktion som promenade for det bedre borgerskab må ikke undervurderes. En promenade er et stykke iscenesat gaderum med henblik på at opfylde det moderne bymenneskes behov for at spadsere, konversere, se og blive set, en funktion som byens gader ikke kunne udfylde, fordi de var for overfyldte og støjende.

Krigsministeriet havde indset det udsigtsløse i at bevare voldene under militærets kontrol og førte derefter en politik, der gik ud på at lade midlerne fra salget af fæstningsværkerne indgå i en finansiering af en moderne, fremskudt befæstning af København. Hermed blev grunden lagt til en debat, der stod i centrum af dansk politik det følgende halve århundrede.

Efter flytningen af Demarkationslinien i 1852 var alle klar over, at voldterrænet skulle bringes i anvendelse, men dagsordenen, der hidtil havde været præget af liberale politiske kræfter og militære interesser, blev for alvor sat af koleraudbruddet året efter. Fra og med 1853 var det klart, at man ikke kunne tale byplanlægning uden også at inddrage den moderne hygiejne. Det betyder ikke, at økonomiske, politiske eller militære

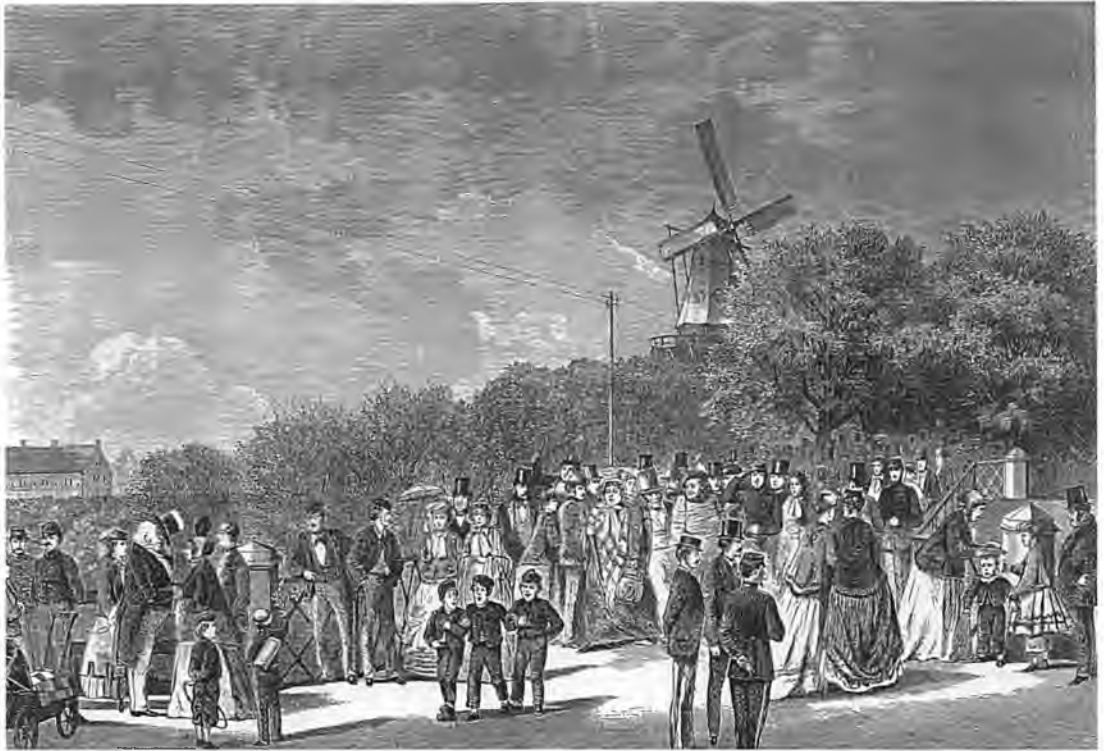

Fig. 3. Store Bededagsaften 1868 på volden ved Nørreport. Tegning af Bernhard Olsen i *Illustreret Tidende*.

synspunkter ikke stadig var levende, men for at gøre sig gældende måtte de tage hensyn til den hygiejniske dagsorden og forsøge at mobilisere den hygiejniske videnskab til fordel for egne synspunkter.

Startskuddet blev givet af stadsingeniør I. A. Colding og kemikeren Julius Thomsen, som i 1853 i *Om de sandsynlige Aarsager til Choleraens ulige Styrke i de forskellige Dele af Kjøbenhavn*, med tydeligt udgangspunkt i den miasmatiske teori skrev, at de dele af byen, hvor sygdommen havde ramt værst, også var de dele, hvor jordbunden og dermed luften var dårligst. De mente derfor, at man i forbindelse med udbygningen af

København skulle lade et område omkring den gamle by forblive ubebygget.²⁶

Det første gennemarbejdede forslag til voldterrænets bebyggelse blev udgivet allerede i 1854 af professor ved den polytekniske læreanstalt, Julius Wilkens, der som rigsdagsmedlem også havde rejst spørgsmålet politisk ved en forespørgsel i 1852. Wilkens er indstillet på at lade et bælte af små haver omkranse byen, men da der er mindre jord i voldene end der faktisk er behov for til opfyldning af voldgravene, vil disse haver komme til at ligge under terræn. Det ser han imidlertid ikke som et problem, tværtimod: »Og jeg seer ikke, hvad der skulde være ive-

jen for at holde disse Haver endnu lavere; desto mindre ville Træer og Buske der kunne skade Luftrækket.«

Wilkens er heller ikke alt for begejstret for tanken om at lade et bredere bælte stå åbent. Det ville opfordre til en alt for tæt bebyggelse af de øvrige terræn, for det ville betyde at man skulle opgive »2 Millioner Qvadratalen fortrinligt beliggende Byggeplads«, hvilket ville være vanskeligt på et tidspunkt, da man kunne forudse en stadig vækst i befolkningstallet. Wilkens mener, at et for bredt bælte ville foranledige folk til at stuve sig endnu mere sammen i indre by med endnu dårligere hygiejniske forhold til følge. I stedet foreslår han »et Bælte af 150 Alens Brede midt over Stadsgraven holdt ubebygget, ialtfald til vore Efterkommeres Tid.« Bæltet skulle bestå af 19 småhaver dækkende et areal på i alt »456,000 Quadratalen eller 32 1/2 Tønde Land, og de turde i Forbindelse med de nye Fæstningsværker afgive saa god en Erstatning for de gamle Volde, som Spadseregange betragtet, som man med nogenlunde Billighed kunde forlange.«²⁹

Hygiejnens førstemand, Emil Hornemann, gik i 1858 direkte ind i debatten i sit tidskrift, hvor han i en artikel om Københavns kommende udvidelse pegede på, at den friske luft var det væsentligste spørgsmål, men spørgsmålet er for Hornemann, hvordan man bedst skaffer byen frie luftveje. Er det parkerne eller er det gaderne, der er byens lunger? Hornemann argumenterer for, at det er byens gader og huse, der som et organisk hele skal skaffe dens beboere frisk luft. Han skriver om luften, at den er »Byernes Livsspørgsmaal, Aandedrætsspørgsmaal, Ventilationsspørgsmaal« og at svaret naturligvis må være forskelligt »efter Stedets forskjellige Beliggenhed, Forhold og Omgivelser, men

805

P. M. LINDBERG

BROLÆGNINGS- OG VEJINSPEKTØR

Fig. 4. Opgravning af Skt. Annæ Plads. Skydeskive 1855 for brolægning- og vejinspektør P. M. Lindberg. Efter Det kgl. Kjøbenhavnske Skydeselskab og Danske Broderskab, 1934.

det lader sig dog føre tilbage til visse almindelige Regler, grundede paa de for enhver større Bye gjældende physiske Forhold.«

Hornemann sammenligner med forholdene i London, der har en mængde »regelmæssige Torve eller frie Pladse, spredte over hele Byen og udelukkende bestemte til at give Plads for større indhegnede Bepantninger. Disse saakaldte Sqværer har man kaldet Londons Lunger, men med Urette; thi de ere ialfald kun Luftbeholdninger, og snarere Udgangsaa-bninger for den forbrugte, end Indgangsaa-bninger for den nye og friske Luft.« For Hornemann er det altså ikke parkerne, der er lungerne:

»Skal man bruge Sammenligningen med Lunger, da er det vigtigere at ligne en Stad i

sin Helhed med disse de høiere Dyrs Aandedskaber, kun at Luften i Staden føres bort ad andre Veie end de ad hvilke den tilføres, medes Dyrenes Lunger kun have eet Luftrør for Ind- og Udgang. Hovedgadernes Udgan-ge eller de ydre aabne Pladse, som udmunde mod de frie Omgivelser, ere Indgangstruberne, Gaderne selv ere Luftrørene, af 1ste, 2den o.s.v. Orden, Boligerne, med de mange afdelte Rum, ere Lungecellerne, hvorfra den forbrugte Luft atter føres ud, for i en stadig Strøm, der bliver mere og mere samlet jo nærmere man kommer Byens Midtpunkt, at stige opad i Forening med hele den øvrige centrale Luftmasse. De enkelte frie Pladse i Midten af Byen, hvor de paa alle Sider ere omsluttede af bebyggede Qvarterer, blive nemlig en Slags Appelskorstene, der føre en Deel af den fra Byens frie Omgivelser indtrængende, og ved sin Gang gjennem Gader, Gaarde og Huse forbrugte og fordærvede Luft, opad, hvor den danner sin Deel af det urene og mindre gjennemsigtige Luftlag, som i Reglen sees svævende over enhver større Stad.«³⁰

Samme år – 1858 – udgav arkitekten Conrad Seidelin en pjece om spørgsmålet. Han tilslutter sig det hornemanske synspunkt, nemlig at det ikke er parkerne, der er byens lunger, men derimod de velanlagte gader, der »ville befordre Luftens frie Bevægelse«.³¹

I 1857 havde Krigsministeriet givet tilladelse til opførelse af Kommunehospitalet på Sortedamsagrene, og i 1858 nedsatte ministeriet en kommission, som havde til opgave at afgive betænkning om ekspropriationen af fæstningsværkerne og de private ejendomme, den såkaldte Sløjfningskommission.³² Sløjfningskommissionen gjorde sig – foruden tankerne om ekspropriation – også overvejelser over terrænets anvendelse, og da

kommer det frem, at det økonomiske og militære interesser ikke kan få lov til at være enerådende, fordi det var et »Hovedøiemød at tilveiebringe en sund By. Derhen maa man stræbe ved Anlæg af luftige Gader, Pladser og beplantede Promenader, ved Anvendelse af godt Fyldemateriale, ved Grundenes Udtørring og ved hensigtsmæssig Vandafledning.«

Og det hedder videre om de eksisterende forhold: »Det er noksom anerkjendt, at en af de største sanitaire Ulemper i den gamle By maa søges i de indeklemte Gaardsrum, hvor Lys og Luft ikke kunne trænge ind, og hvor derfor de usunde Dunster, som fremavles ved Gaardsrummenes Benyttelse, blive stillestaaende. Af sanitaire Foranstaltninger maa derfor Tilveiebringelsen af lyse og luftige Gaardsrum ansees som en af de allervigtigste. [...] Enkelte Partier – sandsynligvis dog beliggende paa Fæstningsterrainet – vil- le med Fordeel kunne bestemmes til offentlige eller private Haver og Lystanlæg, navnlig hvor paa Grund af det opfyldte Terrains Mangel paa Bæreevne eller mindre sunde beskaffenhed Bebyggelse i den nærmeste Fremtid er mislig. Overhovedet vil der være Garanti tilstede for, at Terrainet ved Regjerings Dispositioner overalt gives den Anvendelse, hvortil det i det almene Vels Interesse egner sig, ligesom ogsaa Skjønhedshensynet kan iagttages; medens man vel, med de sidste Aars Erfaringer for Øie, tør paastaae, at den private Speculation kun har den pecuniaire Fortjeneste for Øie, med Udelukkelse af alle andre, den ikke ligefrem paatvungne Hensyn.«³³

Rigsdagen kunne ikke tilslutte sig de omfattende ekspropriationsplaner og afviste dem i 1860. Sløjfningskommissionen arbejdede dog videre med en lidt anden sammensætning og under medvirken af H.V. Bis-

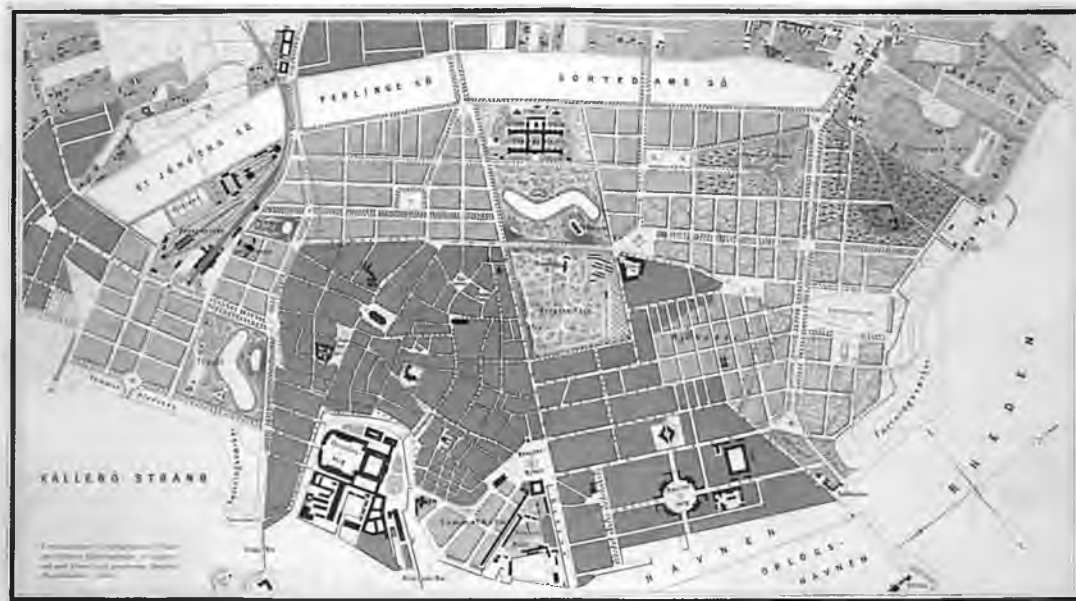

Fig. 5. Sløjfningskommissionens forslag fra 1865 til voldanlæggets bebyggelse. Københavns Stadsarkiv.

sen og arkitekten Chr. Hansen fra Kunstakademiet. Udvalget argumenterede i den nye betænkning fra april 1865 fortsat med hensynet til de sanitære forhold: »Jo mere København udvides, desmere kræver sanitaire Hensyn, og overhovedet Hensyn til Befolkningens Tarv, at et større Parkanlæg findes i Nærhedes af Byens Centrum.« Det forudsættes i deres planer, at voldene bevares ved Tivoli, Helters Bastion (ud for Skt. Pederstræde) og Botanisk Have, men til gengæld må grundene kun bebygges på 2/3 af arealet (mod 3/4 i indre by) og gaderne skal være brede og beplantede. Kommissionen foreslår dog, at sløjfningen af Østervold, øst for Quitzows Bastion udsættes (ud for Sølvgadens Kaserne) og tillige lader »Citadellets Værker og indre Rum urørt, kun at man foretager de

Sløjfninger, som ville udkræves for at Østervold med dens dobbelte Alleer kan fortsættes indtil hvor den møder Forlængelsen af Bredgade.« Endvidere foreslås Holmens og Garnisons kirkegårde bevaret.³⁴

Forbeholdene mht. Østervold og Kastellet indebærer faktisk, at dette kommissionsforslag svarer til det endelige resultat, som det fremstod før Aborreparkens sløjfning under 1. verdenskrig, med undtagelse af Ørstedsparken. Litteraturen begyndende med datteren Helga Stemmanns beundrende seksbindsbiografi³⁵ vil gerne give Ferdinand Meldahl æren for at voldterrænet blev så grønt, som det blev, men det ville være en uretfærdighed mod kommissionen af 1858. Æren for Ørstedsparken tilkommer dog sandsynligvis Meldahl. Se nedenfor.

Magistratens embedsmænd svarede på Krigsministeriets udvalgsbetænkning med et andet forslag, ifølge hvilket »de nuværende Voldes og Graves Terrain ikke bebygges, men omdannes til Have- eller Parkanlæg«, som »ville frembyde et behageligt og tiltrækkende, omtrent midt i Byen beliggende Opholdsted og være af uberegnelig Nytte for Byens Befolkning, dels som Spadseregang, dels derved, at dette ubebyggede Belte, der kan gives en saadan Brede, at en frodig Plantevæxt kan tilveiebringes, saavidt muligt vil raade Bod paa de fra den gamle Byes altfor tætte Bebyggelse hidrørende ugunstige sanitaire Forhold.« Anlægget skulle kun gennembydes en halv snes steder af hensyn til trafikken.³⁶ Man må i denne situation inddrage det økonomiske aspekt, for den tilsyneladende generøsitet fra Magistratens side kan også skyldes, at hele det areal, der var udlagt til park, tilhørte staten.

En komité nedsat af Kunstakademiet gav også sit besyv med i et svar, som blev offentliggjort i *Berlingske Tidende*. Akademiet har givet ikke følt, at dets to repræsentanter i Sløjfningskommissionen er blevet hørt tilstrækkeligt. Komitéen kritiserer Sløjfningskommissionens forslag for ikke at tage tilstrækkelig hensyn til Københavns behov for et parkanlæg, som det var blevet gjort i flere europæiske byer. Komitéen udtaler sig på det bestemteste mod boulevardløsningen, men det anfægtes ikke, at byen har brug for luft. Det er komitéen magtpåliggende at få løst pladsproblemerne for københavnere men også at tage hensyn til »at overgive vore Efterkommere det Hverv og det Ansvar, at tage Bestemmelse om Anvendelsen af det frie grønne Belte, som nu haves i Voldlinierne.«³⁷ Adjektivet »grøn« forekommer ikke meget i debatten. Det havde åbenbart ingen særlig positiv værdi. Til gengæld er »fri«

meget brugt, men ordet har som nævnt ellers i det store hele kun været knyttet til voldenes sløjfning og ikke deres bevarelse.

Ferdinand Meldahl, der også havde været medlem af Akademiets komité, offentliggjorde en plan, dateret den 8. nov. 1865, der på mange punkter ligner de forslag, som komitéen havde givet, til voldterrænets udnyttelse i *Illustreret Tidende*, den 14. januar 1866, hvori han foreslår voldene og voldgravene i det store hele uberørt og beplantet. Meldahl mener, »den senest af Militæretaten udarbejdede Plan« må »opgives som ubrugelig.« Man kan diskutere, hvorvidt Meldahls forslag var mere »fremsynet« end Sløjfningskommissionens. En åbenlys svaghed ved Meldahls forslag i forhold til kommissionens er de manglende indfaldsveje. De har begge foreslået en forlængelse af Østerbrogade langs Kastellet, men Meldahl mangler Gøttersgades forlængelse og ordentlige adgangsvæje fra Frederiksberg. Meldahl havde som de fleste andre forslagsstillere også regnet med at nedrive Nyboder, sløjfe halvdel af gaderne dér og opføre etagebyggeri, jvf. hans detailplan i *Illustreret Tidende* den 8. januar 1865. 1866 blev Meldahl medlem af Borgerrepræsentationen, hvor sagen jævnligt blev taget op de følgende år med Meldahl som aktiv deltager.³⁸ For lige at runde Meldahls indsats af skal det nævnes, at han i 1884 udgav pjecen *Den nye Plan for Fæstningsterrainets Bebyggelse imellem Gyldenløvesgade og Kalveboderne*, som førte til en revideret plan fra kommunens side, da Meldahl kunne påvise en opmålingsfejl i de oprindelige planer.

I januar 1867 blev spørgsmålet taget op igen i Rigsdagen især på foranledning af den nytiltrådte krigsminister Waldemar Raasløff, og der blev vedtaget en lov om afløsning af de indskrænkninger, der påhvilede grunde-

Fig. 6. Ferdinand Meldahls plan til udparcellering af Nyboder gengivet 1865 i Illustreret Tidende.

jerne, og om ekspropriation. Det oprindelige lovudkast rummede en passus, hvorefter staten kunne overdrage arealer vederlagsfrit til kommunen til brug for torve, vej- og haveanlæg. Det blev i motivationen for loven begrundet i hygiejniske forhold.³⁹

Den endelige lov fastsatte, at universitetet fik et areal udstykket til brug for botanisk have og observatorium svarende til den nuværende til afløsning for den gamle botaniske have på Gammelholm, men ellers blev udnyttelsen af terrænet i lovens §5 lagt op til regeringens beslutning: »Den fremtidige Bebyggelse og øvrige Anvendelse af det mellem Fæstningsværkerne og Demarcationsli-

nien paa Sjællands Side beliggende Terrain skal finde Sted efter en af Kongen fastsat Plan, ved hvis Udarbeidelse der er givet Kjøbenhavns Communalbestyrelse Adgang til at medvirke.« Der er ingen tale om haveanlæg i loven, men til gengæld var der i forhold til udkastet tilføjet en passus om begrænsning af luftforureningen.⁴⁰

I 1869 underskrev kommune og stat en kontrakt, ifølge hvilken kommunen overtog statens jord på voldterrænet. En klausul i kontrakten fastlagde, at mindst 300.000 kvadratalen skulle udlægges til park,⁴¹ men borgerrepræsentation og magistrat kunne rose sig af, at have udlagt det dobbelte areal til

Fig. 7. Nørrevoldgade mellem Frederiksborggade og Ahlefeldtsgade 1910. I forgrunden et pissoir af fransk type. Københavns Bymuseum.

formålet, da de i 1872 indsendte et forslag til kongelig godkendelse og fik den.⁴² Det udvalg, som havde udfærdiget planen, havde Meldahl som medlem, og det er vel ikke mindst hans indflydelse, der sørgede for, at den nuværende Ørstedsparken blev projekteret.⁴³ Hans oprindelige plan for nedrivningen af Nyboder blev dog (heldigvis) ikke til noget.

Spørgsmålet om ekspropriation og den udgift, der påhvilede grundejerne for at få ophævet demarkationsbestemmelserne, var til fortsat debat, som det havde været under

lovens behandlinger i Rigsdagen, men nu forelå det, som man med lidt god vilje kunne kalde den endelige plan.

PARKERNE OG BOULEVARDERNE

Resultatet blev en række af grønne områder omkring Københavns gamle bykerne med Tivoli, der fik lov til at blive liggende, hvor det hele tiden havde ligget siden 1843 med enkelte justeringer, da den nye Rådhusplads og Vestre Boulevard kom til. Ørstedsparken

blev indviet i 1879 og opkaldt efter begge brødrene Ørsted. Botanisk Have blev anlagt i 1871-74 på en del af Østervold, der blev jævnet med jorden til formålet. Det eneste, der står tilbage af volden på Sjællandssiden – bortset fra Kastellet – er Rosenborg Bastion, på hvis top Universitetets observatorium var blevet opført allerede i 1859-61. Østre Anlæg blev påbegyndt i 1871, men er blevet løbende ændret efterhånden som beboelsesejendomme, museer, jernbane og Nyboder Skole har taget bidder af området. Da jernbanen blev ført igennem til Østerport 1912-17 og banegraven blev anlagt, sløjfede man den lille Aborrepareren, anlagt i 1886, som lå omtrent hvor H. C. Andersens Boulevard nu passerer Ørstedsparken.

Til og med udbygningen af voldterrænet blev det aldrig et spørgsmål i den offentlige debat, om det er en førsteprioritet at skaffe byen frisk luft, men derimod *hvorledes*: boulevarder eller parker? I Paris og Wien havde man valgt at anlægge boulevarder, i England og Amerika var parkløsningen mest fremtrædende, men i København blev resultatet dels boulevarder dels parkanlæg.

Boulevardernes bredde skyldtes ikke pres fra trafikken, hvilket er tydeligst med Vestre Boulevard (nu H. C. Andersens Boulevard), der o. 1890 var anlagt som et luftbælte vest for den indre by. (En leder i *Dagens Nyheder*, 11. februar 1872 foreslår faktisk en promenadeboulevardring om hele byen.)

Hovedtrafikåren ad Vesterbrogade gik på tværs af boulevarden, der var en promenade uden gennemgående trafik. Den var uden direkte forbindelse til Langebro, der lå i forlængelse af Vestervoldgade. Broen fik først sin nuværende placering i 1903. Boulevarden var i den anden ende afsluttet af Aborrepareren indtil dennes sløjfning ca. 1912 og derefter af et grønt anlæg og Kreditforeningen

Danmarks hovedkvarter som point de vue ved den nuværende Jarmers Plads. Først i slutningen af 1950'erne blev boulevarden ført igennem til Gyldenløvesgade i sin fulde bredde og fik dermed sin nuværende funktion som hovedfærdselsåre.⁴⁴ Det var for så vidt et held, at boulevarden lå dér, for ingen havde i 1880'erne mulighed for at forudse privatbilismens udvikling 70 år senere.

Den særlige hygiejniske teori, som fastholdt den friske luft som væsentligste betingelse for sundheden, var baggrunden for de argumenter, der blev mobiliseret til fordel for udlægningen af voldterrænet som parker. Man kunne gå så vidt som til at konkludere, at de, der i dag nyder godt af parkerne og boulevarderne, kan takke en »forkert« teori for at de er blevet til.

FRILUFTSLIV

Den miasmatiske teori tabte terræn hurtigt efter Robert Kochs opdagelse af tuberkelbacillen i 1882 og senere af andre patogene organismer. Den definitive opgivelse af miasmeteori i 1890'erne til fordel for den bakteriologiske teori betød en de facto tilbagevenden til tidligere tiders contagionistiske teorier. Robert Koch havde opdaget, at kolera ikke opstod som et resultat af dårlig luft men på grund af en bacille, der blev overført ved berøring og gennem vand, og den offentlige hygiejne koncentrerede sig derefter meget mere om vask af hænder og krop og om vandforsyning og kloakering. Den friske luft blev et sekundært mål for medicinen.

Det betyder dog ikke, at parkerne ikke ville være blevet til noget, hvis voldterrænet først var blevet sløjfet senere, for selvom miasmeteori blev opgivet, fastholdt man i den brede offentlighed, at parkerne af hygi-

ejniske hensyn skulle sørge for at skaffe byen luft, og den rene og friske luft forblev af afgørende betydning for byplanlæggere og for byens borgere. Ingeniør Johannes Rump mente i 1889, at brede gader var godt for borgernes nervehelse, fordi »en bred Gade er i Stand til at forsyne de omboende med friskere Luft og bedre Lys.« Rump lægger vægt på nervehelsen, fordi han som sin samtid var stærkt optaget af nervøsitet og nervesvækkelse, der blev anset for at være en udbredt lidelse i samtiden.⁴⁵

Lungemetaforen overlevede miasmeteori- en og forblev et stærkt argument for anlæggelsen af parker. I et stort causerende værk om København fra 1907 hedder det: »Inde i selve Byen anlægges der Parker, der skal tjene dens voksende Legeme som Lunger.« Forfatteren mener at den friske luft er en »Livsfornødenhed, som Enhver, i alle Kaar og i alle Aldre, kan faa tilfredsstillet.«⁴⁶

Luften var også et centralt element i diskussionen om udnyttelsen af Kastellet efter en forventet rømning. Bortset fra Grønningen, der skar en bid af Kastelvolden ind mod byen, forblev Kastellet under militærets forvaltning, men der blev til stadighed fremlagt planer om at omdanne området til park og/eller beboelse. I 1898 dannedes en »Komité til Bevarelse af Kastelsterrainet som Park«. Komitéen argumenterer fortsat med parkernes hygiejniske betydning med henblik på at »gøre Kjøbenhavn til en sund og luftig By.«⁴⁷ Sundhed og hygiejne er kommet for at blive, men der er sket en lille forskydning fra 1850 til 1900 i idealerne – en glidning fra luft til *friluft*. Den ved idræt og sunde friluftaktiviteter disciplinerede krop var blevet et centralt element af skabelsen af det moderne samfund.

I omtalen af voldterrænet havde der været megen tale om at opretholde københavner-

nes mulighed for spadsereture på volden, men den tanke ligger et stykke fra den friluftsideologi, der lå bag komitéens plan for Kastellet, hvori det indgår som den vigtigste del af intentionen, at der skal skaffes udendørs og indendørs faciliteter til tennis, cricket, fodbold og gymnastik, fordi »den fornuftig drevne Sport er til stor Gavn for Ungdommens saavel legemlige som sjælelige Udvikling.«⁴⁸ Man bemærker i øvrigt, at der er tale om engelske sportsgrene og ikke den idræt, der var blevet almindelig blandt den hjemlige landboudom.

De planer for Kastellet blev som bekendt aldrig til noget, men de samme argumenter blev bragt frem, da kommunen fik rådighed over Blegdammen og Østerfælled. Overdragelsen skete i 1893, men allerede i 1890 havde det Pædagogiske Selskab ansøgt om tilladelse til at benytte arealet til idrætsaktiviteter, og tilsvarende ansøgninger var i 1900 kommet fra Dansk Idrætsforbund, Dansk Bold-Union og Legepladsforeningen.⁴⁹ Kommunen var fra begyndelsen indstillet på ikke at lade området bebygge fuldstændigt, fordi cykler og sporvogne havde lettet transporten fra forstæderne – dvs. brokvartererne – og overflødiggjort kravet om, at beboelseskvarterer skulle ligge så tæt på den indre by som muligt, og fordi byen i sammenligning med andre storbyer – og her henviste H. C. V. Møller under forhandlingerne i Borgerrepræsentationen den 3. okt. 1904 eksplicit til Amerika – havde relativt få grønne områder.

Socialdemokraten, borgmester Jens Jensen udpegede ved samme lejlighed Kongens Have og Kongens Nytorv som en slags byens lunger, men spurgte retorisk, om København var »tilstrækkelig forsynet med Friluftspladser« og om der var »en saadan Adgang til at leve et Friluftsliv, som det i stigende Grad er nødvendigt at skaffe til Veje i store Byer?«⁵⁰

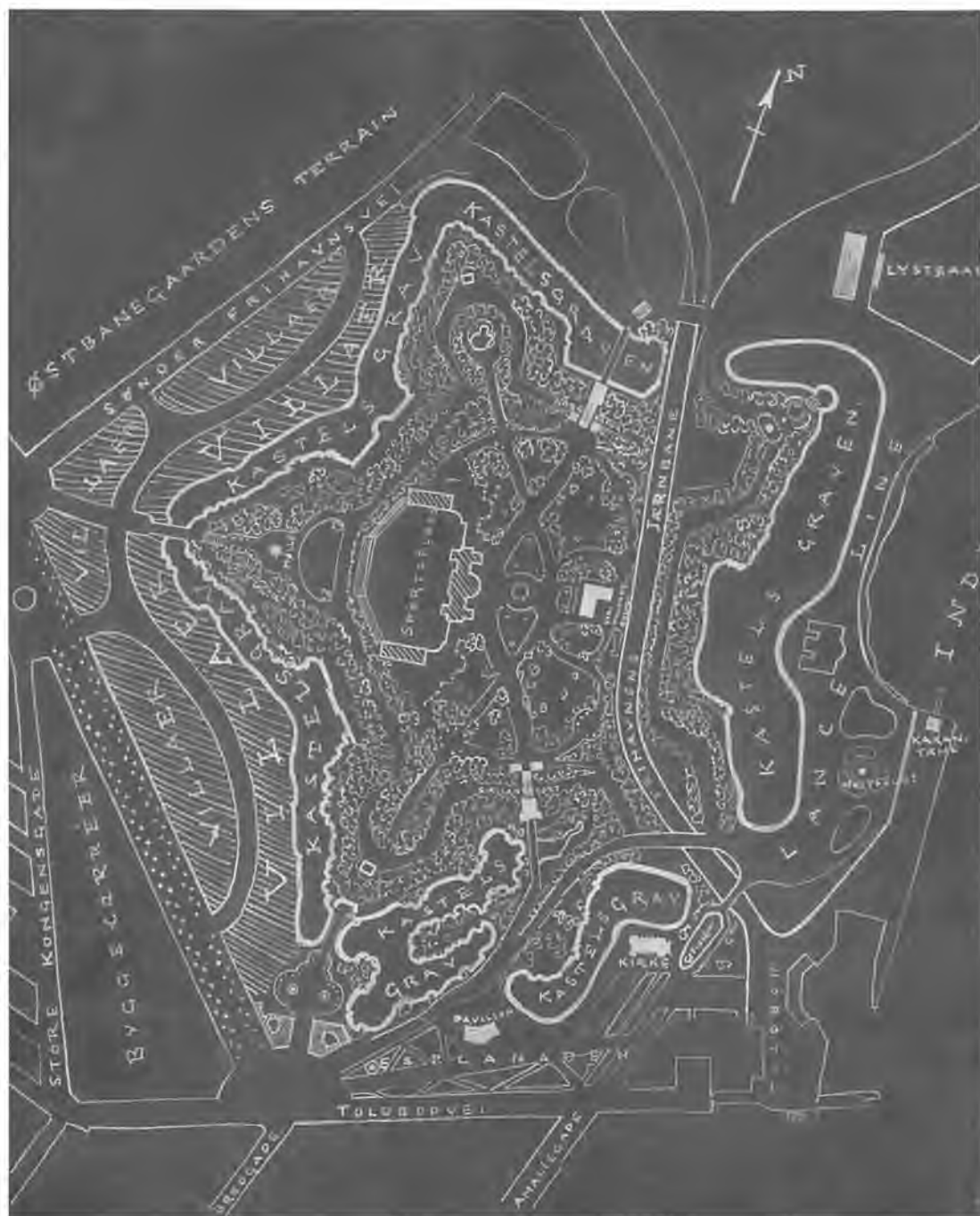

Fig. 8. Forslag fra 1900 til Kastelets omlægning til park og villakvarter. Komiteen til Bevarelse af Kasteleterrainets som Park. Reg. 74. Københavns Stadsarkiv.

Hans svar var nej. Resultatet blev da også anlæggelsen af Københavns Idrætspark, der i vid udstrækning tilgodeså de ændrede behov for et friluftsliv. Samme borgmester Jensen lagde siden navn til den slyngede promenadevej, der løber gennem Fælledparken.

Metaforen »byens lunger« om byens parker havde sin klare forankring i den miasmatiske teori og den eksperimentelle hygiejne, der udnævnte den skidne lugt til at være den største risiko for bymennesket. Metaforen var blevet brugt om Londons parker og herfra blev den inddraget i den danske debat. Ganske vist blev det diskuteret, om det var parkerne eller det velplanlagte gadenet, der skulle tjene som byens lunger, men det stod ikke til diskussion, hvorvidt byen overhovedet havde brug for åndedrætsorganer. Metaforen gav klart udtryk for den hygiejniske og livgivende funktion, som parkerne havde i kraft af deres evne til at forny luften. Da den miasmatiske teori måtte opgives til fordel for den bakteriologiske, blev metaforen »tom« i den forstand, at den sammen med teorien om det ildelugtende som sundhedsfarlig

mistede sin videnskabelige begrundelse. Det betød dog ikke at lugten blev betydningsløs i den daglige omgang. Det ildelugtende blev identificeret med det anstødelige og det farlige, og sådan er det for så vidt stadig. Det blev en skam at lugte, for det er kun de fattige og de udstødte, der lugter. Det sociale spørgsmål er ikke kun etisk, det er et spørgsmål om næse, som sociologen Georg Simmel så rammende formulerede det.⁵¹

Vi kan altså stadig glæde os over de grønne anlæg og deres friske luft, uanset begrundelsen for deres tilblivelse. Københavns parker er ifølge Københavns Kommune i dag »grønne oaser, der giver borgerne mulighed for fred, lys og luft. Der er ingen tvivl om, at adgangen til rekreative grønne områder har en positiv indflydelse på både krop og sjæl. Foruden det rekreative element udgør de grønne områder nogle væsentlige åndehuller, der er friholdt for trafik og andre forurenende aktiviteter. [...] parkerne vurderes ikke at have en rensende effekt på luften i væsentlig grad.«⁵²

NOTER

- 1 Som fx. hos Erik Wassard, *København før og nu – og aldrig*, bd. 10, Nørrevold, Østervold og Kastellet, Kbh. 1990, s. 19.
- 2 Det seneste værk om dette spørgsmål er Hanne Lindegaards ph.d.-afhandling *Ud af Røret – Planer, processer og paradokser omkring det Københavnske kloaksystem 1840-2001*, DTU 2001.
- 3 Alfons Labisch, *Homo Hygienicus*, Frankfurt 1992, s. 116ff.
- 4 Alfons Labisch, »Experimentelle Hygiene, Bakteriologie, soziale Hygiene« i Reulecke & Rüdtenhausen (Hrsg.) *Stadt und Gesundheit*, Stuttgart 1991.
- 5 Hyldtoft, »Stank, kulrøg og epidemier. Industri og miljø i Danmark i 1800-årene« i Lars J. Lundgren (red.) *Människan och miljön*, Umeå, s. 117.
- 6 Schmidt og Kristensen, *Lys, luft og renlighed*, s. 41-42. Se også Lindegaard 2001, s. 112ff.
- 7 Richard J. Evans: *Death in Hamburg*, Oxford 1987, s. 494.
- 8 Anthony S. Wohl: *Endangered Lives*, Harvard 1983, s. 213.

- 9 Tilladelse fra kultusminister Madvig af 29. april 1851 i kommissionens arkiv i Københavns Stadsarkiv.
- 10 *Anhang til Rigsdagstidende*. Lovforslag. 7de Session 1855, sp. 625.
- 11 *Hygiejniske Meddelelser*, Ny rk., 2. bd., 1. hft. Kjbh. 1877-78.
- 12 *Hygiejniske Meddelelser*, 2. bd., 1. hft., 1858-59.
- 13 Om lugtesansens historie se først og fremmest: Alain Corbin, *The Foul and the Fragrant – odor and the french social imagination*, Cambridge Mass., 1986.
- 14 Troels Troels-Lund *Dagligt Liv i Norden*, Kbh. 1929-31. 5. Udg. v. Knud Fabricius, bd. I, 4. bog, s. 121f. Se også Karin Lützen »Kroppen og dens naturlige afsondringer. Om lugten i København i 1800-tallet«, T. M. Kristensen og S. E. Larsen (red.) *Mennesket og naturen*, Odense 1995.
- 15 Jens Engberg, *Det heles vel*, Kbh. 1999, s. 46. Se min anmeldelse i *Fortid og Nutid*, 2000, 3. hft., s. 247-48. Om industriens forurening se: Franz-Joseph Brüggemeier, »Stadtluft – Luftverschmutzung und Luftreinhaltung in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts« i Reulecke & Rüdtenhausen (Hrsg.) *Stadt und Gesundheit*, Stuttgart 1991 og Anthony S. Wohl, *Endangered Lives*, Harvard 1983, s. 205-232 samt Ole Hyldtoft, »Stank, kulrøg og epidemier.« 1991.
- 16 Hans Peter Hilden, Skrald, Storby og Miljø, Kbh. 1973, s. 11.
- 17 Hazel Conway, *People's Parks*, Cambridge 1991, s. 63 og 228-234.
- 18 Orvar Löfgren »Parkvandring« i K. Hastrup (red.) *Den nordiske verden*, Kbh. 1992, s. 140.
- 19 J. F. Møller, »Blod og arv – legemet som billede på samfundet i det 19. årh.« *Den jyske historiker*, nr. 90, dec. 2000.
- 20 I betænkning af dr.med Schleisner, 22. nov. 1852, *Borgerrepræsentationens Forhandlinger*, Bd. XIV, 1853-54, s. 33. Se også *Fædrelandet*, 2. sep. 1842, *Fædrelandet*, 20 juni 1854 og Tim Knudsen, *Storbyen støbes*, Kbh. 1988, s. 50.
- 21 Tak til professorerne Anthony S. Wohl, Vassar College og Dale Porter, West Michigan Univ., Simon Pugh og især Dr. Hazel Conway, London, for værdifulde henvisninger mht. lunge-metaforens ophav.
- 22 *Blackwood's Edingburgh Magazine*, august 1839, s. 213.
- 23 *Blackwood's Edingburgh Magazine* marts 1842, s. 380-1.
- 24 *Rigsdagstidende*, Folketingets ordentlige Samling 1866-67, 1.bd., sp. 1986.
- 25 *Fædrelandet*, 17. juli 1852.
- 26 *Fædrelandet*, 25. og 26. juli 1845, 1. maj & 4., 5., 6. juni 1846. Se endvidere *Dansk Folkeblad* den 4. nov. 1842.
- 27 Villads Christensen: *København i Kristian den Ottendes og Frederik den Syvendes Tid*, Kbh. 1912, s. 98ff, og s. 526.
- 28 Lindegaard 2001, s. 116ff.
- 29 J. Wilkens, *Motiveret Forslag til en Udvidelse af Kjøbenhavn indtil Ferskvandsøerne*, Kbh. 1854.
- 30 Emil Hornemann, »Om folkerige Byers Udvidelse nærmest med Hensyn til Kjøbenhavn« *Hygieiniske Meddelelser*, 2. bd., 2. hft., 1858-59, s. 95-6. En appelskorsten er en skorsten, der samler røgen fra flere skorstene, somme tider med eget ildsted for at befordre trækket. Se også sammes »Nogle Bemærkninger i Anledning af Planen til en Udvidelse af Kjøbenhavn« *Hyg. Medd.*, 2. bd., 1. hft. 1858-9. Wilkens svarer Hornemann i *Fædrelandet* den 5. nov. 1858.
- 31 C. Seidelin, *Kjøbenhavns Udvidelse indtil Ferskvandssøerne*, Kjbh. 1858.
- 32 Betænkning fra den angaaende Sløifning af Kjøbenhavns Fæstningsværker paa Sjælland m.v. den 8de September 1858 nedsatte Commission om Expropriation af de paa bemeldte Fæstningsværker og mellem disse og Demarcationslinien liggende Eiendomme afgiven den 30de October 1858

- 33 Betænkning etc., 1858, s. 9 og 11.
- 34 Plan til Bebyggelse af Terrainet mellem Københavns Demarcationslinie og den indre By, efter Fæstningsvoldenes Sløifning med Forklaring og Skitser af Gadeprofiler. Udarbejdet ved den af Krigsministeriet den 8de September 1858 nedsatte Commission, Kbh. 1865.
- 35 Helga Stemann: *Ferdinand Meldahl og hans Venner*, 3. bd., Kbh. 1929, s. 180, 4 bd., Kbh. 1930, s. 20, Wassard, Nørrevold etc., 1990, s. 18ff, eller Hans Helge Madsen, *Meldahls Rædselsprogram*, Kbh. 1983, s. 95.
- 36 Borgerrepræsentationens Forhandlinger, 1866-7, s. 125-141 + kortbilag.
- 37 *Berlingske Tidende* 11. nov. 1865. (Ikke som anført hos flere den 16. nov.)
- 38 *Borgerrepræsentationens Forhandlinger*, 1869-70, s. 37 og 166ff.
- 39 Tillæg A til *Rigsdagstidende* for den ordentlige Samling 1866-67, sp. 1390 og 1400.
- 40 Tillæg A til *Rigsdagstidende* for den ordentlige Samling 1866-67, sp. 3052ff.
- 41 *Borgerrepræsentationens Forhandlinger*, 1869-70, s. 188.
- 42 *Borgerrepræsentationens Forhandlinger 1872-73*, s. 67 og 74-75.
- 43 Lithograferet Bebyggelsesplan for Københavns Fæstningsterrain, i det Kongelige Bibliotek, C 1631 40.
- 44 Sml. Steffen Elmer Jørgensens *Fra chaussé til motorvej – Det overordnede danske vejnets udvikling fra 1761*, Odense 2001, s. 184ff.
- 45) J. Rump, »Københavns ny Byggeslov«, *Tilskueren* 1889. Se J. F. Møller »Nervøsitetens tidsalder« i Klaus P. Mortensen (red.) *Uden for murene*, Kbh. 2002.
- 46 A. Gnudtzmann og Helmer Lind, *Stor-København - Skildringer og Billeder af Byen og dens Liv i vore Dage*, Kbh. 1907, bd. 1, s. 74-75.
- 47 Kastelsplanen udgivet af Komiteen til Bevarelse af Kastelsterrainet som Park, Kbh. 1901, s. 5.
- 48 Kastelsplanen etc., s. 6.
- 49 *Borgerrepræsentationens Forhandlinger*, 1904-5, s. 863.
- 50 *Borgerrepræsentationens Forhandlinger*, 1904-5, s. 850. Se også s. 852. Cf. Tim Knudsen, *Storbyen støbes*, 1988, s. 156f.
- 51 G. Simmel, *Soziologie*, Leipzig 1908, s. 657.
- 52 Tak til Bo Larsen og Pia Nielsen, Københavns Kommunes Miljøforvaltning for deres venlige brev af 10. april 2000, j. nr. 1360-342101.

Jes Fabricius Møller, f. 1966, cand. mag. i historie og filosofi, højskolelærer 1995-1999. Har skrevet »På sejrens vej« om Skolesamvirket Tvind, 1999. Ph.d.studerende fra 1999 ved Institut for Historie, Københavns Universitet. Nærværende afhandling er et kapitel af ph.d.-afhandlingen med arbejdstitel »Biologismer – videnskab og samfund i Danmark 1850-1930«. Andre dele er bragt i *Historisk Tidsskrift*, 2000, *Den jyske Historiker*, nr. 90, 2000, *Arbejderhistorie* nr. 1, 2002 og »Mentalitet og Historie« i *Festskrift til Alex Wittendorff*, 2002.

FORMAD OG FEBERDLÆT

Kosten på københavns kommunehospital i 1860'erne og 1870'erne

Af Jeanne Christensen, Erik Dauv-Pedersen og Henrik Permin

Da klokken slog 12 lørdag den 19. september 1863 blev der på Kommunehospitalet i København formodentligt serveret middagsmad for den 3-årige patient Julius Adolph Mortensen. Kommunehospitalet åbnede officielt på denne dag, og Julius var blandt de første patienter, som blev registreret som indlagte.¹ Patienter, som ønskede at blive indlagt, kunne selv henvende sig til hospitalet, og det skulle ske mellem kl. 11 og 12. De fleste kunne derfor nå at få middagsmaden med. Julius blev indlagt med en byld i den ene kind, men han havde sikkert alligevel spist godt, for senere samme dag blev der i hans journal noteret »*Appetitten ret god*«. ²

Julius var sandsynligvis indlagt på hospitalet i det, som blev kaldt »almindelig pleje«. Kommunehospitalet var ved sin åbning et betalingshospital, og alle patienter måtte i princippet betale for indlæggelsen. Var man bosiddende i København, var den billigste takst for indlæggelsen 3 mark 8 skilling (1 kr. 17 øre) om dagen. Denne betaling dækkede indlæggelse på en af fællesstuerne (10-sengstuer) i almindelig pleje. Betegnelsen pleje dækkede blandt andet over, hvilken kost patienten fik tildelt. På hospitalet fandtes to former for pleje: almindelig pleje og bedste pleje. Havde man råd til at ligge i bedste pleje, kostede det 8 mark (2 kr. 67 øre) om dagen, men så fik man også eneværelse.³ Hospita-

lets billigste takst på 3 mark 8 skilling svarede til den dagløn, hospitalet udbetalte til en mandfolkevagt (mandlig plejer). En indlæggelse kunne derfor blive meget bekostelig for såvel patienten som dennes familie.

Baggrunden, for at København fik et nyt hospital, var bl.a. koleraepidemien i 1853. Selv om dødeligheden dengang var langt større blandt patienter, som blev behandlet i hospitalsregi end i hjemmet, blev epidemien brugt som et af hovedargumenterne for en udvidelse af hospitalskapaciteten i København. Kommunehospitalet blev anlagt uden for byen, og dette hospital var blandt de største bygningsværker, som fandtes i datidens København. Bygningen svarede i størrelse til kongeslottet, Christiansborg. Hospitalet er bygget efter princippet med længdekorridorer og alle sygeværelser vender mod syd (solsiden), mens korridorerne vender mod nord. Der blev indrettet 4 afdelinger, en kirurgisk, en afdeling for hud- og kønssygdomme samt to medicinske afdelinger med i alt 800 senge.

På Kommunehospitalet blev der serveret 5 måltider dagligt: Morgenmad, formiddagsmad, middagsmad, eftermiddagsmad og aftensmad (Se Tabel 1, s. 136). Hospitalets første spisereglement fra 1863 synes ikke bevareret, men i de forskellige instrukser for medarbejdere på hospitalet findes omtale af mål-

Fig. 1. Denne tegning af arkitekt Chr. M. Nielsen bragtes i *Illustreret Tidende* den 30. august 1863 om Københavns nye hospital med plads til 800 patienter. Kommunehospitalet var blandt de største bygningsværker i 1860ernes København. Facaden var ca. 215 meter lang.

tider og tidspunkterne for serveringen af disse. De særlige regler for bespisning og madudlevering var tillige ophængt på alle stuer samt i køkkenet, men de er heller ikke bevaret. Derimod er spisereglementet fra 1890 bevaret, og det er herfra de følgende oplysninger om kosten er hentet. Der var dog sket ændringer i den mellemliggende tid, især i 1875 og 1885, men der var ikke tale om de store forandringer. Antallet af måltider og tidspunkterne for disse blev ikke ændret.

MORGENMADEN

Dagens første måltid, morgenmaden, skulle i følge »Bestemmelse om Patienternes forhold på Fællestuerne i Kommunehospitalet« serveres kl. 6. På dette tidspunkt skulle alle pati-

enter være vågne, og de måtte tidligst vækkes kl. 5.⁴ Morgenmaden blev dog næppe serveret præcis kl. 6, da gangkonerne, som skulle hente maden i køkkenet, først mødte kl. 6. I 1876, da sygeplejen blev indført, overgik denne funktion til de tjenestepiger, som blev ansat til hjælp for sygeplejerskerne. Patienterne blev indtil dette tidspunkt hovedsageligt passet af de ufaglærte stuekoner (samt enkelte mandfolkevagter) med hjælp af gangkoner og om natten af vågekoner.

Morgenmaden bestod af 25 kvint (125 gram) sigte- eller franskbrød, 3 kvint (15 gram) smør og $\frac{1}{4}$ pot (0,242 liter) te, hvis man var indlagt i almindelig pleje og fuldkost (Se Tabel 1, s. 136). Kosten blev anset for en vigtig del af behandlingen, hvorfor der i hospitalet foruden fuldkost fandtes fle-

re former for diæt bl.a. mellemkost, feberdiæt og halvfeberdiæt.⁵ Hver dag efter endt stuegang skulle lægerne i en særlig »Mad-bog« indføre, hvilken kost patienten var blevet ordineret.⁶ En af de patienter, som blev indlagt på åbningsdagen, murersvend Anders Gustav Øberg, måtte på grund af problemer med fordøjelsen i næsten en måned affinde sig med feberdiæt. Morgenmaden i feberdiæten svarede dog næsten til den, der serveredes på fuldkost, blot var der skåret ned på smør og mælk.⁷ Var man på halv feberdiæt var morgenmaden 1 tvebak og 1/2 pot (0,48 liter) mælk. Foruden disse skånekostdiæter kunne patienter også få ordineret en ekstradiæt. Da den 17-årige urmagersvend Peter Salomon Svendsen blev indlagt, blev der i journalen indført »Patienten er mager og ikke udvokset«. ⁸ Peter får ordineret jernpiller og ekstradiæt (ekstrapleje). Ekstradiæten bestod foruden fuldkost af ansjoser, bouillon, brød, smør, mælk, sukker, æg og øl. Hvor mange portioner, køkkenet skulle lave af de forskellige former for kost, meddelte forvalteren husholdersken eftermiddagen i forvejen.⁹

Efter morgenmaden vaskede gangkonen de anvendte drikke- og madkar, som det var hendes arbejde efter hvert måltid. Opvasken foregik i det til sygestuen hørende varmekøkken.

KAFFEDRIKNING

På Kommunehospitalet serveredes morgenmaden kort efter patienterne var stået op. Det at spise lige efter man var stået op var på den tid uvant for de fleste mennesker. Såvel på landet som blandt arbejderne i byerne var det almindeligt at arbejde nogle timer før dagens første måltid. Det var dog

så småt ved at vinde indpas at drikke en kop kaffe, eventuelt med et stykke brød til, når man stod op.¹⁰ Kaffe var i det hele taget en udbredt drik, der blev nydt i såvel de rigeste som i de fattigste hjem. Men på Kommunehospitalet blev der ikke serveret kaffe, selv om kaffe af mange læger ikke længere blev anset for sundhedsskadelig, men som en »sund og nærende Drik«, hvis man blot ikke overdrev brugen.¹¹ Patienter kunne i enkelte tilfælde få kaffe, men kun efter ordination af overlægen. Kaffe blev betragtet som medicin og udleveredes fra apoteket.¹² Hospitalets gange duftede dog nok af kaffe om natten, da det var tilladt for vågekonerne at drikke kaffe for ikke at falde i søvn. Men de måtte selv betale for kaffen. Den første personalegruppe, der fik kaffe, var sygeplejerskerne. Allerede året efter sygeplejens indførelse i 1877 fik de formiddagskaffe, samt en kop når de havde nattevagt. Først seks år senere i 1883 fik de tilbageværende stuekoner og sygevogtere ret til formiddagskaffe; de havde tidligere kun fået mælk og hvedebrød. Begrundelsen var, at »ens Gerning kræver ens Forplejning«. ¹³ Den kaffe som serveredes til personalet blev blandet med løvetand (kaffeerstatning af tørrede planter og rødder af løvetand). Det var ganske almindeligt at tilsætte kaffen sådanne erstatningsprodukter, og kaffeerstatning kunne helt op til 1970erne købes i dagligvarebutikker. Udgiften til en kop kaffe blev beregnet til 7,82 øre, hvilket næsten var det samme som hospitalet betalte for et pund rugbrød.¹⁴

Personalet syntes også at være mere vandt til at lave kaffe og holde den varm, og de behandlede kaffen betydeligt bedre, end det var tilfældet med teen. Det blev således i 1875 indskærpet, at te ikke måtte koges. Samtidig blev det indskærpet, at teen til

Fig. 2. Der var ikke kun forskel på, hvilken mad patienterne i bedste og almindelig pleje fik, men også hvordan den blev serveret. I bedste pleje blev maden serveret på musselmalet porcelæn. Patienter i almindelig pleje fik hvid fajance, mens havresuppen blev serveret i metalskåle med låg. Foto: Erik Dauv-Pedersen.

patienter i almindelig pleje skulle sødes med farinsukker og ikke med det hvide raffinerede sukker, som patienter i bedste pleje fik. Det blev anset for »finere« at søde teen med det hvide sukker.¹⁵ Teen blev desuden serveret efter engelsk skik med enten mælk eller fløde. Nogle patienter på enestuerne foretrak tilsyneladende selv at lave deres te, og fra november 1863 fik de lov til at få udleveret te og sukker i stedet for tillavet te.¹⁶ Den megen te, som blev serveret på hospitalet, var formodentligt med til at sætte tedrikning

i forbindelse med sygdom. Vendingen »Te, nej tak. Jeg er jo ikke syg« er endnu almindelig brugt.

FORMIDDAGSMADEN

Dagens andet måltid, formiddagsmaden, blev serveret klokken 9. Den bestod af $\frac{1}{4}$ pot (0,242 liter) havresuppe og mælk til hver patient. I 1875 suppleredes formiddagsmaden med 15 kvint (75 gram) sigte- eller hve-

debrød eller 18 kvint rugbrød med 1 1/2 kvint smør.¹⁷ Efter formiddagsmaden har lyden af en håndklokke sandsynligvis forkyndt stuegangens komme. Patienterne havde pligt til at være tilstede ved stuegangen, så når klokken lød, skulle alle indtage deres respektive pladser i eller ved deres seng.¹⁸

Formiddagsmad kendes især fra kosten på landet og blev her ofte ikke regnet for et egentligt måltid. Men det var ikke ualmindeligt, at mændene tog sig en snaps eller to til smørrebrødet.¹⁹ Snapsen blev i denne sammenhæng nærmest betragtet som forebyggende medicin. Den udbredte tro på snapsens gavnlige og helbredende virkning, som befolkningen havde, blev dog ikke fulgt på hospitalet, hvor man ikke serverede snaps. Til gengæld blev der anvendt vin eller anden spiritus i behandlingerne. Som et eksempel herpå kan nævnes, at for at dæmpe symptomerne ved delirium (alkoholisk psykose) blev præparatet »*Mixtura spirituosa*« anvendt. Dette præparat bestod af cognac, kanelvand, en æggeblomme og sukkersaft.²⁰ Patienten fik hver tredje time en sådan »snaps«.²¹

MADUDLEVERING OG KØKKENET

Formiddagsmaden skulle som alle måltider hentes af gangkonerne på særlige udleveringssteder. Havresuppen blev afhentet i særlige »*Havresuppespande*«. Overopsynsmanden/konen (plejepersonalets foresatte) skulle under udleveringen være til stede, for at påse at alt forløb fredeligt.²² Ledelsen mente altså ikke, at gangkonerne selv var i stand til at håndtere modtagelsen af maden på en ordentlig måde.

I forbindelse med udleveringsrummene fandtes særlige rum betegnet som »*Ophæis-*

ningsrum for Maden«. Her fandtes »*Ophæisningen*« (køkkenelevatoren). En køkkenelevator har i 1860erne været uhørt moderne og en sjælden lettelse i personales arbejde. Udleveringsrummet i stuetagen lå ved siden af »*Dampkøkkenet*«, som var hospitalets centrale køkken, og hvor al mad blev lavet. Køkkenet var opdelt i et koge- og et stegekøkken. Stegekøkkenet med dets brændekomfurer var det mindste. Kogekøkkenet (dampkøkkenet) optog mest plads, og i dette køkken fandtes en række store ufortinnde dobbelte kobberkedler til madlavning. De blev opvarmet ved hjælp af damp, der under tryk blev ledt ind i rummet mellem de to kedler. I disse kedler kogtes havregrød, supper, kartofler og hvad der ellers skulle koges af mad til såvel patienter som personale. Ulempen ved disse kedler var, at de udviklede en stor mængde em. Undertiden blev der udviklet så meget em, at det næsten var umuligt at se fra den ene kedel til den anden. Endvidere kogte de let over.²³ Helt ufarlige syntes kedlerne ikke at have været. Husholdersken blev i sin instruks pålagt at gøre sig nøje bekendt med dampkogeapparatets indretning og anvendelse, og især hvordan man lukkede for dampen. Da kobberkedlerne i slutningen af 1860erne blev udskiftet med emaljerede jerngryder, kunne hospitalet afskedige en køkkenkarl. Hans job havde indtil da hovedsageligt bestået i dagligt at pudse og rengøre disse kedler.²⁴

Omkring køkkenet lå diverse forråds-kamre samt et særligt »*Omslagsgrødkogeri*«. En del af køkkenets arbejde bestod i at lave havregrød til de grødomslag, som indgik i mange af de behandlinger, der blev anvendt på hospitalet. To gange om dagen, henholdsvis kl. 7 morgen og kl. 7 aften bragte køkkenkarlene omslagsgrøden ud til afdelingerne.²⁵

Her stod grøden hele dagen (eller natten) og blev holdt varm i det til stuen hørende varmekøkken. Når grøden skulle anvendes, blev den iblandet de stoffer, som behandlingen krævede, og derefter blev den fyldt i særlige »omslagsposer«. Således var der f.eks. i »blødgørende grødomslag« tilsat hyldeblomst, kamilleblomst, altæarod og hørfrø. Sådanne omslag blev bl.a. anvendt til behandling af hudlidelser og svulster.

I køkkenet regerede ved hospitalets åbning, husholderske, jomfru H. Sørensen.²⁶ Hun havde ansvaret for, at maden var veltillavet og blev udleveret til tiden. Hver portion kost skulle opfylde et bestemt mål og vægt. Husholdersken fik en årsløn på 300 rigsdaler samt fri bolig på hospitalet inklusiv brændsel og belysning. Det øvrige køkkenpersonale bestod af en overkokkepige, tre kokkepiger og to køkkenkarle. Overkokkepigen løn var på 40 rigsdaler halvårligt. Det er dobbelt så meget som årslønnen for de tre kokkepiger, som hver fik 20 rigsdaler halvårligt, mens de mandlige køkkenkarle fik hver 30 rigsdaler. De fik alle desuden kost og logi.²⁷ Når hospitalet var fuldt belagt, skulle dette personale lave mad til 800 patienter samt til en stor del af personalet på ca. 205 personer.

Af husholderskens instruks fremgår, at køkkenhygiejne allerede i 1860erne var et emne, som det blev fundet påkrævet at lave regler for. Husholdersken havde pligt til at sørge for, at alle de fødevarer, som blev anvendt, var godt rensede. Køkkenet og inventaret skulle være fuldstændig rengjorte efter hver madlavning. Personalet skulle være renligt og ordentligt påklædt.²⁸ Køkkenhygiejnen må generelt have været god, ligesom de råvarer, der blev anvendt, må have været gode, da der kun blev fundet få tilfælde, hvor patienterne blev syge af ma-

den. Eksempelvis anmeldte 4. afdelings overlæge i 1883 til lægerådet, at der efter middagsmaden den 4. juni opstod 95 tilfælde af diarre på afdelingen.²⁹ Denne hændelse er dog ikke nævnt i hospitalets årsberetning.

MIDDAGSMADEN

Middagsmaden blev for patienter i almindelig pleje serveret kl. 12. De sidste besøgende ville da få besked på at forlade sygestuen idet besøgstiden, der lå mellem kl. 10 og 12 nu var forbi. Som det var kutyme i 1860ernes Danmark, udgjorde middagsmaden dagens hovedmåltid, og det var her, den varme mad blev serveret. Som et kuriosum kan nævnes, at Farum kirke stadig ringer med klokkerne hver dag kl. 11.30; et levn fra gamle dage hvor klokkeringningen skulle minde landboerne om, at det nu var tid til at indstille arbejdet i marken og gå hjem til middagen. At servere dagens hovedmåltid, den varme mad, kl. 12 er en af de traditioner, som forsat består på flere sygehuse.³⁰

Middagen bestod altid af to retter, en forret (formad) og en hovedret (eftermad). I almindelig pleje skiftede man mellem ni slags formad og ni slags eftermad. Retterne blev, som det ses af Tabel 1, s. 136, kombineret efter en fastlagt plan på ni dage, ligesom der var visse årstidsvariationer. Hver femte dag fik man samme hovedret. Om søndagen blev der serveret byggrynssødsuppe eller risgrynssødsuppe og kalve- eller oksesteg med kartofler.³¹ Feberdiætpatienter som Anders Øberg fik en af de samme forretter som fuldkostpatienter, og som hovedret fik han fisk alle ugens dage. Fisken var formodentlig uden meget tilbehør. Ved en revision af kostplanerne i 1875 udtrykte lægerådet betænkelig-

Fig. 3. Til udskænkning af den 1/4 pot (0,242 liter) te som patienterne fik morgen og aften anvendtes på fællesstuerne for-tinnede tekander på ca. tre liter. På enestuerne fik hver patient sin egen tekande af porcelæn. Foto: Erik Dauv-Pedersen.

hed ved, at der til patienter på feberdiæt blev serveret kartofler til fisken. Men patienterne måtte godt få plukfisk en til to gange om ugen. Til gengæld anbefaledes skårne nedlagte (saltede) snittebønner som grøntsagstilbehør til vinterbrug.³²

For en anden af de på åbningsdagen indlagte patienter enkefru Popp, blev middagen serveret kl. 13.³³ Fru Popp var indlagt på enestue i bedste pleje, og her blev maden serveret en time senere end på fællesstuerne. I bedste pleje (Tabel 2, s. 137) serveredes også to retter, men de var en del mere varierede. Desuden serveredes der mere kød og mindre

fisk. Søndagsmenuen var frugtsuppe, rødgrød, rabarbergrød eller jordbær til formad og lammesteg, oksesteg eller kalvesteg med kartofler til eftermad.

Selv om retterne i almindelig pleje og bedste pleje umiddelbart ser meget ens ud, har der sandsynligvis været forskel på kvaliteten. I årsberetningen fra 1865, det første år med et detaljeret regnskab, findes der f.eks. to poster for indkøb af fisk. Den ene kategori hed blot »fersk Fisk«, mens den anden betegnedes »fersk Fisk til bedste Pleje«. En del af forskellen på de to udgifter til fisk fremkom dog ved, at der i 1864 af lægerådet blev givet til-

Fig. 4. Køkkenet set fra centralgården omkring år 1900. Køkkenet, som er bygningen til venstre med tårnmuret, lå ud til hospitalets centralgård i bygningen modsat hovedporten. Denne placering beholdt køkkenet indtil lukningen i efteråret 1999. Foto: Kommunehospitalet.

ladelse til, at patienterne i bedste pleje måtte »gives andre end de reglementerede Fiskespiser dog ikke Lax, Aal eller Karudser«. Rejer var nok også en yndet spise blandt bedre stillede, for senere samme år afslog lægerådet, at der serveredes rejer morgen og aften til patienter i bedste pleje.³⁴

Der er ikke bevaret opskrifter eller forskrifter for portionernes størrelse fra Kommunehospitalets start. Men i hospitalets arkiv findes en ingrediensliste til spisereglementet fra 1885. Her lyder f.eks. opskriften på en portion kødboller i karry: 25 kvint (125 gram) kød, 3 kvint (15 gram) talg, 5 kvint (25 gram) hvedemel, 6 kvint (30 gram) ris, 2

kvint (10 gram) smør, 3/16 pot (0,96 liter) mælk, og karry.³⁵ Den daglige ration af kød eller fisk var gennemsnitlig $\frac{1}{3}$ større i bedste pleje i forhold til almindelig pleje. På Kommunehospitalet blev der i begyndelsen ikke skelnet mellem, om portionerne var til mænd, kvinder eller børn. Men fra 1870 begyndte man i årsberetningerne at lave beregninger over udgifterne til henholdsvis mandlige og kvindelige funktionærers kost, men ikke når det drejede sig om patienternes kost.

Mange af de retter, som var på hospitalets madplan ved åbningen, forblev uændrede i mange år. Da en nye madplan i 1931 blev indført, havde den mange lighedspunkter

med den oprindelige, og der blev stadig serveret formad og eftermad. Hospitalet var på dette tidspunkt gået over til at give samme fuldkost til alle patienter, så begreberne almindelig pleje samt bedste pleje var afskaffet. Af ugeplanen for en vinteruge fremgår det bl.a. at æggeøllet (æggesøbe) og den kogte torsk stadig blev serveret. Menuen for tirsdag var byggrød med sødmælk, efterfulgt af kogt torsk med sennepssauce, mens der om onsdagen serveredes æggeøl og fyldt hvidkål. Søndagsmiddagen var klar kødsuppe med kødboller efterfulgt af peberrodskød med kartofler.³⁶ Kosten var dog i 1931 langt mere varieret end tidligere, idet man arbejdede med en turnus på fem uger med forskellige retter for hver uge.

HVAD DRAK MAN?

Hvad patienterne fik at drikke til maden fremgår ikke af spisereglementerne eller instrukserne. Men de har næppe drukket meget vand. Drikkevandet i København gik på dette tidspunkt under betegnelsen »ålesuppen«, da det ofte havde en noget plumret karakter. Hospitalet fik sit drikkevand fra det nye vandværk på Vester Farimagsvvej, mens vand til udskylning og badebygningen blev hentet fra Sortedamssøen. Hospitalet hørte dermed til de mere privilegerede med hensyn til vandforsyning. Store dele af vandforsyningen i København bestod af private brønde, hvor vandet ofte nærmest var brakvand. Hos almenbefolkningen var der en udbredt modvilje mod at drikke vand. Skulle man have noget at drikke, var det først og fremmest øl, man drak. Det gjaldt såvel børn som voksne. I mange fag blev det anset for kontraktbrud, hvis svendene ikke fik et bestemt kvantum øl per dag. Hverdags-øllet

var dog af en meget lav alkoholprocent. Også de ansatte på Kommunehospitalet havde ret til øl. I følge et udateret spisereglement havde mandlige ansatte ret til 1 flaske øl om dagen og kvindeligt ansatte til $\frac{1}{2}$ flaske.³⁷ Om tildelingen af øl fortæller den senere plejemor Dorthea Leth i sine erindringer fra tiden som sygeplejeelev, at hospitalet i kælderen havde eget ølaftapningsrum. Her blev der aftappet »Hvidtøl til Funktionærerne – en halv Flaske til hver Person – Dobbeltøl efter Ordination til Patienterne. Flaskerne var ikke forsynet med Etiketter, men paa Proppen blev der skrevet en Streg med Kridt, Dobbeltøl mærkedes med en rød Streg. Der blev efter sigende ført hele smaa Krige om Flaskerne med den røde Streg. Til Funktionærerne kunde for kortere Tid gives Dobbeltøl, hvad der kunne friste til at ombytte Prop-pene, der kunne tages op uden Anvendelse af Proptrækker«.³⁸

Hospitalet indkøbte f.eks. i 1865 157 tøn-der godtøl samt 58 $\frac{1}{2}$ tøn-der hvidtøl og 11 $\frac{1}{8}$ tøn-der dobbelt øl.³⁹ De patienter, der lå på enestue, havde ret til vin til maden. Måske var det bl.a. indkøb af et foretrukket rødvinsmærke, der hentydedes til i reglerne for betaling for enestuepatienter, og som gemmer sig bag formuleringen »særlig Betaling for aparte Opvartning«. Fra 1868 indgår vin som en post på hospitalets økonomiregnskab. Dette år indkøbtes der for 492 rigsdaler og 4 skilling vin, mens der købtes godtøl for 556 rigsdaler og 64 skilling. Fra foråret 1864 kunne vin også medbringes til patienterne på enestuerne af besøgende, såfremt der forelå en skriftlig tilladelse fra afdelingens overlæge eller reservelæge.⁴⁰

EFTERMIDDAGSMADEN

Dagens tredje måltid, som bestod af hav-

resuppe, blev serveret kl. 16. På samme tid begyndte dagens anden besøgstid, som varede til kl. 18. Formodentlig har patienterne sovet til middag og fordøjet middagsmaden mellem kl. 12 og 16. Men det fremgår hverken af patientjournalerne eller reglerne om patienterne skulle eller forventedes at sove til middag. At sove til middag var dengang en naturlig del af dagsrytmen, især på landet. Dog var det ikke alle læger, der anså dette for at være sundt. I en af de mange sundhedsbøger, som blev udgivet i sidste halvdel af 1800-tallet, står bl.a. at »Middagssøvn burde enhver afholde sig fra da den forstyrrer Fordøjelsen og giver Anledning til forskellige Underlivssygdomme«. ⁴¹

AFTENSMADEN

Dagens femte og sidste måltid blev serveret kl. 18 og bestod af te med brød og smør. Portionerne var af samme størrelse som om morgenen, men 25 kvint (125 gram) sigte- eller franskrød var åbenbart ikke nok til alle. I november 1863 måtte lægerådet bevilge, at der gives 15 kvint tillægsbrød om aftenen. Fra 1875 kunne bevilges endnu et stykke brød, men da kun efter overlægens forskrift. ⁴² Blev en patient indlagt efter aftenspisetid kunne lægerne rekvirere mad til patienten. Men dette skulle ske gennem kontoret, som påtegnede en rekvisition, og først derefter kunne maden udleveres fra køkkenet. ⁴³

Fem måltider om dagen tyder på at hospitalets kostplan udsprang af den madtradition, der i 1860erne fandtes hos bønderne. Antallet af måltider svarede meget godt til det antal, der blev serveret på en gård, hvorimod arbejderbefolkningen i byerne oftest måtte nøjes med 2-3 måltider om dagen. ⁴⁴

Men kostplanen blev uden tvivl også udarbejdet med forlæg fra andre institutioner. Især spisereglementet fra Kongelig Frederiks Hospital syntes at have været en inspirationskilde, og det indgik i overvejelserne ved revisionen af spisereglementet i 1870erne. ⁴⁵

HOSPITALSKOSTEN OG DEN DAGLIGE KOST

Den kost, som serveredes, har for en stor del af patienterne været langt bedre, end den kost de fik til daglig. En stor del af de indlagte patienter kom fra den fattigste del af den Københavnske befolkning. I 1864 var 1.061 af de i alt 8.342 indlagte patienter under fattigvæsnets forsørgelse. Hertil kom 2.517 patienter, som ikke selv kunne betale for deres indlæggelse, og som det offentlige måtte betale for. ⁴⁶ Næsten 43% af patienterne kom fra yderst beskedne kår, hvor sult og sparsom kost hørte til dagens orden. Til sammenligning fik f.eks. de fattige som boede i Frederiksberg Kommunes Fattighus dagligt tre måltider, hvor morgenmaden bestod af 1/2 pot kogt øl med en rundtenom smørrebrød og aftensmaden af 1/2 pot vandgrød, 1 pægl (0,25 liter) mælk samt 1 1/2 pund (750 gram) rugbrød. Middagsmaden om lørdagen var 1 pot øllebrød og en spegesild. ⁴⁷ Disse fattige var dog sikret daglig kost, hvorimod andre af byens fattige som levede uden for fattigvæsnets institutioner, var nødsaget til at sælge eller bytte dele af deres knapt tildelte madrationer for andre af livets fornødenheder.

Men heller ikke den del af arbejderbefolkningen, som havde råd til selv at betale, eller de relativ få som gennem deres sygekasse fik opholdet betalt, var vant til særlig varieret eller tilstrækkelig kost. Hos familier, hvor

Fig. 5. Kommunehospitalets dampkøkken ca. 1870. I midten de store dampkogekedler. Foto: Medicinsk-historisk Museum.

faderen var faglært arbejder, brugte man ofte mere end halvdelen af indkomsten til mad, mens udgifterne hos den ufaglært arbejder familie udgjorde mellem 60-80% af indkomsten.⁴⁸ Der var kun råd til at købe det nødvendigeste, og maden bestod for mange hovedsageligt af margarinemadder, kartofler og flæsk. Svende derimod, som udgjorde en anden stor gruppe af hospitalets patienter, indgik gerne som en del af mesters hushold og fik kost som en del af lønnen. Men kvaliteten af kosten svingede meget. For nogle patienter virkede kostmængden der-

for nok overvældende. Men det var ikke tilladt at gemme mad på stuerne fra det ene måltid til det andet.⁴⁹ Patienterne kunne altså ikke, selvom det kunne være fristende og i mange tilfælde også påkrævet, bidrage til familiens forsørgelse ved at spare på egen kost, og gemme resterne til besøgende familiemedlemmer.

KOSTENS SAMMENSÆTNING

Set ud fra vore dage havde hospitalskosten

en udbredt mangel på grøntsager, men nok ikke efter datidens normer. En god forplejning forventede man indeholdt kød og helst meget af det. Men kød var dyrt så hospitalet gjorde som husmoderen, der serverede en solid forret for på denne måde at spare på kødforbruget. Der synes dog at have været planer om at servere flere grønsager. I august måned 1878 blev der lavet en opgørelse over forbruget af fødevarer til patienternes forplejning. På dette fortrykte skema er nævnt retter som stuede grønsager, fyldt selleri eller kål samt salat og skorzonerrødder. Men der blev ikke serveret noget af dette. Til gengæld blev der serveret 888 portioner spinat.⁵⁰ De retter, som blev serveret, svarede nogenlunde til jævn bondekost. De fleste retter var hentet fra den sjællandske bondes kost, og en jøde ville nok finde nogle af dem ret eksotiske. Såfremt patienten spiste hele sin dagsportion, synes kosten også efter nutidens målestok at have været tilstrækkelig energirig (Tabel 1, s. 136). Dog ved større væskende sår, feber eller efter et større vægttab, specielt hos mænd med vægt over 80 kg ville behovet være større. I dag udgør aftensmaden hovedmåltidet med ca. 30-35% af kalorieindtagelsen, hvorfor det ikke er underligt, at man i 1870erne måtte øge aftensmåltidet med et stykke brød.

Hospitalskosten varierede heller ikke på samme måde efter årstiderne, som bøndernes kost gjorde. At hospitalskosten kun i ringe grad fulgte årstidernes udbud skabte til tider problemer. Fisk, som udgjorde en stor del af kosten, lod sig ikke lige let skaffe hele året, og der måtte til tider serveres frikassé i stedet for fisk.⁵¹ Det kan i den forbindelse undre, at en af datidens mest populære retter, gule ærter med flæsk, ikke fandt vej til hospitalets kostplan. Men det hænger sikkert igen sammen med, at ærter og flæsk

ikke blev anset for egnet for syge. Det fremgår bl.a. af spisereglement for Magleby og Holtug Kommunes Fattigvæsenanstalt fra 1881, hvor syge i stedet for ærter og kål skal gives grynsuppe og i stedet for flæsk, fersk fisk eller klipfisk.⁵²

Kommunehospitalets haver og omgivelserne grønne arealer var for en stor del nyttehaver. Det var i forrige århundrede almindeligt, at større institutioner selv skulle bidrage til økonomien gennem havehold og gartneri. I 1865 omtales haverne for første gang i Kommunehospitalets årsberetning og heraf fremgår, at man har haft en indtægt fra haverne – mellem bygningerne – på 33 rigsdaler 48 skilling fra salg af græs og frugt. Dertil kommer levering af havesager til hospitalets husholdning til en værdi af ca. 150 rigsdaler.⁵³ Egenproduktionen slog dog ikke til og måtte suppleres med indkøb fra byens gartnere.⁵⁴

SPARSOMMELIGHED

Et gennemgående træk for forplejningen på hospitalet var, at der skulle spares. I årsberetningerne blev der lavet mange og lange beregninger over, hvad maden kostede, og hvor meget der anvendtes. F.eks. blev der i 1865 anvendt 1.044 citroner til en værdi af 40 rigsdaler og 44 skilling eller 3,72 skilling stykket. Samme år blev budgettet for forplejningen overskredet med 1.597 rigsdaler. Det skyldtes dog ikke forbedringer eller ændringer af kosten, men at der kun var budgetteret med daglig forplejning til 600 patienter, og at der i realiteten gennemsnitlig blev bispist 686 patienter om dagen.⁵⁵ Leverancer af fødevarer blev ligesom leverancer af de øvrige fornødenheder til hospitalet fra starten udbudt i licitation. Priserne

for de enkelte varer fremgik bl. a. af hospitalets trykte årsregnskab, og det stod de københavnske handlede frit for at komme med nye tilbud, hvilket de også gjorde.⁵⁶ Det at spare på kosten, blev i samtiden ofte anset for en dyd, selv blandt velstillede familier, og bør derfor ikke alene ses som et forsøg fra politisk hold på at begrænse udgifterne.

PERSONALETS KOST

Foruden patienterne fik en stor del af personalet deres kost på hospitalet. I 1865 drejede det sig om 112 funktionærer eller ca. halvdel af den samlede arbejdsstyrke.⁵⁷ Af et udateret spisereglement fra hospitalets arkiv fremgår, at der ligesom hos patienterne

Fig. 6. Mælk var blandt de madvarer, som blev anset for ekstraforskrivning. Spædbørn var de eneste, som der måtte udleveres mælk til om aftenen. På dette foto fra 3.afdeling engang i 1880'erne giver en mandlig ansat, yderst til venstre, sutteflaske til et spædbarn. Men fotoet virker meget opstillet og afspejler næppe helt de daglige forhold. I midten sidder professor Trier. Til venstre for ham sidder en stuekone og bag hende står en sygeplejerske. Foto: Medicinsk-historisk Museum.

fandtes to kategorier af personalekost (bedste pleje og almindelig pleje). Om vinteren fik personalet, der fik kost efter kategorien almindelig pleje, modsat patienterne en gang om ugen, ærter og kål, som var en almindelig spise i befolkningen. Ellers var deres kost nærmest at regne for en mellemting mellem bedste pleje og almindelig pleje for patienterne. Den største forskel mellem de to former for personalekost var, at der ikke serveredes vandgrød, øllebrød eller medister i bedste pleje. Endvidere blev middagsmaden i almindelig kost (kaldet tyendekost) serveret kl. 11.30, mens den i bedste pleje blev serveret kl. 13. Aftensmaden skulle personalet selv tilberede, og til dette formål blev der til mænd hver uge udleveret 10 pund (5 kilo) rugbrød, 1 pund smør og 75 kvint (375 gram) ost. Til kvinder blev der udleveret lidt mindre, 6 pund rugbrød, 75 kvint smør samt 50 kvint ost.⁵⁸ Hvordan fordelingen har været mellem de to former for personalekost fremgår ikke af de gennemgåede kilder.

For den del af personalet, som ikke fik kost på hospitalet, må det have været fristende at tage tiloversbleven mad med hjem. Men det var ikke tilladt for personalet at spise af maden, eller tage den med hjem, hvilket også gælder i dag. Levnet eller tiloversbleven mad skulle indsamles i specielle kar, for dernæst at blive solgt.⁵⁹ Men fristelsen må have været stor, specielt for vågekonerne, da de hørte til de lavest lønnede af personalet. En vågekone fik for en arbejdsdag på 12 timer (fra 8 aften til 8 morgen) 2 mark. Til sammenligning kan nævnes, at hospitalet i 1865 betalte ca. 38 skilling eller lidt over 2 mark for 20 æg, og det endda når de fik mængderabat.⁶⁰ Det var portnerens pligt at sørge for, at personalet ikke tog noget med hjem fra hospitalet. Om dette skriver føromtalt plejemor Dorthea Leth, at de vågekoner, som havde

købt kaffe eller andet hos portneren, der havde et lille udsalg, ikke blev nær så grundigt kontrolleret som de øvrige, når de gik gennem porten.⁶¹

TOBAKSRYGNING

Følte de mandlige patienter trang til at ryge efter maden, måtte de styre denne trang. Kommunehospitalet var allerede ved sin åbning røgfrit. Dengang i 1860-70erne var rygning hovedsageligt et mandeanliggende. Det var heller ikke tilladt for patienterne at bruge snus, skrå eller røgtobak i hospitalets værelser eller på gangene. Retiraderne (toiletterne) nævntes ikke i den forbindelse, men de udgjorde næppe noget tilflugtssted for rygerne, sådan som senere tiders rygeforbud har medført. Dette rygeforbud må også have omfattet personalet, men nok ikke på deres værelser eller boliger på hospitalet. Forbudet gjaldt også de besøgende. Enhver, som kom ind i hospitalet med en tændt cigar eller pibe – cigaretten havde ikke vundet frem endnu – skulle portneren stoppe og anmode om at lægge tobakken fra sig i porten.⁶²

136 år senere, i 1998, blev der foran hospitalets porte opsat skilte, hvoraf det fremgik, at hospitalet var blevet delvist røgfrit.⁶³ De to rygeforbud er dog ikke funderet i samme begrundelse, men henholdsvis i faren for brand og faren for patientens helbred. Rygning blev i 1860erne generelt ikke anset for sundhedsskadeligt. Tobakken blev tillagt mange positive egenskaber, og bl.a. blev den anset for et glimrende middel mod tandpine. Dog blev den tilstand, som personer, der røg mange stærke cigarer, kunne komme i, anset for skadelig.⁶⁴ F.eks. er der i journalen for den 19-årige student Hans Møller, som

dør 19. november 1863 indført »Efterat Han i afoigte Vinter havde overanstrengt sig meget ved langvarig Nattelæsning under stærk Tobaksrygning begyndte Han i Forsommeren at skranke.«⁶⁵

FØLG LÆGERNES FORSKRIFTER

Den kost, der dagligt blev serveret fra hospitalets åbning i 1863, var meget ensformig og ikke alle patienter kunne tåle den eller syntes om den. Allerede i januar 1864 måtte lægerådet over for lægerne påpege, at patienterne kun måtte få de ting, som stod i regle-

mentet, og at der derfor ikke kunne foreskrives kogt kød, salt, smør eller hønsekødssuppe. I 1867 var den gal igen, da der til lægerådet blev klaget over en betydelige ændring af middagsretterne til patienter på de forskellige afdelinger.⁶⁶ Lægerne fik dog i 1869 mulighed for i lidt større udstrækning at ændre på kostsammensætningen, idet det blev tilladt at foreskrive mad som medicin fra apoteket. Men det gjaldt kun den mad, som i forvejen var omfattet af reglementet.⁶⁷ Lægernes hyppige ændringer af kosten skal nok ikke kun ses, som en del af behandlingsforløbet, men også som et udtryk for social

Fig. 7. Besøgstid på Kommunehospitalet omkring år 1900. Portene var lukkede indtil besøgstiden begyndte, og på pladsen foran portene tog handlende opstilling, hvor de solgte varer til de ventende besøgende. Foto: Medicinsk-historisk Museum.

bevidsthed. Ved at tildele ekstrakost som f.eks. æg og mælk gav lægen patienter, som stort set aldrig fik disse ting, en ekstra lille luksus til at forsøde en ellers trist tilværelse samt til at gavne vedkommendes ernærings-tilstand.

At højtiderne, især julen, medførte en kostmæssig ekstravagance på hospitalet var medvirkende til, at tilstrømningen af patienter blev ekstra stor på disse tidspunkter, noget der kendes helt op til i dag, hvor sådanne patienter blandt personalet kaldes »en julenisse«⁶⁸ Men hvad, hospitalets julemiddag i begyndelsen bestod af, har ikke sat sig spor i kilderne. Første gang, en særskilt julemiddag omtales, er i 1885, hvor julemiddagen bestod af risengrød, flæsk, gås, kager og punch. Gåsen er formodentligt forbeholdt patienter og personale i bedste pleje.⁶⁹

KLAGER OVER FORPLEJNINGEN

Patienterne havde i følge bestemmelserne ret til at klage over forplejningen. Sådanne klager skulle rettes til forstanderen.⁷⁰ Patienterne på Kommunehospitalet havde dog ikke samme mulighed som patienterne på Kongelig Frederiks Hospital til at efterprøve portionernes størrelse. På Kongelig Frederiks Hospital var på hver stue opstillet en vægt, »hvorpaa det staar Patienterne frit for at efterveie deres Kostportion«.⁷¹ Klagerne over kosten på Kommunehospitalet har kun sat sig få spor i kilderne og de kommer da gerne fra patienterne på enestuerne dvs. personer, som tilhørte den økonomisk og socialt bedre stillede del af befolkningen. F.eks. klagede otte mandlige patienter i 1874 over maden til enestuerne. Det var især kvaliteten af det kød, som serveredes, de var utilfredse med.⁷² Heller ikke personalet var altid lige begejstre-

de for kosten. Nicolai Holm, som var blandt de første volontører og senere kandidat på Kommunehospitalet, beskrev den mad, som kandidaterne fik, »særlig paa Fiskedage var Vagtmiddagen uappetitlig i hvilken Anledning constituerede Ynglinge (medicinstuderende, der var midlertidig ansat som kandidater) blev anbragt paa disse, men selv Kjøddagene kunne friste til Faste«.⁷³

Fra lægelig side blev der gjort meget for at kontrollere og regulere patienternes kost. I før-omtalte bestemmelse om patienters forhold på fællesstuerne står i første paragraf, at patienterne ikke må »benytte noget som helst Lægemiddel eller nyde anden Spise eller Drikke, end hvad der af Lægerne er dem foreskrevet eller tilladt.« Dette påbud håndhævedes allerede i porten, hvor portnerne »nøje skulle påse at der ikke tilbringes Patienterne Spise eller Drikkevarer«.⁷⁴ Lykkedes det den besøgende, at smugle de forbudte sager forbi portneren, var der endnu en forhindring. Stuekonen havde også pligt til at kontrollere, at de indlagte ikke fik mad eller drikkevarer af deres besøgende.⁷⁵ Selv om det lykkedes at omgå begge disse, ville det have været vanskeligt for patienten at komme til at nyde det indsmuglede. Det var nemlig ikke tilladt at opbevare mad på stuerne mellem måltiderne, så småspisen har man villet forhindre. Men forbudet må ikke være blevet helt håndhævet. I 1870 så lægerådet sig nødsaget til at forbyde besøgende at medbringe »Vindrue, Appelsiner, Saftvand m.v.« til patienter på fællesstuerne, med mindre der forelå en tilladelse fra overlægen.⁷⁶ Når disse forbud blev nedskrevet, skyldtes det nok, at man anså befolkningen for at spise ufornuftigt ved sygdom, at de f.eks. spiste konfekt i stedet for rigtig mad. Det kan dog undre, at besøgende til patienterne på fællesstuerne havde råd til at købe disse, i datiden dyre spiser.

For portneren var der et ekstra incitament til at hindre besøgende i at indføre mad og drikkevarer. Han havde nemlig tilladelse til at have udsalg af mælk, fløde, te, kaffe, sukker, hvedebrød og øl.⁷⁷ Gennem dette salg skulle han selv indtjene en del af sin løn. Dette udslag udviklede sig nærmest til en lille beværtning, hvor ansatte søgte adspredelse og trøst.⁷⁸ Portneren måtte ikke sælge til patienterne, ligesom han som de øvrige ansatte ikke måtte skaffe patienterne ting udefra mod betaling. Sælgekoner og lignende handlende samt bladbude havde ikke adgang til hospitalet.⁷⁹ Med tiden udviklede der sig dog en form for handelsplads uden for hospitalets porte. Portene blev helt op til 1970erne holdt lukkede indtil besøgstiden begyndte. De besøgende samlede sig på pladsen, mens de ventede på, at portene blev åbnet. I de brede niches til kældervinduerne tog især blomsterkoner opstilling og falbød deres varer.

KOSTEN SOM EN DEL AF BEHANDLINGEN

I hospitalets første patientjournaler fylder omtalen af patienternes spisevaner ikke meget. Det, der skrives, holdes gerne i meget generelle vendinger. F.eks. er der i lille Julius' journal i løbet af de 24 dage han var indlagt kun tre gange omtalt hans madlyst. Foruden den i indledningen omtalte gode appetit han havde den 19. september, noteredes den 22. september »*Appetitten god*«, mens der den 30. september stod »*Appetitten kun ringe*«. Hvad han spiste, eller hvor meget nævnes ikke. Nu kan omtalen af Julius' appetit også blot være et udtryk for, at lægerne har fundet, at han er faldet til på afdelingen. Sådanne omskrivninger eller indforståede formuleringer vil også kunne genfindes i nutidige journaler.

Lægerne beskæftigede sig langt mere med, hvad der kom ud, end hvad der kom ind. Regelmæssig, helst daglig afføring blev anset for særdeles vigtig og noteredes i journalerne. Hovedprincippet i patientbehandlingen var den humoralpatologiske tankegang, hvor sygdomme ses som udtryk for ubalance eller uregelmæssighed af de fire væsker, som blev anset som legemets vigtigste: blod, slim, gul og sort galde. For at genskabe balancen var de meste anvendte behandlingsformer afføringsmidler, forskellige grødomslag samt frisk luft og lang liggetid. Kost og diæter indgik traditionelt også i behandlingen, men på hospitalet blev maden kun i ringe grad tilpasset den enkelte patient. I stedet benyttedes en form for gennemsnitsdiæt til alle patienter. I de senere år er der igen begyndt at vise sig interesse for kostens store betydning.

Der er næppe tvivl om, at maden har været et af dagens højdepunkter for datidens patienter. Som patient på Kommunehospitalet i 1860-70erne var mulighed for adspredelse ringe. Patienterne på 10-sengs fællesstuerne måtte dårligt forlade stuen. Spadsereture på gangene eller i haverne kunne kun ske efter tilladelse fra lægerne. Besøg hos patienterne på andre stuer var forbudt og besøg af familiedømlemmer nok sparsomme pga. af datidens lange arbejdstid. Den avis, som dagligt cirkulerede på afdelingen, måtte læses hurtigt. Et yndet tidsfordriv, kortspil, var lige som terningspil og det at spille klink, forbudt. Det var dog tilladt at spille domino og dam, så længe der ikke blev spillet om penge. Dagens fem måltider hjalp med at få tiden til at gå. Men om datidens patienter, på samme måde som det ses i dag, i høj grad har bedømt deres hospitalsophold ud fra kosten, eller om de også har taget den øvrige behandling i betragtning, giver kilderne ikke noget svar på.

Tabel 1. Patienter på Kommunehospitalet fik i 1860-70erne 5 måltider, når de var i almindelig pleje.

Fuldkost almindelig pleje					
			Ingrediens pr. portion	Gram/liter	Kilojoule
Morgenmad	Sigte- eller franskbrød Smør Te		25 kv* 3 kv* 1/4 pot	125 gr 15 gr 0,242 liter	1900
Formiddagsmad	Havresuppe og mælk				
Middagsmad	Formad	Eftermad	Formad 2 pægle		
1ste dag	Byggryns- eller sagogrynsvælling	Kødboller i karry (enten kalv eller lam)	Kød 25 kv* Talg 3 kv* Hvedemel 5 kv* Ris 6 kv* Smør 2 kv* Sødmælk 3/16 pot	125 gr 15 gr 25 gr 30 gr 10 gr 0,49 liter	4500
2den dag	Ris- eller vandgrød	Kogt fisk med kartofler eller (sjældent) plukfisk	Fisk 75 kv* Smør 3 kv* Hvedemel 2 1/2 kv* Kartofler 1/3 ottkr**	375 gr 15 gr 12,5 gr 723 gr	5000
3die dag	Havresuppe eller øllebrød	Frikadeller med gemyse	Kød 35 kv* Talg 3 kv* Hvedemel 4 kv* Smør 5 kv* Skummetmælk 1/4 pot	175 gr 15 gr 20 gr 25 gr 0,242 liter	
4de dag	Blåbær- eller byggrynssuppe	Kød med skysovs eller peberrodssovs og kartofler	Kød 50 kv* Smør 2 kv* Hvedemel 1 1/2 kv* Kartofler 1/3 ottkr	250 gr 10 gr 7,5 gr 723 gr	4500
		Stuvet kød med kartofler	Kød 23 1/3 kv* Smør 1 1/3 kv* Hvedemel 1 1/3 kv* Kartofler 1/6 ottkr	117 gr 6,5 gr 6,5 gr 361 gr	4500
5te dag	Vandgrød	Stegt fisk med kartofler	Fisk 75 kv* Smør 6 kv* Hvedemel 1 kv* Kartofler 1/3 ottkr	175 gr 30 gr 10 kv* 723 gr	4000
6te dag	Byggryns- eller sagogrynsvælling	Kødboller i karry (enten kalv eller lam)	Som 1te dag		4500
7de dag	Blåbær- eller byggrynssuppe Kødsuppe	Kød med skysovs eller peberrodssovs og kartofler eller stuvet kød med kartofler	Som 4de dag		4500
8de dag	Ris- eller vandgrød	Kogt fisk med kartofler eller (sjældent) plukfisk	Som 2den dag		5000
9 dag	Øllebrød	Frikassé	Kød 50 kv* Smør 2 1/2 kv* Hvedemel 2 kv*	250 gr 12,5 gr 10 gr	4500
Søndag	Byg eller risgryns-sødsuppe	Kalve- eller oksesteg med kartofler	Kød 50 kv* Smør 2 kv* Hvedemel 1 1/2 kv*	250 gr 10 gr 7,5 gr	4500
Eftermiddagsmad	Havresuppe og mælk		1/4 pot	0,242 liter	700
Aftensmad	Sigte- eller franskbrød Smør Te		25 kv* 3 kv* 1/4 pot	125 gr 15 gr 0,242 liter	2000

* kvint ** ottingkar

Table 2. Patienter på Kommunehospitalet fik i 1860-70'erne følgende middage, når de var i bedste pleje. Maden blev serveret kl. 13, mens patienter i almindelig pleje fik maden kl. 12.

	Formad (Forret)	Eftermad (Hovedret)
1ste dag	Bollemælk*	Frikadeller eller oksefilet med kartofler
2den dag	Byg-, ris-, sago- eller havregryns sødsuppe	Kødboller i karry (kalv eller lam)
3die dag	Klar eller brun kødsuppe eller kørvælsuppe	Suppekød med peberrod eller grillade*** med gemyse
4de dag	Risgryns-, rismels- eller vandgrød	Stegt eller kogt fisk med kartofler
5te dag	Byg-, ris-, sago- eller havregryns sødsuppe	Bøf med kartofler eller karbonade med gemyse
6te dag	Byg-, ris- eller sagogrynsvælling	Frikadeller med kartofler eller frikassé
7de dag	Klar eller brun kødsuppe eller kørvælsuppe	Suppekød med peberrod eller grillade med gemyse
8de dag	Risgryns-, -rismel- eller vandgrød	Stegt eller kogt fisk med kartofler
9de dag	Æggesøbe**	Karbonade med kartofler eller frikassé

* Varm mælk med melboller.

** Varm ret af æg med meget sukker, øl og ristede brødtærninger.

***Kogt kød vendt i æg og brødkrumme og derefter stegt.

Table 3. Spisereglement for patienter paa Det Kongelige Frederiks Hospital 1. oktober 1869.

	Ordinær Pleje		Bedste Pleje	
Morgenmad	10 lod (155 gram) sigte- eller 15 lod (232 gram) rugbrød, 1 lod (15,5 gram) smør og 1 pæl (0,25 liter) mælk, Havresuppe		10 lod (155 gram) Hvedebrød, 2 lod (31 gram) smør og 1 pæl (0,25 liter) mælk Havresuppe	
Middagsmad	Formad	Eftermad	Formad	Eftermad
Søndag	Grynsuppe	Steg	Kirsebærssuppe	Steg med grønt
Mandag	Kødsuppe	Kød med peberrodssauce	Kødsuppe	Kød med peberrod eller anden gemyse
Tirsdag	Vandgrød	Kogt kød	Risengrød	Kogt eller stegt fisk
Onsdag	Grynsuppe	Bankekød	Grynsuppe	Frikadeller eller sprængt lammekød med grønt eller bankekød
Torsdag	Kødsuppe	Kød med peberrodssauce	Kødsuppe	Kød med peberrod eller anden gemyse
Fredag	Grynsuppe	Steg	Sagosuppe	Steg med grønt
Lørdag	Øllebrød	Frikassé	Øllebrød	Frikassé
Aftensmad	10 lod (155 gram) Sigte- eller 15 lod (232 gram) rugbrød, 1 lod (15,5 gram), Smør Havresuppe		10 lod (155 gram) Hvedebrød, 2 lod (31 gram) Smør Havresuppe	

NOTER

- 1 Kommunehospitalet havde pga. en koppepidemi i København haft enkelte patienter i den særskilte epidemibygning siden august 1863. Se endvidere J. Christensen, E. Dauv-Pedersen, H. Permin »Oprettelsen af Københavns første egentlige sygehospital: Kommunehospitalet« i Dansk Medicin-historisk Årbog 2001 s. 227.
- 2 Kommunehospitalets 1. afdeling september 1863 journal nr. 146 Julius Adolph Mortensen, 3 år. Indlagt 19.9.1863. Udskrevet 12.10.1863.
- 3 De følgende priser og tal er ikke omregnet til kroner, men omregningsforholdet var som følger : 1 Rigsdaler (2 kr.) = 6 Mark, 1 Mark (33 øre) = 16 Skilling, 1 Skilling = (2 øre) = 3 Hvid(e) 1 Hvid = 4 Penning.
- 4 »Instruks for Stuekoner ved Kommunehospitalet« § 6. Københavns Magistrats 2. afdeling 26. august 1863.
- 5 Mellemdiæten indførtes i 1875 og bestod af ca. 2/3 af fuldkost. Den skulle især anvendes som overgang fra feberdiæt og til fuldkost. På Kommunehospitalet anvendtes ikke såkaldte »stoppe-diæter« som på Kongelig Frederiks Hospital. En sådant diæt bestod af risvandsgrød og kogt fisk alle ugens dage. »Beretning om Københavns Kommunehospital samt Epidemilazaretterne for 1875« s. 29 samt »Spisereglement for Patienter paa det Kongelige Frederiks Hospital 1 oct. 1869«.
- 6 Dette system ophøre i 1873, hvor det blev indført, at der på hver patients sengetavle skulle hænge en seddel, hvor der var påtrykt de forskellige former for kost og ekstrapleje. »Beretning om Københavns Kommunehospital samt Epidemilazaretterne for 1875« s. 25.
- 7 Kommunehospitalet 4. afdeling november 1863, journal for Anders Gustav Øberg, 37 år. Indlagt 19.9.1863. Udskrevet 22.11.1863. Morgenmaden til feberdiæt bestod af 25 kvint (125 gram) sigte- eller franskrød, 1 1/2 kvint (7,5 gram) smør og 1/8 Pot (0,12 liter) mælk.
- 8 Kommunehospitalet 4. afdeling, oktober 1863, journal for Peter Salomon Svendsen, 17 år. Indlagt 19.9.1863. Udskrevet 16.10.1863.
- 9 »Instruks for Husholdersken ved Kommunehospitalet« § 7. Københavns Magistrat 2. afdeling 26. august 1863«.
- 10 Ole Højrup: »Landbokvinden«. Nationalmuseet 1974.
- 11 »Sundhedshåndbog eller Sygdoms- og Helbredslærer for Enhver, med forord af Wm. Reymann«. s. 43. P. Pios Forlag. Kjøbenhavn 1867.
- 12 I 1881 besluttede lægerådet »I henhold til ældre resolution kan Kaffe udleveres fra Apoteket, Fløde 1/32 pot (30 ml) og Sukker 10 kvint (50 gram), hvis det begjæres, fra Køkkenet. Til Patienter i almindelig Pleje, i følge Requisition fra Læger (betragtet som medicin), men til Patienter i bedste Pleje paa de sædvanlige Madsedler«. Referat af lægerådet beslutninger i protokol »Vedtægter 1863-1918«.
- 13 Kommunehospitalets budget 1883 s. 106 i følge liste fra hospitalets arkiv samt »Beretning om Københavns Kommunehospital samt Epidemilazaretterne i Kjøbenhavn for 1877« s. 162.
- 14 »Beretning om Københavns Kommunehospital samt Epidemilazaretterne i Kjøbenhavn for 1877 s. 166«.
- 15 »Beretning om Københavns Kommunehospital samt Epidemilazaretterne for 1875« s. 30.
- 16 Referat af lægerådet beslutninger 10.11.1863 i protokol »Vedtægter 1863-1918.« Der var forskel på såvel kvaliteten af den te der blev serveret i almindelig og bedste pleje som hvor stærk den blev lavet. Teen til bedste pleje skulle laves af 5 ort te (5 gram) med 6 kvint (30 gram) melis 1/32 pot (30 ml) fløde. Til almindelig pleje derimod måtte kun anvendes 3 ort te (3 gram), 3 kvint (15 gram) puddersukker og 1/8 (15 ml) pot Mælk. »Ingredientsliste til Spisereglement for Patienter i Kommune-, Blegdams og Øresundshospitalet 1890«.
- 17 »Beretning om Københavns Kommunehospital

- samt Epidemilazaretterne for 1875« s. 29.
- 18 »Bestemmelse om Patienternes Forhold på Fællestuernerne i Kommunehospitalet« 26de August 1863 § 1. Anvendelsen af håndklokker til forkyndelse af stuegangen kendes fra senere perioder af Kommunehospitalets historie men er ikke omtalt i kilderne fra den første tid.
- 19 Ole Højrup: »Landbokvinden«. s. 148. Nationalmuseet 1974.
- 20 »Pharmacopoea Nosocomii civitatis Hafniensis 1871«.
- 21 Overlæge og senere professor i psykiatri Knud Pontoppidan (1853-1916), der i 1888 blev overlæge på Kommunehospitalets 6. afdeling (oprettet 1875) skriver om sin brug af Mixtura spirituosa: »Derimod er det muligt, at man kan indvirke heldigt på Forløbet ved under Deliriet vedvarende at tilføre Organismen det tilvandede Stimulans i mindre Mængder. Et Forsøg i den Retning have vi gennemført i de senere Aar, idet samtlige Patienter Døgnet igennem hver 3dje Time have fået en Snaps af en Mixtura Spirituosa, der i sin Styrke svarer nogenlunde til almindeligt Brændevin«. Knud Pontoppidan: »Psykiatriske Forelæsninger og Studier«. Fotografisk genoptryk. Janssenpharma 1982.
- 22 »Instruks for overopsynsmand ved Kommunehospitalet« § 4 Københavns Magistrats 2. afdeling 26. august 1863.
- 23 »Beretning om Kjøbenhavns Kommunehospital 1868« s. 198.
- 24 »Beretning om Kjøbenhavns Kommunehospital 1870« s. 24.
- 25 »Instruks for husholdersken ved Kommunehospitalet« § 5. Københavns Magistrats 2. Afdeling 26. august 1863.
- 26 »Beretning om Kjøbenhavns Kommunehospital 1872« s. 24.
- 27 »Regulativ for Kommunehospitalet i Kjøbenhavn«, s. 10-11. Københavns Magistrat 24 august 1863.
- 28 »Instruks for Husholdersken ved Kommunehospitalet« § 7. Københavns Magistrats 2. afdeling 26. august 1863.
- 29 Lægerådet 30.6 1883 i følge upubliceret liste i hospitalets arkiv.
- 30 Her er hospitalerne ude af takt med familielivet, hvor den varme mad serveres til aften. At den varme mad serves til middag begrundes dels i hensynet til køkkenpersonalet og dels i antagelsen af, at patienterne spiser mere på dette tidspunkt. Men flere steder f.eks. Rigshospitalet er indført et system hvor den varme mad opvarmes på afdelingerne og serveres om aftenen.
- 31 Flere af de her nævnte retter indførtes først 1875. Da bestemmer lægerådet, at der skal være større afveksling i middagsmaden. To nye former for formad indførtes: blåbærsuppe og risengrød med øl. Til supplement for eftermaden, som indtil da syntes at have bestået af skiftevis fisk og steg, indførtes stuvet kød med kartofler, frikadeller med grønt, kødboller i karry med ris samt kød med skysauce og mosedede kartofler. »Beretning om Kjøbenhavns Kommunehospital samt Epidemilazaretterne for 1875« s. 29.
- 32 »Beretning om Kjøbenhavns Kommunehospital samt Epidemilazaretterne for 1875« s. 30.
- 33 Kommunehospitalets 4. afdeling september 1863 journal for Nanne Popp, 41 år. Indlagt 19.9.1863. Udskrevet 23.13.1863.
- 34 Referat af lægerådets beslutninger i protokol »Vedtægter 1863-1918«.
- 35 »Ingredientsliste til Spisereglement for patienter i Kommunehospitalet 1885«.
- 36 Ugeplanen lyder i øvrigt: Mandag: rismelsvælling og ragout. Torsdag: kærnemælkssuppe samt gullasch med kartoffelmos. Fredag: gulerodspuresuppe og aubain (gratin med hakket kød) med piklessauce. Lørdag: øllebrød med sødmælk samt fiskefarsbudding med lieret (jævnet med æggeblommer) sauce. »Spisereglement for de Kommunale Hospitaler i

- København«. Engelsen & Schrøder. København 1931. Reglementet er udarbejdet på Universitetets Hygiejniske Institut på baggrund af kostundersøgelser på Kommunehospitalet og Bispebjerg Hospital.
- 37 Kommunehospitalet fik fremstillet egne flasker på især Holmegård Glasværk. Ved åbningen rådede hospitalet over 100 helflasker (0,75 liter) og 1255 halvflasker (0,375 liter). »*Inventaried hovedbog A 1863-84*«.
- 38 Bodil Haarmark, red. »*Den gamle sygeplejerske fortæller, Dortha Leth*«. Københavns Universitets Medicinsk-Historisk Museum, 1999. Dortha Leth (1850-1926) blev sygeplejeelev på Kommunehospitalet 1.6 1878. I 1880 ansættes hun som plejemoder ved 5. afdelings kvindeside, indtil pensionering.
- 39 »*Beretning om Københavns Kommunehospital 1865*« s. 32.
- 40 Referat af lægerådets beslutninger 2.4 1864 i protokol »*Vedtægter 1863-1918*«.
- 41 »*Sundhedshåndbog eller Sygdoms- og Helbredslærer for Enhver, med forord af Wm. Reymann*«. s. 12. P. Pios Forlag. København 1867.
- 42 Referat af lægerådets beslutninger 10.11 1863, 9.3 1875 i protokol »*Vedtægter 1863-1918*«.
- 43 Denne ret får lægerne officielt først fra april 1864, men mon ikke det har været uofficiel praksis før denne tid. Referat af lægerådet beslutninger i protokol 2 april 1864 »*Vedtægter 1863-1918*«.
- 44 Jan Møller »*Borger i klunketidens København*«. Sesam 1979. Ole Højrup: »*Landbokvinden*« Nationalmuseet 1974. I 1931 blev antallet af måltider, som skulle serveres på hospitalet taget op til revidering, men man valgte at beholde de fem måltider. Argumentet var »*fordi der menes at mange Patienter sætter særlig Pris paa det tidlige Morgenmåltid og de hyppige Måltider i Dagens løb.*« »*Spisereglement for de kommunale Hospitaler i København*« s. 3. Engelsen & Schrøder. København 1931.
- 45 Se Tabel 3. »*Spisereglement for Patienter paa det Kongelige Frederiks Hospital 1te oktober 1869*«.
- 46 »*Beretning om Københavns Kommunehospital og St. Hans Hospital for Sindssyge 1864*« s. 6.
- 47 »*Spisereglement for Lemmerne i Frederiksberg Kommunes Fattighus*« formodentligt 1870erne.
- 48 Søren Mørch: »*Socialpolitik historisk set*« I C. Clausen, H. Lærum red. »*Velfærtsstaten i krise*«. Tiderne skifter 2000.
- 49 »*Bestemmelse om Patienters forhold på Fællesstuerne i Kommunehospitalet*« § 7 Københavns Magistrats 2. Afdeling 26 august 1863.
- 50 »*Beregning nr. 1 over Forbruget af Viktualie Gjenstande til patienternes Forplejning i Kommunehospitalet August Maaned 1878*«.
- 51 Referat af lægerådets beslutninger i protokol 4. april 1865 »*Vedtægter 1863-1918*«.
- 52 Teksten lyder: »*Med hensyn til de Syge da kan disse istedetfor Ærter og Kaal, Grynsuppe og istedetfor Flæsk, fersk Fisk eller Klipfisk samt, istedetfor Kaffe, The eller i øvrigt efter Lægens anvisning*« »*Spisereglementet for Magleby og Holtug Kommunes Fattigvæsenanstalt 1881*« er her gengivet efter: Gustav Nedergaard: »*Human ernæring Grundbog i ernæringslærer*«. Nucleus Forlag 1994.
- 53 »*Beretning om Københavns Kommunehospitalet 1865*« s. 34 -36.
- 54 Det nyåbnede Kommunehospital må i starten købe næsten alle grønsager. F.eks. købes i oktober 1863 fra O. Corneliussens Enke: 18 lispund (144 kilo) Kaal, 9 lispund (72 kilo) urter, 3 skæpper (52 kilo) gulerødder og 18 skæpper (313 kilo) kartofler. Kålen er formodentlig brugt i forbindelse med suppekogning og personalekosten.
- 55 Forplejningsudgifter udgør i 1865 ca. 33 % eller 53.288 rigsdaler (106.576 kr.) ud af et samlet budget på 159.958 rigsdaler (319.916 kr.). »*Beretning om Københavns Kommunehospitalet 1865*« s. 25-32.
- 56 Tilbudene fremgår bl.a. af hospitalets journal.

- Blandt de handlende der i 1863 leverede til hospitalet var bl.a. bagermester A. E. Ollins enke som leverede franskbrød, sigtebrød, rugbrød og kryddertvebakker og fiskehandlerne Bentzon og Kallehaug samt mæglerne Svane og Halvsøe der fra deres skib leverer »1 fad Sankt Crois Sukker og 1 Kiste Thee«. »Kommunens regnskaber 1863. Kommunehospitalet Hovedkassebilag indtægt«.
- 57 »Beretning om Københavns Kommunehospital 1865« s.29.
- 58 Denne opdeling i portioner til mandlige og kvindelige funktionærer tyder på, at spisereglementet er senere end 1870, hvor udregninger på portioner efter køn for funktionærer første gang forekommer i årsberetningerne.
- 59 »Instruks for husholdersken ved Kommunehospitalet« § 10. Københavns Magistrats 2. afdeling 26. august. I 1865, som er første år, det er opgjort, sælger hospitalet »Madaffald og Ben fra Husholdningen« for 170 rigsdaler og 31 skilling (340 kr.63 øre). »Beretning om Københavns Kommunehospitalet 1865« s. 34.
- 60 »Beretning om Københavns Kommunehospitalet 1865« s. 32.
- 61 Bodil Haarmark red.: »Den gamle sygeplejerske fortæller, Dorthea Leth« s. 4. Københavns Universitets Medicinsk-Historisk Museum, 1999.
- 62 »Instruks for Portnerne ved Kommunehospitalet« § 6. Københavns Magistrats 2. afdeling 26. august 1863.
- 63 Det kan i den forbindelse nævnes, at da hospitalet blev omdannet til et geriatrisk hospital i perioden 1989-1993 viste det sig hurtigt, at rygerummene var disponeret for små og for få. Det havde ikke været muligt at taget hensyn til, at den ældre københavnske generation ryger meget.
- 64 »Sundhedshåndbog eller Sygdoms- og helbredslærer for Enhver med Forord af Wm. Reymann«. s. 157. P. Pios Forlag. Kjøbenhavn 1867.
- 65 Kommunehospitalets 2. afdeling journal nr. 154 Hans Møller. 19 år. Indlagt 27.10. 1863, død 24.11.1863.
- 66 Referat af lægerådets beslutninger i protokol »Vedtægter 1863-1918« 5.1 1864 samt 3.12.1867.
- 67 Referat af lægerådets beslutninger 2.3.1869 i protokol »Vedtægter 1863-1918«.
- 68 Nicolai Holm »De glade Aar«. s. 149. København 1915.
- 69 Kommunehospitalets Journal nr. F 1885.
- 70 »Bestemmelse om Patienters Forhold på Fællesstuerne i Kommunehospitalet« § 13 Københavns Magistrats 2. Afdeling 26. august 1863.
- 71 »Spisereglement for Patienter paa det Kongelige Frederiks Hospital 1.10. 1869«.
- 72 Kommunehospitalets Journal 8.3. 1874.
- 73 Kandidaterne boede på hospitalet, men fik kun kosten på vagtdage. Den øvrige tid måtte de selv sørge for mad. N. Holm (1842-1922) var kandidat fra 1869. Nicolai Holm: »De glade Aar«. s. 149. København 1915.
- 74 »Instruks for Portnerne ved Kommunehospitalet« § 5 Københavns Magistrats 2. afdeling 26. august 1863.
- 75 »Instruks for Stuekonerne ved Kommunehospitalet« § 10 Københavns Magistrats 2. afdeling 26. august 1863.
- 76 Referat af lægerådets beslutninger 3. januar 1871 i protokol »Vedtægter 1863-1918«.
- 77 Instruks for portnerne ved Kommunehospitalet § 9. Denne handelstilladelse blev ophævet 1 juni 1884. Derefter blev forsøgsvis oprettet et udsalg fra hospitalets køkken bestyret af overkokkepigen. »Beretning om Kommunehospitalet, Øresundshospitalet og Blegdamshospitalet i Kjøbenhavn 1884« s. 27.
- 78 Nicolai Holm: »De glade Aar« s. 106. København 1915.
- 79 »Instruks for Portnerne ved Kommunehospitalet« § 6 Københavns Magistrats 2. afdeling 26. august 1863.

Jeanne Grættstrup Christensen, f. 1964, cand. mag. i etnologi og arkæologi. Forskningsassistent på bevilling fra P.M. Assens fond vedr. undersøgelse af Kommunehospitalets åbning 1863. 1996-2000 registrator på H:S Hospitalsmuseet på Kommunehospitalet. 1982-1996 tilknyttet bl.a. Arbejdermuseet, Blindehistorisk Museum og Møns Museum. Speciale i blindes forhold i landbosamfundet 1645-1800.

Erik Dauv-Pedersen, f. 1930, cand. pharm. 1956. Provisor ved Bispebjerg Hospitals Apotek til 1975, derefter apoteker ved Kommunehospitalets Apotek til 1990. Begyndte derefter indsamling til og etablering af museum ved Kommunehospitalet, som efter etablering af H:S i 1995 fik navnet Hospitalsmuseet, lukket 2000.

Henrik Permin, f. 1948, cand. med. 1975, dr. med. 1984, overlæge 1989 ved Rigshospitalets Epidemiklinik. Lektor/klinisk lærer ved Københavns Universitet fra 1987. Sekretær i Dansk Medicinsk-historisk Selskab 1991-2001. Medredaktør af Dansk Medicinsk-historisk Årbog fra 1998. Artikler om infektionssygdomme, immunologi samt medicinhistoriske og medicinlitterære emner.

OMSORGSKOMMUNEN – EN FORLØBER FOR VELFÆRDSSTATEN

Af Sine Jensen, Anne Kofod og Rasmus Mikkelsen

Baggrunden for denne artikel er en undersøgelse af, hvorfor Københavns Kommune i årene omkring 1900 blev inddraget i ansvaret for skolebørns helbred.¹ Børns velfærd lå datidens lægestand på sinde, og lægerne udviklede derfor løbende hygiejniske løsninger på aktuelle sundhedsmæssige problemer. Interessen for den almene sundhedstilstand ses ligeledes afspejlet i referaterne fra de folkevalgtes møder i Københavns Borgerrepræsentation. Uagtet sammenfaldet mellem lægernes og borgerrepræsentanternes advokatur for skolehygiejneprojektet, knytter der sig en politisk træghed til forbedring af de københavnske børns sundhedstilstand. Den første større skolehygiejniske undersøgelse fra 1881² påviste en fremtrædende sygelighed blandt børnene. Alligevel skulle der gå næsten ti år, før de offentlige myndigheder så småt satte ind med tiltag, der skulle dæmme op for de hygiejniske problemer. Artiklen omhandler denne politiske træghed og fokuserer på de argumenter, politikere og læger fremførte for og imod børns sundhedsmæssige udvikling. Herved belyses også tidens syn på sundhed i almindelighed og børn i særdeleshed.

FRA ENEVÆLDE TIL FOLKESTYRE

Årsagen til, at der overhovedet sad folke-

valgte og diskuterede for eksempel børns vilkår, skyldtes den udvikling, landet havde undergået i det forløbne halve århundrede. Efter at liberale grupper havde stillet krav om politisk indflydelse i form af demokrati, blev enevælden i 1848 afviklet og erstattet af den fri forfatning – Grundloven. Samme gruppering fik ni år senere gennemført Næringsfrihedsloven, hvorved den økonomiske frihed også var en realitet. Bag disse liberale grupper stod mænd, primært fra tredjestanden; et mellemlag der var placeret under adelen og gejstligheden, men over tyende og andre besiddelsesløse. Før 1848 stod tredjestanden stort set uden indflydelse, og det var kongen og hans udvalgte, der havde regeret landet. Efter 1848 blev der frihed og lighed for loven for alle fuldmyndige mænd. I folkestyret kunne den mandlige borger sætte sit præg på, hvorledes og i hvilken retning samfundet skulle udvikle sig, og i første omgang blev den personlige frihed sat i højsædet.

Det var ikke de politiske omvæltninger alene, der kendetegnede det danske og særligt det københavnske samfund i sidste halvdel af 1800-tallet. Næringsfriheden var sammen med den spirende industrialisering, indvandringerne og urbaniseringen faktorer, der ændrede på danskernes livsvilkår. Drømmen om den økonomiske frihed var, ligesom den fri forfatning, ideelt betragtet et spørgsmål om at skabe lige vilkår og lige advancements-

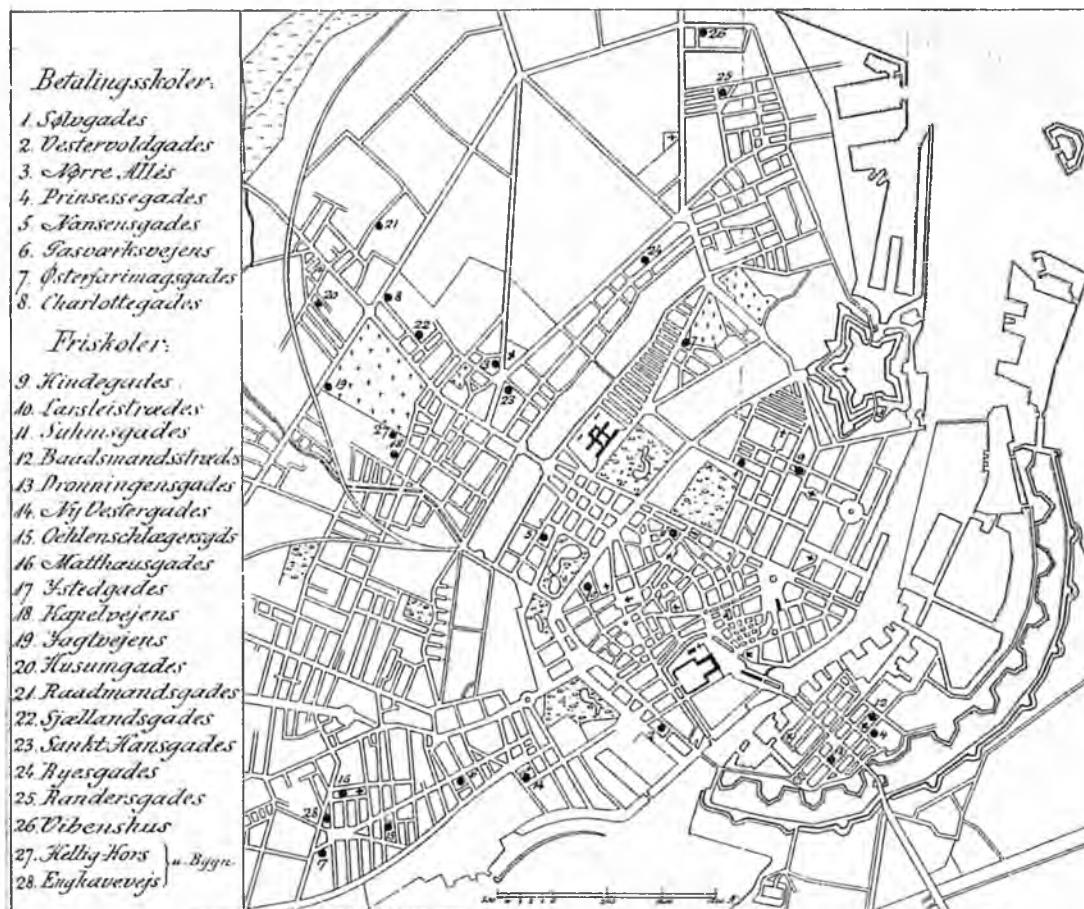

Fig. 1. Kort over Københavns offentlige skoler i 1895, Københavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger 1895.

betingelser for alle uanset socialt tilhørsforhold. Denne frihed medførte også brud på eksisterende sociale strukturer for eksempel mellem mester og folkehold. Den vertikale sociale sikring smuldrede, og drømmens bagside var en social slagside, som hverken de folkevalgte eller andre havde taget højde for.

De nye vilkår fik afgørende betydning for udviklingen i det politiske klima. De stemmeberettigede og de folkevalgte måtte såle-

des forholde sig til de økonomiske samt de rent geografisk og befolkningsmæssige forandringer, der prægede de sidste årtier af 1800-tallet. De folkevalgte kunne have valgt at ignorere den økonomiske uligevægt, der var de sociale grupperinger imellem, og nogle politikere mente da også, at det var en naturlig og acceptabel konsekvens. Som årene gik, blev konsekvenserne af den økonomiske frihed mere og mere synlige, da byens antal af fattige indbyggere steg markant. Fra

politisk hold gjordes der anslag til at forbedre forholdene for de ringest stillede borgere.

PERSONLIG FRIHED VERSUS SOCIALT ANSVAR

I hele landet eksisterede en reel fattigdom, der særlig i byerne var synlig. Befolkningstilvæksten havde sat sine spor, og der blev bygget tæt i København. Mange led nød og nogle i en sådan grad, at de måtte gribe til kriminalitet for at overleve. Nøden var blevet mere synlig, og særlig borgerskabet følte sig truet. I gadebilledet blev det konfronteret med fattigdommens elendighed i alle dens afskygninger. I tillæg til den fysiske smitte borgerskabet her følte sig udsat for, fandtes der også en angst for at pådrage sig de fattiges moral. Set i dette lys begrænsede de sociale problemer sig ikke til de fattige, men havde konsekvenser for hele samfundet. Arbejderne i den spirende industri blev hurtigt nedslidte og måtte tidligt stå af arbejdsmarkedet. For at fastholde den vækst i industri og levestandard, som for andre grupper var en realitet, måtte der iværksættes løsninger, der med øjeblikkelig virkning ville dæmme op for de sociale problemer. På sigt skulle løsningerne modvirke en svækkelse af produktionsapparatet, og på et mere konkret plan skulle byens rum gøres til at sikkert sted at færdes fysisk som moralsk.

Hvor der i folkestyrets første år havde været ført en ideologisk funderet politik, ændredes det i slutningen af 1800-tallet, og politikerne greb i stigende grad ind i forhold til konkrete samfundsproblemer. Med forskellige motiver handlede de folkevalgte realpolitisk blandt andet for at sikre, at alle havde grundlæggende livsvilkår. Her opstod et samfundspolitisk dilemma, for hvilke opgaver stod for den enkelte at løse? Og hvilke

var så omfattende, eller grundlæggende, at det offentlige måtte skride ind og iværksætte løsninger, der sikrede et – efter datidens forhold – eksistensminimum? Af disse spørgsmål udsprang diskussionen om de myndige borgeres forgodtbefindende og den personlige frihed, i forhold til hvad der tog hensyn til alle samfundets grupper og deraf gavnede almenheden. Når borgerne med Grundloven var blevet tildelt indflydelse, måtte de folkevalgte også løfte det ansvar, der fulgte. Også selvom det blev på bekostning af den personlige frihed.

LYS, LUFT OG RENLIGHED

De strukturelle forandringer fik i perioden følgeskab af en naturvidenskab i hastig udvikling. Teknologiske landvindinger banede vejen for forskning, som ikke tidligere havde været mulig. Bevidstheden om en anden form for erkendelse end den religiøse blev styrket, og i takt hermed øgedes den status som omgærdede naturvidenskaben.³ Denne udvikling skabte en ny situation, fordi der ikke kunne argumenteres imod de grundlæggende sandheder, som videnskaben afdækkede. Med den viden fulgte der en videnskabeligt baseret løsningsmodel, hvilket tvang samfundet, og i denne sammenhæng de folkevalgte, til at forholde sig til de fremkomne sandheder. Af politiske, ideologiske, moralske og økonomiske grunde var det kun løsningsmodellerne, politikerne kunne afvise, og ikke de naturvidenskabelige erkendelser.

Fokuseringen på sundheden blev øget i slutningen af 1800-tallet, da opdagelsen af bakteriologien tilvejebragte en ny begrundelse for renligheden, men også en fornyet interesse for almen sund levevis.⁴ Sundheds-

bevægelsen kastede nyt lys over de aktuelle sociale problemer. Som følge af urbaniseringen og industrialiseringen steg befolkningstætheden og forureningen, hvilket satte et negativt præg på den almene sundhedstilstand i byerne. Heraf opstod tidens hygiejniske grundsætning: Lys, luft og renlighed. I forhold til de konkrete problemer frembragte naturvidenskaben viden og derved argumenter for at ændre ved byernes tilstand. Sundhedsbevægelsen brugte disse argumenter politisk til at opnå resultater og udbede de problemer, som blev blotlagt. Sundhedsbevægelsens grundlæggende motivation havde rod i reelle hverdagsproblemer, men skulle den virkeliggøre hygiejneprojektet i alle samfundslag, måtte det involvere samfundets beslutningstagere.⁵

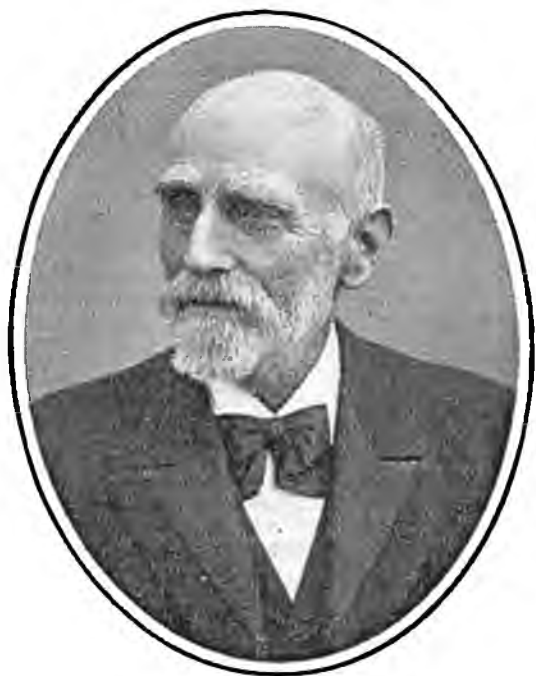

Fig. 2. Læge Axel Hertel (1840 - 1911), fra 1883 formand for Foreningen til Skolehygiejnens Fremme.

SKOLEHYGIEJNE

Hygiejne betød sundhedspleje, hvilket er forebyggende foranstaltninger, som tjener til at opretholde sundheden og modvirke sygdomme for det enkelte individ og samfundet. Overordnet bestod Sundhedsbevægelsen af hygiejniskere med forskellige indsatsområder, herunder arbejdede en gruppe specifikt med skolehygiejne. Den samlende person i skolehygiejneprojektet var lægen Axel Hertel (1840-1911). Efter at han i en undersøgelse⁶ havde påvist en udbredt sygelighed blandt de danske børn, blev der i 1882 iværksat et større kommissionsarbejde⁷ til yderligere belysning af problemerne. Skolehygiejnikerne formulerede selv det overordnede projekt således: »Hygiejnens, altsaa ogsaa Skolehygiejnens, Maal er jo væsentlig at være forebyggende, præventivt, det skal søge at holde skadelige Indflydelser borte, saaledes af Individerne leve under saa gode og gunstige Forhold saa muligt.«⁸

Skolehygiejnikerne valgte at fokusere på barnet og dets fremtidige liv, hvorved forebyggelsestanken blev yderligere befæstet. Skolehygiejnikerne argumenterede for, at børnene var nationens fremtidige befolkning; styrkelsen af børnenes sundhed havde betydning for hele samfundet. Der var altså tale om en tilgang, der på sigt ville tilgodese samfundet som helhed.

Skolehygiejnikerne var en sammensat interessegruppe, der med hver deres faglige kompetencer bidrog til skolehygiejneprojektet. Lægerne påtog sig ansvaret for en sikring af børnenes sundhed og indgik et samarbejde med arkitekterne og ingeniørerne, der havde forståelse for at bygge efter tidens krav om lys og luft. I årene fra 1886 til 1904

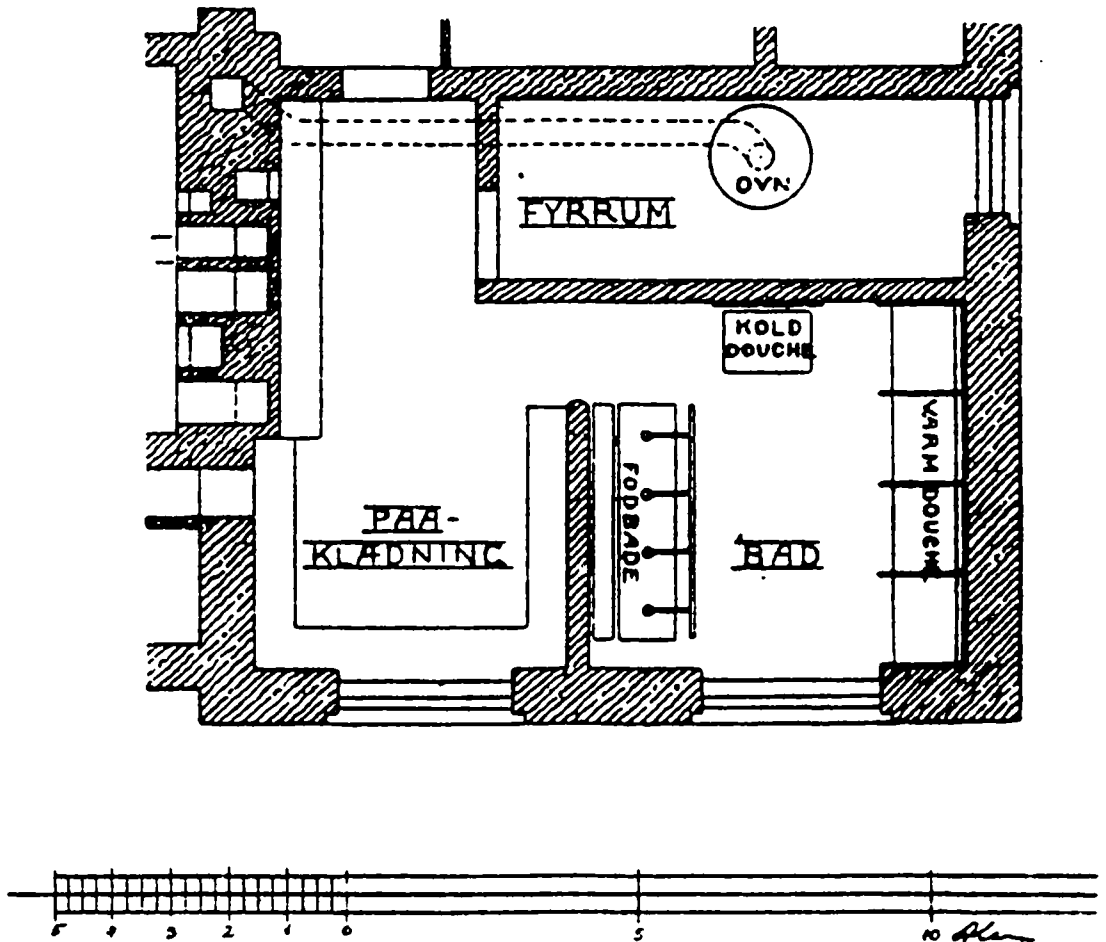

Fig. 3. Plan af brusebadet på Øresundsvejens skole. Efter E. Lundsgaard: Skolebadene i Københavns og Frederiksberg kommuneskoler i *Maanedsskrift for Sundhedspleje*, 1906, s. 246.

blev der efter disse anvisninger bygget 15 nye skoler i København.⁹ Skolelærerne, hvis hverdag var direkte påvirket af forholdene i skolerne, gav deres besyv med på flere områder; raske børn klarede sig bedre end syge, men lærerne understregede, at forebyggelsesarbejdet ikke måtte komme på tværs af undervisningen.

Skolehygiejnikerne opererede med tre indsatsområder. Det første, bygninger og materiel, sigtede primært på at dæmme op for mangelfuld ventilation og rengøring. Dertil kom en ny viden om ergonomi, der satte sit præg på skolemøblernes udformning. Sundhedslæren var et andet bud på, hvorledes der rent praktisk kunne sættes ind i forhold til

den mangelfulde hygiejne. Lærebøgerne¹⁰, der var forfattet særligt til dette formål, viser at hensigten med undervisningen rakte videre end at lære eleverne at vaske hænder. Skrifterne indeholder anvisninger om, hvorledes borgerne kunne sikre hygiejnen i de private hjem. Der fandtes også budskaber af moralsk karakter, men argumentationen var fortsat videnskabelig. Skolehygiejnikerne ønskede at tilføre eleverne viden, som kunne bringes med hjem til familierne, hvorved forældrene også kunne tage ved lære af skolehygiejniskernes anvisninger. Det tredje indsatsområde dækkede elevernes personlige helbred – denne undersøgelse repræsenteret ved skolebade, skolebespisning og skolelæger.

SKOLEBADE

Da kommunalpolitikerne i 1889 tog spørgsmålet om indretning af skolebade op til overvejelse, var det første gang, der blev diskuteret et så vidtgående hygiejnisk tiltag til forbedring af skolebørnenes vilkår. Dog undtaget opførelsen af de 15 moderne skoler. Fra forhandlingerne om skolebadene påbegyndtes til den endelige beslutning om indretning af bade ved to skoler, var der gået mindre end et år. En så kort proces gjorde sig ikke gældende for skolerne generelt. I et referat fra december 1897 bemærkes det, at blot »... 45% af Friskolerne og ingen af betalingsskolerne [har] Adgang til Badning.«¹¹

Sagen påbegyndtes, da medlem af Borgerrepræsentationen, dr. med. S. Engelsted i oktober 1887 fremsatte forslag om skolebade til de københavnske skolebørn. De moderne skolers konstruktion var et hygiejnisk gennembrud, men opgaven var efter Engelsteds

opfattelse kun løst delvist, da man ikke havde taget højde for børnenes personlige hygiejne. Dernæst henviste han til erfaringer fra ind- og udland, hvor det hverken havde vist sig kostbart eller teknisk kompliceret at indrette badene.¹² Den badeindretning, som Engelsted havde i tankerne, blev i Tidsskrift for Sundhedspleje forklaret som »*Douchebade, eller som de ogsaa kaldes de Lassarske eller Lassar-Groveske Folkebade.*«¹³ Ophavsmanden var den tyske hudlæge dr. Lassar, der selv havde karakteriseret indretningen som *die Badenform der Zukunft*¹⁴ – fremtidsbadet. Grunden til, at denne nye badeform blev fremhævet, var, at den var langt mindre ressource- og pladskrævende end karbadet og derfor velegnet til for eksempel skolebade.¹⁵ Der var tale om en tempereret overbrusning med samtidig afsæbning, som skulle afsluttes med en kold douche, hvilket effektivt og uproblematisk kunne installeres.

SKEPTIKERNES ARGUMENTER I BADESAGEN

Ved selve forhandlingerne delte gruppen af debatterende borgerrepræsentanter sig i to; til den første gruppe hørte de stort set ubetingede tilhængere af skolebadene; den anden gruppe bestod af skeptikere, der med forbehold tilsluttede sig indretningen. Fælles for begge grupper var dog, at de så de hygiejniske fordele, indretningen af skolebadene ville medføre.

Skeptikerne modsatte sig skolebadene af to grunde. Besluttede Borgerrepræsentationen at indrette badene, ville det få uoverskuelige økonomiske konsekvenser, da der fra flere sider ville blive stillet krav om yderligere udvidelse af kommunens ansvarsområde. En frygt for at offentlige midler til skolebadene skulle danne præcedens på hele det

sociale område. I tillæg hertil ville det være et signal til forældrene om, at kommunen også i andre henseender ville påtage sig opgaver, der ifølge skeptikerne skulle varetages af familien.

Medlem af Borgerrepræsentationen, professor L. L. Hommel, protesterede imod kommunens varetagelse af børnenes fysiske helbred og hæftede sig ved den overordnede udvikling i forholdet mellem det private og det offentlige ansvarsområde. »Det var saa meget betænkeligere at komme ind paa denne Vei, som der i den senere Tid hvad der ogsaa for nylig er udtalt i Rigsdagen, gjør sig en stærk Tendens gjældende til at vælte alle Byrder over paa det Offentlige, paa Stat og Kommune«. ¹⁶ Det Hommel forudså som konkrete konsekvenser, fik opbakning fra samtlige skeptikere. De havde alle bange anelser om, hvorvidt det ville gå, i det øjeblik kommunen påtog sig ansvaret for børnenes fysiske tarv. Ikke nok med at lærerne ville gøre krav på bade ved samtlige skoler i og med, at børnene ville blive mere oplagte i timerne, ¹⁷ men kommunen ville vedkende sig et langt mere omfattende ansvar, eller som medlem af Borgerrepræsentationen, kemiprofessor J. Thomsen formulerede det:

»Forslaget vilde dernæst føre meget videre, end det efter dets Indhold saa ud til. Der taltes vel nu kun om Bad hver 14de Dag; men det forekom ham, at der kunde blive Tale om et Bad hver 8de Dag, og skulde der vise sig Trang til at forsyne Børnene med rent og friskt Linned efter badet, vilde det blive vanskeligt at modsætte sig en saadan fordring. Der kunne vel ogsaa blive Spørgsmaal om at give dem Noget at spise efter Badet, og det skulde ikke undre ham, om Lægerne vilde gjøre gjældende, at Badningen giver en god Leilighed til at undersøge Børnenes Sundhedstilstand, og at der derfor ved hver Skole burde ansættes en

Læge, som kunde være til Stede ved Badningen.« ¹⁸

Thomsen modsatte sig forslaget, da han forudså en slags sneboldeffekt, hvor den ene indretning ville tage den anden; inden borgerrepræsentanterne fik set sig om, ville kommunen i snart alle henseender skulle drage omsorg for børnene for eksempel i form af bespisning og lægetilsyn.

DET PRIVATE ANSVAR

Ud over skeptikernes bekymring for mere langsigtede økonomiske konsekvenser fremhævede de skellet mellem kommunens og forældrenes ansvarsområde, i forholdet til børnenes velbefindende. Dette lå i direkte forlængelse af de skræksscenarier, der blev tegnet, hvad angik bespisning, beklædning og skolelæger. Borgmester Borup fremhævede »...at her er Tale om at fritage Forældrene for en dem paahvilende Forpligtelse, og gik man først ind herpaa, vilde dette Skridt snart føre videre.« ¹⁹ Indretningen af skolebade ville efter hans overbevisning sende et signal til forældrene om, at kommunen var villig til at påtage sig ansvaret for børnene, hvilket var uhensigtsmæssigt, da dette først og fremmest påhvilede familien; et synspunkt der blev støttet af de øvrige skeptikere.

Da der i de efterfølgende år blev arbejdet på en udvidelse, blev argumenterne fra 1889-90 genbrugt, og inden for en årrække havde flertallet af de københavnske friskoler fået indrettet bade, hvilket forhandlingerne bar præg af. Diskussionen om henholdsvis fordele og ulemper var tilbunds gående, og da der blev stillet forslag om etablering af bade ved flere skoler, havde medlemmerne af Borgerrepræsentationen sat sig ud over fortør-

nomisk og i form af andre midler, så som brænde og lokaler.

Bespisningssagen forløb ganske anderledes end sagen om skolebadene, blandt andet fordi en sluttet gruppe politikere i opposition år efter år fremsatte forslag om øget tilskud til ordningen, der allerede var iværksat af private kræfter. Deraf udsprang også diskussionen om, hvorvidt børns bespisning var et familieanliggende, eller om det offentlige uden for vidtgående konsekvenser kunne påtage sig opgaven, og resultatet blev som udgangspunkt også et kompromis; kommunen valgte at støtte det filantropiske arbejde med begrænsede økonomiske midler. De ideologiske argumenter fra skolebadesagen blev genbrugt, men også nye argumenter kom til. Det skyldtes det lange sagsforløb, der gav anledning til, at mange forskellige borgerrepræsentanter blandede sig i debatten.

SULT SORTERER UNDER PRIVAT GODGØRENHED

Hommel, som havde været skeptisk i sagen om skolebadene, fik allerede i 1891 sine bange anelser bekræftet, da det første forslag om offentligt tilskud til børns bespisning blev fremlagt i Borgerrepræsentationen: »*At denne Spaadom allerede nu var gaaet i Opfyldelse, havde noget overrasket ham.*« Badene var blevet bevilliget, og nu skulle kommunen også til at betale for maden til de fattige børn. Hommel mente, at forslaget var » ... *et lille skridt henimod en Samfundsordning, der fra en vis Side er opstillet som Ideal, nemlig at Forældre kun have at sætte Børn i Verden, og at naar et Barn er født, må det være det Offentliges Sag at sørge for det i alle Henseender.*«²¹ Påtog kommunen sig ansvaret for at sørge for mad til børnene, frygtede Hommel for, at det offent-

lige snart skulle tage vare på borgerne fra vugge til grav, hvilket ikke stemte overens med hans og andre skeptikers opfattelse af kommunens opgaver.

ET LOVBRUD?

Et af hovedargumenterne mod kommunens direkte økonomiske deltagelse i skolebespisningen kom fra medlem af Borgerrepræsentationen, tømremester H. H. Kayser: »... *hverken Lovgivningen eller de kommunale Vedtægter give nogen Berettigelse til at paaføre Kommunen en saa betydelig og stadig tilbagevendende Udgift, som Andragendets Opfyldelse vilde Medføre.*«²² Kayser var ikke alene med sine holdninger om, at Borgerrepræsentationen ikke havde nogen juridisk beføjelse til at intervenere i denne sag. Diskussionen om hvorvidt kommunen var ved at bringe et nyt princip i anvendelse, hvis den overtog en opgave, som ellers hvilede på forældrenes skuldre, gennemsyrede sagen om friskolebørns bespisning. Humane foretagender var ifølge det gamle princip sikret ved velgørelse. Modstanderne mente, at overtog kommunen bespisningsvirksomheden eller bare tog del i den, havde kommunen taget et nyt skridt. Et skridt i retning af en omsorgskommune, hvilket de på ingen måde kunne tilslutte sig. Modstanderne stod fast på at det ville være et lovbrud. De var overbeviste om, at dette nye tiltag ikke lå inden for kommunens beføjelse og derfor ikke kunne foretages uden ministeriets tilladelse. Fortalerne øjnede i denne sag intet juridisk problem.

Skeptikerne var skarpe i deres argumentation; nok var der børn, som havde brug for hjælp, men det kunne ikke sortere under kommunen at sørge for disse børns mæthed. Finansieringen måtte i 1891 fortsat ske i fi-

lantropisk regi. Frygten for at kommunens bidrag til bespisningen, ligesom badene ville være et fortilfælde, var udslagsgivende for Borgerrepræsentationens beslutning dette år.

UNDERGRAVELSE AF FORENINGEN

Alligevel besluttede kommunalbestyrelsen i 1893 at bevilge et beløb på 4.000 kr. til Foreningen til Friskolebørns Bespisning. Dette kan skyldes, at det politiske klima i Borgerrepræsentationen i mellemtiden var ændret, idet seks nye politikere, med mere social liberale holdninger, var blevet valgt ind. Disse forholdsvis nye politikere mente, at kommunen havde et ansvar for børnene, og de var parate til at løfte dette ansvar ved hjælp af økonomisk støtte til foreningen. Den lille gruppe reformvenlige politikere har muligvis været medvirkende til, at forslaget om kommunal støtte til bespisningen så småt fik opbakning. Til trods for den massive modstand stillede disse politikere gentagne gange forslag om at støtte Foreningen til Friskolebørns Bespisning med betydelige økonomiske tilskud. I 1893 var forslaget på 25.000 kr.

Modstanderne var rystede over forslaget. Medlem af Borgerrepræsentationen, arkitekt O. V. Koch »... ansaa Forslaget om Tilskud til Friskolebørns Bespisning for det farligste og mest ondartede, der var fremkommet«, fordi forslaget ville betyde, at kommunen overtog familiens opgaver.²³ En anden afgørende anke imod den økonomiske bistand var, at kommunen ville tage initiativet fra Foreningen til Friskolebørns Bespisning. Kommunen ville være medvirkede til at grave foreningens grav, hvis den gav et så stort beløb. Glæden ved det filantropiske arbejde ville

gå tabt, og arbejdsiveren ville forsvinde. Efter at chokket over det store beløb havde fortaget sig, forhandlede borgerrepræsentanterne sig frem til et mindre tilskud, som alle medlemmer kunne tilslutte sig.

ØDELÆGGELSE AF FAMILIELIVET

J. Thomsen fremhævede, at forslaget kunne vise sig at være mere ødelæggende end fremmende for familielivet » ... nu vilde man at den [kommunen] ogsaa skal bispise Børnene og gøre sig til deres Plejefader. Det var farligt saaledes at løsne Forholdet mellem Forældre og Børn, at give Forældrene Indtryk af, at børnene ere Familien uvedkommende.«²⁴ Ifølge Thomsen ville børnene føle sig forladte, hvis kommunen overtog en regulær omsorgsopgave, som var forældrenes ansvar. Børnene ville miste den nære binding, som de havde til deres forældre, og kommunen kunne ikke erstatte den tryghed, som forældrene gav. De omfattende debatter om henholdsvis skolebade og skolebespisning havde åbnet for den hygiejniske diskussion i Borgerrepræsentationen og dermed været med til at bane vejen for en tilsvarende om skolelæger.

SKOLELÆGER

Debatten om skolelægerne var knapt så omfattende som de to forudgående sager. Ordningen blev vedtaget første gang i 1887, men uvist af hvilken grund blev sagen stillet i bero elleve måneder senere.²⁵ Der skulle gå yderligere ti år, før kommunalbestyrelsen igen vedtog at ansætte skolelæger, og denne gang blev ordningen sat i værk. Det skete på foranledning af medlem af Borgerrepræsentationen, dr. med. H. P. Ørum, som tidligere

havde diskuteret skolelægerne med skolehygiejnikeren Axel Hertel,²⁶ da Ørum i 1897 opfordrede Borgerrepræsentationen til at bevillige penge til at iværksætte projektet. Forslaget blev enstemmigt vedtaget²⁷, og i april 1897 blev fire skolelæger ansat på forsøgsbasis.²⁸

Tilsyneladende har borgerrepræsentanterne betragtet ordningen som en succes, for i det følgende år blev den udvidet med fire læger, og yderligere seks læger blev ansat i 1900. Den første udvidelse skete for at nedbringe arbejdsbyrden for skolelægerne, som herefter kun skulle føre tilsyn med 2.300 mod tidligere 4.000 elever hver, hvorimod der ved den anden udvidelse gennemførtes tilsyn med samtlige offentlige skoler i København.²⁹ Der var enighed om at bevillige midler til ansættelserne, hvorimod skolelægens arbejdsområde var til diskussion.

SKOLELÆGENS OPGAVER

Skolelægens arbejdsopgaver bestod i at undersøge elever, der var henvist af lærerne, tilse bygninger og materiel, tilse klasserne i undervisningstiden, foretage undersøgelser af eleverne, når de begyndte i skole samt udstede henvisninger til behandling andet steds. Skolelægen havde ikke nogle egentlige magtbeføjelser og skulle konferere med skoleinspektøren om tiltag, som fandtes ønskelige at gennemføre. Derudover skulle skolelægen udfærdige en årsberetning til Skoledirektionen indeholdende en sygestatistik og bemærkninger om kritisable hygiejniske forhold. For at kunne klarlægge eventuelle misforhold i elevernes udvikling, var skolelægefunktionen bygget op efter Wiesbadensystemet,³⁰ hvor formålet var at følge elevernes fysiske udvikling og tilstand.

Systemet var indført i flere andre europæiske lande omkring århundredskiftet, og enkelte af disse steder måtte skolelægen også gerne behandle.

Dette var ikke tilfældet i København. Ifølge *Instruks for Skolelæger*³¹ skulle skolelægen som hovedregel henvisse til elevens egen læge; »... den egentlige Behandling af syge Børn paa Skolen eller i Hjemmet er selvfølgelig ikke skolelægerens sag.« Kun i undtagelsestilfælde havde skolelægen en anden mulighed, »... og hvor der for de Børns Vedkommende, der ikke have Adgang til saadan Hjælp i Hjemmet, gives Anvisning paa passende Kliniker for Ubemidlede.«³² Herved blev de fattiges børn tilset og fik i enkelte tilfælde mulighed for behandling. Argumentet for at indføre skolelæger, der udelukkende førte tilsyn var, at der derved kunne gribes ind i tide. Det var skolelægens opgave at fjerne alt, der kunne skade barnet i dets udvikling mod et sundt og raskt liv. Skolelægens opgave blev anset som værende forebyggende og oplysende.

KUN TILSYN AF BØRNENE

I Ørums agitation for skolehygiejnikerens sag anførte han to grunde, der skulle retfærdiggøre indførelsen af skolelæger. For det første at »Materialet er fortræffeligt, men med Hensyn til dets benyttelse trænges der i høi Grad til et lægekyndigt Tilsyn«, og for det andet; »Mod nogle Børn begaas der en blodig Uret.«³³ Ørum slog fast, at det krævede en læges ekspertise at give kompetente anvisninger for at kunne udnytte materialer som skolepulte og tavler samt at diagnosticere børnene. Det afviste borgmester Hansen fra 1. Magistrat, som konstaterede, at det lå inden for den ekspertise, som skolens pædagogiske personale besad. Borgmesteren var skeptisk, men

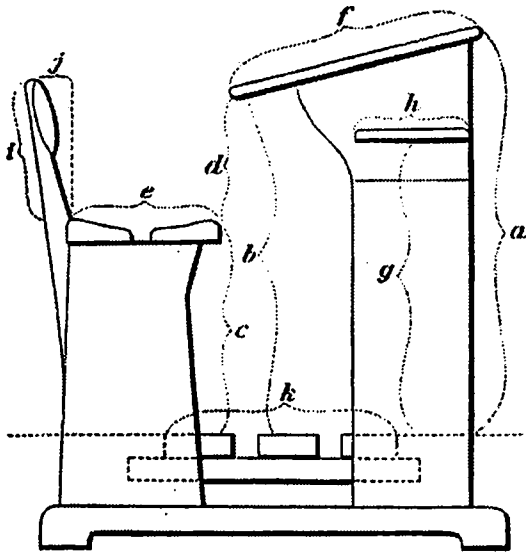

Fig. 48.

Fig. 5. Tegning af skrivepult. Efter A. Hertel og A. G. Drachmann: Sundhedslære, 1886, s. 352.

uvist af hvilke årsager efterkom han alligevel ønskerne. Den blodige uret, der blev begået mod børnene, henviste til lærernes manglende viden om hygiejniske spørgsmål, der kunne føre til fejlagtige slutninger om børnenes boglige evner.

Sammenlignet med skolebade og skolebespisning forløb indførelsen af skolelæger gnidningsløst, og da ordningen i 1898 stod over for en udvidelse, var der bred opbakning til forslaget. Flere af borgerrepræsentanterne ønskede at udvide ordningen betragteligt, mens andre var tilfredse med mindre tiltag, der pegede frem mod lægelig tilsyn med samtlige skoler.

Der eksisterede stadig en vis tilbageholdenhed i Magistraten, men det blev ikke konkretiseret i forhandlingerne. Årsagen til at ordningen ikke mødte større politisk modstand lå i, at skolelægerne ikke fik

mulighed for at behandle. Ørum og andre fastslog tanken om, at behandlingen af børnene ikke var kommunens ansvar.³⁴ Det ansvar borgerrepræsentanterne tog på sig, var, at sørge for omgivelserne var i orden, at den tid barnet tilbragte i skolen, samt ansvaret for at forældrene blev orienterede, hvis deres børn havde brug for behandling. Dermed var forældrene stadig hovedansvarlige for barnets helbred, men kommunen bar ansvaret for at formidle budskabet om uhenigtsmæssig udvikling til forældrene.

Samtidig kan skolelægesagens korte og forholdsvis ukomplicerede forløb være foranlediget af et ændret politisk forum, hvor konservative medlemmer blev afløst af mænd med en mere social liberal tankegang. Dertil kommer, at lægens beføjelser var begrænsede, og dette kan have været årsag til at de større ideologiske diskussioner om placering af ansvar udeblev. Hverken over for skolens ansatte eller dens elever havde lægen myndighed til andet end henstillinger. Årsagen til den udeblivende debat kan også hænge sammen med, at der i årene op til beslutningen var taget hul på diskussionen i sagerne om skolebade og skolebespisning. Under behandlingen af de to første sager var der blevet taget beslutninger af afgørende ideologisk karakter, som kan have banet vejen i sagen om skolelæger. Det var ikke længere nyt eller afskrækkende for kommunen at være medansvarlig for elevernes personlige helbred og derved arbejde for en forbedring af forholdene for børnene.

DEBATTERNE KORT FORTALT

Fælles for de tre sager var forbindelsen mellem politikerne og aktive medlemmer i sundhedsbevægelsen; en forbindelse som var

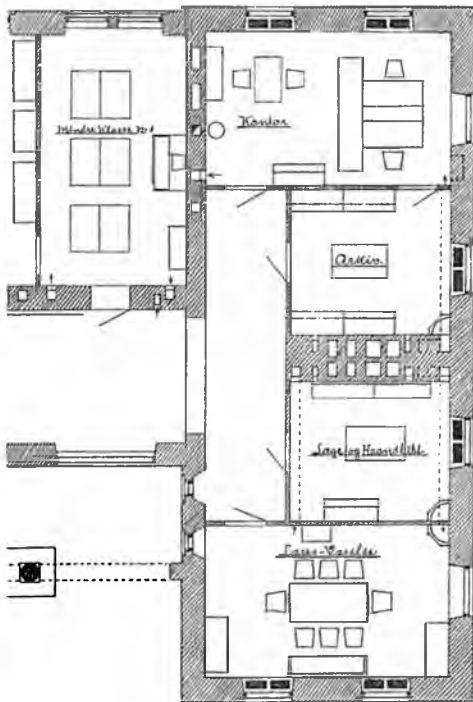

Fig. 6. Kommuneskolen ved Sundholm 1910. I stueetagens ene fløj er der udover lærerværelse, kontor og arkiv også indrettet et lægeværelse, som dog må dele plads med håndbiblioteket. Efter Københavns Kommuneskoler 1904-1914. Tegninger, København 1920.

afgørende for sagernes udvikling. Tre grundlæggende holdninger dominerede forhandlingerne; økonomi, ideologi og jura. Fra modstandernes side blev der argumenteret for, at kommunen ikke havde råd til at finansiere nye tiltag. Frygten for, at en udskrivning til forbedring af forholdene for de trængende børn ville danne præcedens, var særdeles iøjnefaldende, og lagde grunden til skeptikernes tilbageholdenhed. Men den altoverskyggende argumentation imod at tage del i ansvaret for børnene var ideologisk forankret. Modstanderne var af den overbevis-

ning, at forældrene havde ansvaret for børnene og at ansvaret aldrig kunne pålægges kommunen. De tilbageholdende politikere havde ingen interesse i at medvirke til at flytte ansvaret fra familien til kommunen med risiko for, at borgerne fik en bevidsthed om, at de ikke behøvede at tage vare på sig selv og deres børn.

Borgerrepræsentanterne så for sig, at kommunen i yderste konsekvens ville udvikle sig til en omsorgskommune; en udvikling, som kunne være svær at stoppe, når de havde taget de første skridt. Som støtte til deres ideologiske argumenter slog skeptikerne også på, at offentlig indblanding ville fratage filantroperne deres glæde. Hvis de velgørende foreninger fik offentlig støtte, ville medlemmernes arbejdsiver svækkes, og foreningerne forsvinde. Profetien var, at kommunen i sidste ende ville skulle løfte ansvaret for endnu flere sociale problemer. Endvidere handlede debatten også om kommunens beføjelser; om kommunen overhovedet havde juridisk mulighed for at disponere frit over sine midler til opgaver den ikke tidligere havde forestået. Politikerne var regelrette i deres arbejde og ville kun forvalte inden for lovens rammer.

NATURVIDENSKABERNES BETYDNING

Sundhedsbevægelsen og lægevidenskaben fik i kraft af naturvidenskabens øgede status væsentlig indflydelse på samfundsudviklingen i slutningen af 1800-tallet. Hygiejnikerne blev betragtet som problemløsere, der via deres faglige ekspertise var i stand til at forebygge sygdomme og derved medvirke til at udvikle en sund og energisk befolkning af arbejdsduelige voksne. Derfor bidrog hygiejnikernes arbejde til at opretholde visionen

om et stadigt fremskridt i samfundets udvikling.

Politisk betød fragmenteringen af sundhedsproblemerne, at de fremdragne spørgsmål blev behandlet og gennemført enkeltvis; ideologiske spørgsmål blev herved tilført et islæt af pragmatisme. Det har således været af afgørende betydning for sagernes udfald, at løsningsforslagene faldt inden for velafgrænsede områder. I Borgerrepræsentationen sad der flere medlemmer med medicinsk baggrund, og det kan have betydet en mere pragmatisk tilgang til hygiejniske spørgsmål. Hvis der ses bort fra rent humanitære hensyn, blev de ideologiske argumenter stillet over for de naturvidenskabelige, og her viste de naturvidenskabelige argumenter sig stærkest. Dog kan de humanitære hensyn have påvirket borgerrepræsentanternes stillingtagen.

BARNET

Fortællingen om, hvorfor de offentlige myndigheder i de sidste årtier af 1800-tallet blev inddraget i ansvaret for skolebørns helbred, har primært handlet om, hvordan hygiejnere og politikere blev opmærksomme på og forholdt sig til børnenes vilkår. Både politikere og hygiejnere fandt, at børnene skulle have de bedst mulige opvækstbetingelser, hvilket de ikke mente, at børnene selv var i stand til at sikre. Barnet var i sin opvækst afhængig af ansvarlige voksne, der kunne varetage dets opfostring og drage omsorg. Det mest trygge for barnet var, at en slægtning, helst forældrene, tog ansvaret for dets opvækst. Ud fra betragtningen om at det ville være belastende for båndet mellem barn og forældre, afviste nogle politikere, at det offentlige skulle gribe ind, også når det

handlede om børn, hvis familier ikke var i stand til at sikre de mest grundlæggende fornødenheder. Familiebåndet var helligt, og politikerne mente, at indgreb var lig med overgreb, hvorved familiens ansvarsfølelse ville blive spoleret.

En anden holdning, der også var bundet op på de langsigtede konsekvenser af en eventuel offentlig indgriben, var af en mere beregnende karakter. Medvirkede det offentlige, via sundhedsfremmende foranstaltninger i skolen, til at de fysiske opvækstbetingelser var i orden, ville det også medføre en reduceret belastning af andre forsorgsområder som for eksempel hospitalsvæsenet. Rent økonomisk ville det kunne svare sig for det offentlige, for eksempel efter anvisninger fra skolehygiejnikerne, at drage omsorg for børnenes sundhed. Den forebyggende indsats rustede børnene til voksenlivet, hvor de så kunne bidrage optimalt til samfundets videre udvikling.

Barndommen som sådan var ikke et nyt fænomen i slutningen af 1800-tallet, men børnesynet var under forandring. Den overordnede samfundsudvikling, symboliseret blandt andet ved nyskabelser og fremdrift, fordrede fremtidige generationer af stræbsomme, stærke og sunde borgere, der kunne tage fat. Kun ad denne vej kunne landets fremtid sikres.

ANSVAR

Hygiejnebevægelsen bejlede i sit arbejde indirekte til, at de offentlige myndigheder påtog sig et ansvar for børnenes helbred. Hygiejnikerne var leveringsdygtige i løsningsmodeller, der forholdsvis let kunne iværksættes via skolen, men det kan også hænge sammen med, at hygiejnikerne mente, opga-

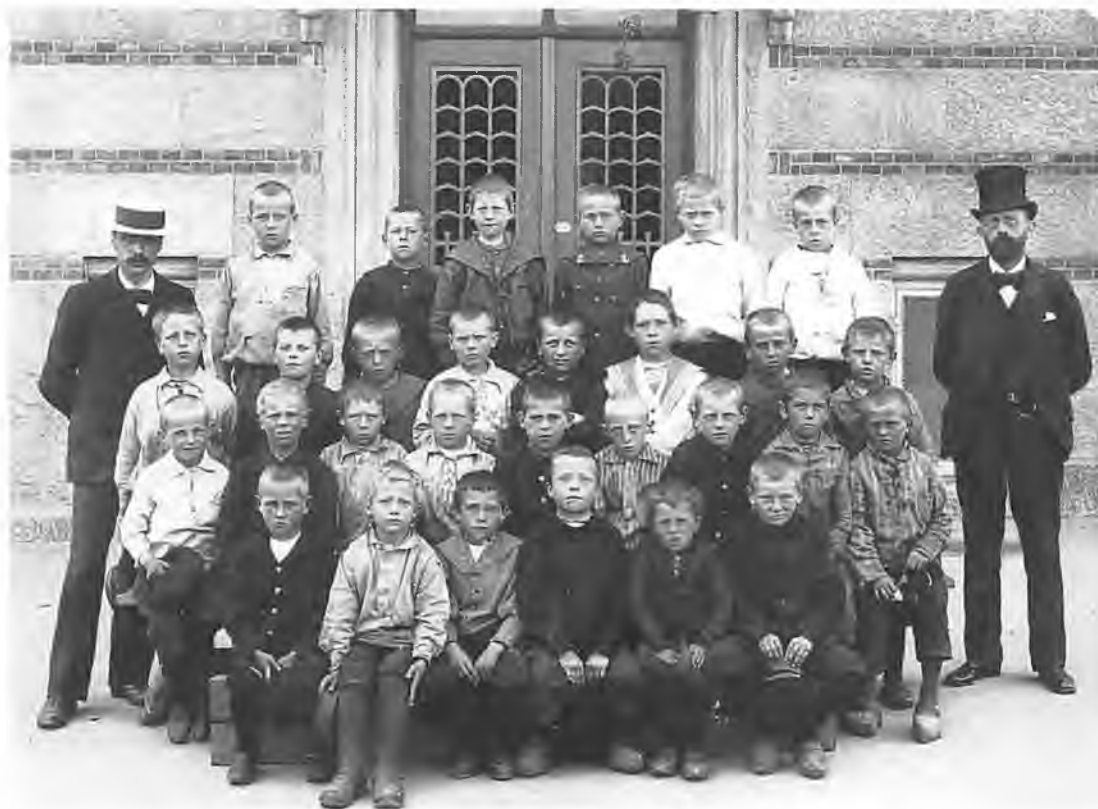

Fig. 7. Drengeklasse på Østre Gasværks skole, senere kaldt Strandvejsskolen, ca. 1900. Til højre skoleinspektør V. J. Boye Jensen, til venstre klasselæreren, cand. teol. F. V. Nielsen. Københavns Stadsarkiv.

ven var for stor til, at filantropiske foreninger kunne løse den. Dette tilkendegav Komiteen af de Samlede Kvindeforeninger også, da den i 1890 opfordrede Københavns Kommune til at overtage bespisningen af skolebørnene. På intet tidspunkt pegede hygiejnikerne på muligheden for at løse opgaven gennem privatfinansiering og velgørenhed, hvilket tyder på, at de anså det offentlige som hovedansvarlig i forpligtelsen over for børnene. Dertil kommer, at erfaringer, primært fra Tyskland, havde vist, at det var muligt at institutionalisere de sundhedsfremmende foranstaltninger. En af grundene

til, at disse diskussioner overhovedet blev rejst, var, at den kraftige urbanisering af hovedstaden bragte nye problemer af hygiejnisk karakter med sig. Det var derfor påkrævet, at der blev taget stilling til, hvem der bar ansvaret.

I debatten om skolebade, -bespisning og -læger forholdt politikerne sig til spørgsmålet om, hvor meget ansvar kommunen med rimelighed kunne overtage uden at fratage forældre og filantroper deres del. Komplexiteten lå i, at der med indførelsen af undervisningspligten var opstået et grundlæggende skisma. Som noget nyt blev en række

overordnede ansvarsområder delt mellem familie og myndigheder. Forældrene stod ikke længere enerådigt med ansvaret for barnet, der i skoletiden var i det offentlige varetægt. Resultatet på sigt blev, at de politiske diskussioner i 1880' og 1890'erne på et overordnet plan handlede om fordelingen af ansvar og på det reelle om en sikring af børnenes helbred. Til trods for skeptiske indvendinger mod ændringer i ansvarsfordelingen det private og det offentlige imellem, blev alle tre tiltag iværksat, om end under forskellige omstændigheder.

Dette kunne tolkes som, at kommunen havde tilkendegivet et ansvar for børnenes

helbred, men skeptikerne havde, i hvert fald i de to første sager, gjort deres til, at det ikke blev mere omsiggribende, end loven påskrev. Indførelsen fandt sted over en længere år-række, og denne træghed skal ses som udtryk for forsigtighed.

For de tre sagers vedkommende blev kommunens ansvar af en meget begrænset karakter og kan ansues som værende det minimum, som kommunalbestyrelsen ikke kunne afvise. Her er det værd at bemærke, at der i første omgang kun var tale om at forbedre forholdene for friskolebørnene. Det kan hænge sammen med, at der allerede var

Fig. 8. Pigeklasse, 5. klasse, på Gasværksvejens skole 1901. Foto i Københavns Stadsarkiv.

SKOLEDIREKTØREN
København, den 16. marts 1901.

Overlæge!

Slagen om yderligere Tilstand
for Kommunalt Børnetyrelsen til Friskolebørns
Bespisning kommer for en stor samlet
Lagstøtte som skæbning.

Skolenet (Så det for en for mindre børn i
Relation af Børnetil) som en jo naturligvis
med Læghed, be at fra godtroende Børne,
siger til at tage Børnetil som, men det
hælder vel ikke!

Så forinden Høje!

Sophus Bauditz

Overlæge Hempel

Fig. 9. Brev 16. marts 1901 fra skoledirektor Sophus Bauditz til viceformanden for Foreningen for Friskolebørns Bespisning, overlæge J. F. Hempel. Privatarxiv P1-45, Københavns Stadarkiv.

tradition for, at det offentlige gennem fattigforsorg tog vare på samfundets fattigste. Intentionen med denne institution var blandt andet at sikre opretholdelsen af et eksistensminimum og derved løfte levestandarden for de mindst bemidlede i samfundet. De sundhedsfremmende foranstaltninger med henblik på skolebørnene kan betragtes som en udvidelse af fattigforsorgen dog uden retlighedsfortabelse for forældrene.

Der kan ikke herske tvivl om, at de offentlige myndigheder påtog sig dele af ansvaret for børnenes opvækst. Myndighederne havde anerkendt skolens funktion som opdra-

ger, og de var opmærksomme på, at kommuneskolerne herigennem havde indflydelse på udviklingen af børnene i åndelig henseende. Nyt var, at skolehygiejnikerne havde leveret argumenter for, at der skulle tages et tilsvarende hensyn til børnenes fysiske udvikling; argumenter der vandt genklang hos borgerrepræsentanterne, som ved afstemningerne tilsidesatte deres ideologiske grundholdninger til fordel for en forbedret sundhedstilstand. Opførelsen af de nye skoler med betragtelige hygiejniske hensyn blev også realiseret, fordi kommunen var villig til at betale, hvad dette kostede. Det har været set som en investering i fremtiden, der på sigt skulle medvirke til at fastholde den udvikling, København var inde i.

Så tidligt som i 1890 varslede skeptikerne via deres forbehold i sagerne et samfund, hvor de offentlige myndigheder i alle henseender tog vare på børnene; den værst tænkelige udvikling. Denne gruppe af politikere havde set for sig, at det ene skridt ville tage det andet, og inden for blot to årtier havde de fået bekræftet deres bange anelser. Sat på spidsen var der tale om, at disse borgerrepræsentanter allerede første gang en sag om skolehygiejne var til behandling, beskrev hvorledes det offentlige i flere og flere henseender tog ansvaret for borgerne; en samfundsmodel der senere er blevet italesat som en velfærdsstat. Som udgangspunkt var der blot tale om sager, hvor familierne ikke selv kunne sikre, hvad det offentlige i den givne situation betragtede som et minimum, men skolelægeordningen er et eksempel på et kommunalt tiltag møntet på alle børn uanset baggrund.

Overordnet betragtet var de skolehygiejniske tiltag alle knyttet til fornødenheder, der umiddelbart gavnede den enkelte, men som på sigt skulle sikre den udvikling sam-

Foreningen for Friskolebørns Bespisning.

Siden sidste Bekendtgørelse er indkommet:

M. A. M. 5 Kr. Lehmann & Stage 10 Kr. Viktualiehdrl. P. Pedersen 50
Pd. Medisterpølse. Elkan Wulff 20 Kr. Inspektør og Lærerpersonalet ved Øresunds-
vejens Skole 23 Kr. 50 Øre. Frk. E. L. 5 Kr. Edvin 10 Kr. P. Damsboe 10 Kr.
M. P. 5 Kr. Fru. K. Frederiksen 20 Kr. A. & C. B. 2 Kr. N. K. 2 Kr. M. 4 Kr.
L. & B. 4 Kr.

Ialt indkommet 32,658 Kr. 91 Øre.

Regnskabet for Vinteren 1906—07.

Indtægt.

Beholdning fra forrige Aar.....	19,174 Kr. 02 Øre
Indkomne Bidrag	32,658 — 91 —
Indvundne Renter	550 — 70 —
	52,383 Kr. 63 Øre.

Udgift.

Bespisning i 24 Friskoler.....	39,858 Kr. 99 Øre.
Avertissementer.....	276 — 38 —
Beholdning	12,248 — 26 —
	52,383 Kr. 63 Øre.

København, d. 1. Oktober 1907.

C. Caspersen,
Viceinspektrice,
Kapelvej 42.

Sophus Bauditz,
Professor, Skoledirektør,
Foreningens Formand,
Raadhuset.

Augusta Fenger,
Nøjsomhedsvej 13,

J. F. Hempel,
Stabslæge,
Foreningens Viceformand,
Dronn. Tværgade 56, 3.

E. M. Hoff,
Etatsraad, Stadslæge,
Foreningens Sekretær,
Sølvgade 84, I.

A. v. Holten,
Generalinde,
Slagelsegade 11, 3.

Aage Heyman,
Grosserer,
Foreningens Kasserer,
Strandboulevard 134.

9248 Børn er bospiste 3 Gange ugentlig, fra først i Januar til Slutningen af
Marts, ca. 57 Bospisningsdage. Der uddeltes 267,697 Portioner varm Mad til en
Gennemsnitspris af ca. 14,90 Øre.

Foreningen ejer følgende Legater:

Kr. 10,200 Forfatter Carls Møllers Legat.	
500 Sofie Franckels	—
500 B. L. Franckels	—
500 Nathan Joseph Franckels	—
500 H. J. Salomons	—
2000 Marie Christine Mathiesens	—

Fig. 10. Annonce i Nationaltidende 13. november 1907. Foreningen for Friskolebørns Bespisning. P1-45, Københavns Stadsarkiv.

fundet allerede var inde i. Det var derfor vigtigt, at forebyggelsestanken blev implementeret igennem den offentlige forvaltning for derigennem at styrke den almene velfærd. Det har formentlig også været medvirkende til, at politikerne vedtog tiltagene, at der var et interessesammenfald. Efterhånden blev sundhedsfremmende foranstaltninger i offentligt regi mere almindelige; der blev sat grænser for, hvor meget og under hvilke forhold børnene måtte have erhvervsarbejde. Også byplanlæggerne var opmærksomme på børnene og anlagde legepladser. Alt sammen tiltag iværksat med barnets tarv, udvikling og velbefindende for øje.

KONKLUSION

Af debatten fremgik det, at politikerne meget nødtigt og kun i begrænset omfang var villige til at ændre på ansvarsfordelingen, fordi de af ideologiske og økonomiske årsager ikke var parate til at lade kommunen påtage sig et sådant ansvar. Men beslutningerne har været afhængige af juridiske

betingelser, hygiejnikernes argumenter og ønsket om at sikre fremtiden. Dertil kommer, at naturvidenskaben havde vundet betydelig indflydelse og lægestanden blev nu anerkendt for sin sundhedsfaglige kompetence. Dette gav skolehygiejnikernes argumenter vægt og gennemslagskraft. Ydermere var opfattelsen af barnet ændret, og der var bred konsensus om, at børn skulle beskyttes og formes. Fordi barnet var samfundets fremtid, og ved at tage hånd om det blev fremskridtet sikret.

Skolelovgivningens udformning indebar, at en del af barndommen var underlagt Skoledirektionens kontrol, og derfor drejede den politiske debat sig om ansvarsfordeling. Politikerne vejede for og imod i de enkelte sager og fandt, at de faktiske forhold nødvendiggjorde en indgriben. I dette lys forekommer det naturligt, at politikerne tog hygiejnikernes anvisninger, implicite som eksplicite, til efterretning, og at dette udmøntede sig i, at det offentlige via skolen blev inddraget i ansvaret for børns helbred i samfundet som helhed.

NOTER

- 1 Artiklen er et sammendrag af RUC-rapporten *Skolehygiejne – et kommunalt ansvar?* Af Rasmus Mikkelsen, Sine Jensen og Anne Kofod, 2000.
- 2 Hertel, Axel: *Om Sundhedsforholdene i de højere Dreng og Pigeskoler*, 1881.
- 3 Mellemsgaard, Signe: *Kroppens Natur – sundhedsoplysning og naturidealer i 250 år*. Museum Tusulanums Forlag. Københavns Universitet 1998 s. 276.
- 4 Mellemsgaard, Signe: 1998 s. 279.
- 5 Hertel, Axel: *Om undervisning i Sundhedslære i Skolerne og paa Undervisningsanstalter for Lærere og Lærerinder*. Foredrag holdt i Pædagogisk Selskab 17. marts 1889 og Selskabet for Sundhedsplejen i Danmark 4. april 1889 s. 445 og 463f.
- 6 Hertel, Axel: *Om Sundhedsforholdene i de højere Dreng og Pigeskoler*, 1881.
- 7 *Betænkning afgiven af den under 23de Juni nedsatte Kommission til at tilvejebringe Oplysninger om mulige sanitære forhold Misligheder og Mang-*

- ler i *Ordningen af Skolevæsenet, og at fremkomme med Forslag til saadannes frentidige Forebyggelse*. Kjøbenhavn 1884.
- 8 Hertel, Axel: *Om et hygiejnisk Tilsyn med Skolerne*. Særtryk af Ugeskrift for Læger 1896 s. 2.
- 9 Københavns Borgerrepræsentations Forhandlinger (KBF) 1886-1903 samt Coninck-Smith, Ning de: *Stadsarkitekt Ludvig Fengers skoler i 1800ernes og 90ernes København. I: Historiske Meddelelser om København*. 1986 s. 63.
- 10 For eksempel: Hertel, Axel og Drachmann, A. G.: *Sundhedslære*. P. G. Philipsens Forlag. København 1886. Fibiger, Elfride: *Sundhedslære for Hjem og Skole paa Landet og i Købstederne*. Forlaget V. Thaning & Appel. Centraltrykkeriet, København 1894.
- 11 KBF, årgang 58, 1897 s.1251.
- 12 KBF, årgang 48, 1887 s.573.
- 13 Tidsskrift for Sundhedspleje, 1889 s .55.
- 14 Tidsskrift for Sundhedspleje, 1889 s. .69.
- 15 Tidsskrift for Sundhedspleje, 1889 s. .69.
- 16 KBF, 50, 1889 s.1004.
- 17 KBF, 50, 1889 s.1009.
- 18 KBF, 50, 1889 s.1152.
- 19 KBF, 50, 1890 s.1155.
- 20 Love og anordninger 1902 s. 477.
- 21 KBF, 51, 1891 s.1371.
- 22 KBF, 51,1891 s.1367.
- 23 KBF, 54, 1893 s.1301.
- 24 KBF, 54, 1893 s.1290.
- 25 Skoledirektionens Journaler, 1879-99, nr. 189/1887. Journalen er bortkommet og derved muligheden for en mere detaljeret gennemgang af sagen, men det overordnede forløb fremgår af oversigten for journalen.
- 26 Hertel: 896 s. 1.
- 27 KBF, 57, 1897 s.1673.
- 28 P. Hertz, Careø, H. A. Nielsen og A. Ulrik. Skoledirektionens kopibog 1892-99 s.700.
- 29 Skoledirektionens kopibog 1892-99 s.709 og KBF, 60, 1899 s.1806.
- 30 *Instruks for de ved Kjøbenhavns offentlige Skoler ansatte Skolelæger*. København 1900. Kasette med 10 publikationer, Danmarks Pædagogiske Bibliotek. *Personligt indsamlet Smaatryk om Hygiejne af Frederik Ingerslev: Vedrørende skolelægens gerning og andre skrifter om skolelæger, regulativer, blanketter og statistikker fra 1898-1917*.
- 31 Skoledirektionens journaler, 1879-99, nr. 51/1900.
- 32 Skoledirektionens journaler, 1879-99, nr. 51/1900.
- 33 KBF, 57, 1896 s. 1139.
- 34 KBF, 60, 1899 s. 1869f.

Sine Jensen, f. 1970, sygeplejerske, cand. mag. i historie og voksenpædagogik. Har beskæftiget sig med socialpolitik og socialt arbejde, fra 2001 ældrepolitisk konsulent i Ældre Sagens landssekretariat.

Anne Kofod, f. 1970, cand. mag. i historie og voksenpædagogik, har beskæftiget sig med social- og uddannelsespolitik, undervist på Båring Højskole, frivillighedskoordinator på Kristeligt Studenter Settlement.

Rasmus Mikkelsen, f. 1972, stud.mag. i historie og idræt. Har beskæftiget sig med undervisning og fagdidaktik, underviser i idræt, skriver speciale.

FRA FATTIGKIRKEGÅRD TIL GRAVHAVE

TRÆK AF VESTRE KIRKEGÅRDS HISTORIE

Af Eva de la Fuente Pedersen og Marianne Linnée Nielsen

Da Københavns Kommune i slutningen af 1860'erne så sig om efter et stykke jord udenfor Københavns volde, der egnede sig for en ny kirkegård, var grunden pladsmangel og sanitære problemer på Assistens Kirkegård. Dengang sidstnævnte blev indviet af den stedlige sognepræst i 1760 som afløsning for

sognerens assistenskirkegårde eller såkaldte pestkirkegårde inde i bymidten, lå den i fri-land mellem opdyrkede marker og enge.¹ Efterhånden som byen voksede, skød tæt bebyggelse op, og nu mente stadslæggen, at Assistens Kirkegård burde underlægges den kongelige resolution af 13. april 1851, der

Fig. 1. Vestre Kirkegård i 1880'erne. Til venstre ses nogle af kirkegårdens første familiegavsteder og højen på afdeling A. Nordre Kapel var endnu ikke opført, og der var frit udsyn til Carlsberg i baggrunden. Fotograf ukendt. Vestre Kirkegård.

Fig. 2. Udsigten mod øst fra højen på afdeling A omkring 1890. I baggrunden ses Kalvebod Strand og kapellet på Mosaisk Kirkegård. Fotograf ukendt. Vestre Kirkegård.

forbød begravelse på kirkegårde indenfor voldene.² Grunden hertil var tidens opfattelse af, at en kirkegårds omgivelser kunne blive inficeret ved de kemiske forbindelser, som man mente ligenes uddunstninger indgik. Det kom dog aldrig så vidt som til helt at lukke Assistens Kirkegård for begravelse, men en ny kirkegård fik man.

Københavns Kommune købte en del af Bjerregårdens jorder i Hvidovre sogn, nærmere bestemt i Valby. Med senere tilføjelser kom det samlede areal op på 97 tønder land og Vestre Kirkegård blev hermed Nordens

største. I det følgende vil vi forsøge at indkredse de forskellige ideer, der ligger bag Vestre Kirkegårds udformning. Kilder som Borgerrepræsentationens Forhandlingsprotokol viser, at Vestre Kirkegård skal forstås i forlængelse af den europæiske kirkegårdsbevægelse, som gennem det meste af 1800-tallet stræbte efter at civilisere døden og kirkegårdene.

Vestre Kirkegårds nuværende udseende er bestemt af de skiftende perioders funktionskrav og æstetiske idealer. Ved siden af begravelses- eller bisættelsessted for de døde

blev Vestre Kirkegård med tiden de levendes udflugtsmål, kilde til inspiration for litterater og kunstnere samt stedet, hvor Danmarks panteon ligger. Så forskellige typer havekunst som den romantiske angelsaksiske og den regelrette klassiske trives side om side med en helt ny type have, hvor hække danner tætte intime rum omkring graven.

Københavns Kommune købte jorden i Valby med det mål at stille arealet til rådighed for det københavnske begravelsesvæsen på betingelse af, at kirkegården i første omgang kun skulle fungere som erstatning for Assistens Kirkegårds frijordsbegravelse. Frijord kunne tilstås fattige, hvis man til begravelseskontoret indleverede en »attest om vedkommendes uformuenhed fra den respektive fattigforstander og medlem af kirkeinspektionen.«³ Det var naturligvis ikke noget pompøst gravsted, der blev tale om, men det blev dog holdt opklappet som en lille forhøjning i et år efter begravelsen. Kommunen formulerede en række regler for, hvad man måtte og ikke måtte. For eksempel kunne familien ikke på egen hånd pynte graven med blomster, det skulle ske gennem graveren. Det var tilladt at anbringe et trækors med en indskrift, men det måtte ikke være højere end to alen (ca. 125 cm). Andre typer monumenter var ikke tilladt, gravstedet måtte ikke indhegnes og der måtte ikke plantes træer eller større buske.

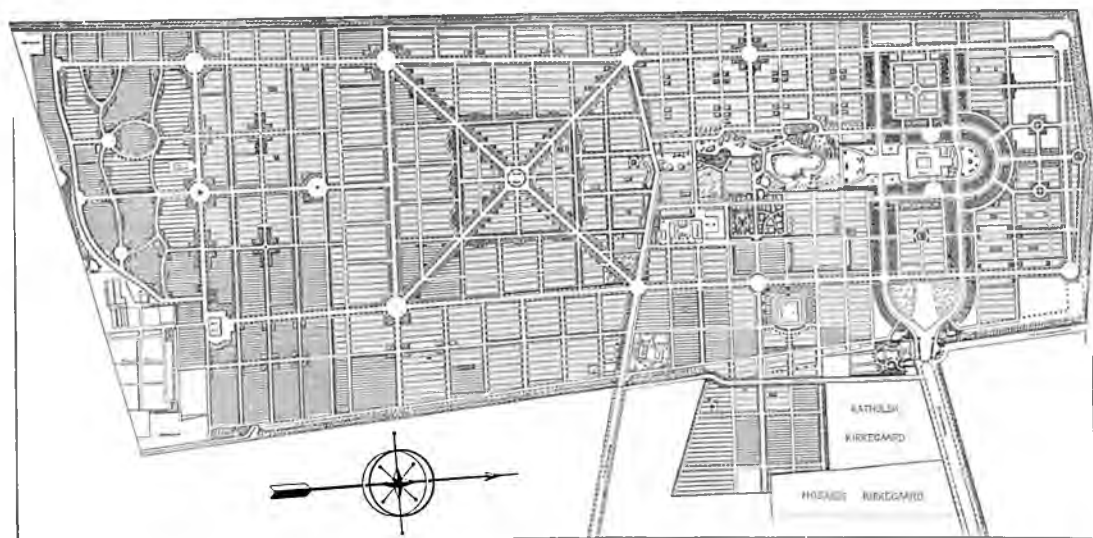
Den nye kirkegård fik hurtigt en anden og bredere funktion end den ene at være begravelsesplads for byens fattiglemmer. Den skulle være kirkegård for alle og tillige være en attraktion, et sted københavnere tog hen i deres fritid. Man forestillede sig, at kirkegården kunne få en kultiverende og opdragende virkning på byens borgere. Det sigte skulle sikres ved at inddrage tidens førende ånder indenfor bygnings- og havekunst til

dens indretning og omdanne de mest attraktive dele af kirkegården til områder med familiegravsteder, som man mod betaling kunne eje i »al evighed«.

FERDINAND MELDAHLS VISION

I 1872 var der af Magistraten nedsat et udvalg til at komme med forslag til udarbejdelsen af en plan for Vestre Kirkegård. Udvalget bestod af arkitekt, bygningsinspektør, professor Ferdinand Meldahl, konferensråd Møllerup og kreditforeningsinspektør Chr. Herforth. På et møde i Borgerrepræsentationen tre år efter fremlagde Meldahl, der var medlem af Københavns Borgerrepræsentation 1866-92, udvalgets tanker: »Kjøbenhavns Vestre Kirkegaard, der er bestemt til i de kommende Aarhundreder at være Byens Hovedkirkegaard, ... med en særdeles smuk Beliggenhed paa en Skraaning, der fra Valby Bakke sænker sig jævnt ned mod Sydost og frembyder en prægtig Udsigt over Kallebostrand og Amager, hen over det bag ved liggende Øresund, strax fra Begyndelsen kunde blive anlagt og tagen i Brug med det Hensyn for Øie, at den i Aarenes Løb gradvis kunde gaa over til at blive et smukt format, stort og stemningsrigt Hele, der samtidig med, at den som Kirkegaard gjorde Nytte, kunde være til Pryd for Hovedstaden.«⁴ Udvalget mente, at der måtte udfærdiges en plan. Allerede i 1869 havde planteur J. P. Olsen udarbejdet en skitse til en plan for kirkegården, men ifølge Meldahl kunne kun få dele af den som f.eks. vej anlæg og dræning bruges i en kommende plan, et smukt hele kunne kun opnås »forudsat at Sagen lægges i Haanden paa en højt begavet Mand, og ikke paa en Anlægs- eller Landeveisplanteur, thi han kan ikke udrette noget.«⁵

Den højt begavede mands opgave var at

Vestre Kirkegaard.

Fig. 3. Plan over Vestre Kirkegård 1920, der i hovedtrækkene afspejler Hans Jørgen Holms plan fra 1883. Fra Vestre Kirkegaards 50-Aars Bestaen, København 1920.

humanisere kirkegården og døden: »Kunsten øver jo sin humaniserende Virkning i alle Forhold, hvor den træder til; den kunne Folk ikke ustraffet komme i Berøring med. Selv raa og ustyrlige Mennesker ville, naar de paa rette Maade bringes i Forhold til den, faa et vist Præg af Blødhed og Beskedenhed. Og er der noget Sted, hvor man saaledes kan knuge, er det Kirkegaarden, hvor man føres til de alvorfuldeste Stemninger her i Livet, og er der nogen Kirkegaard hvor det med Lethed kan ske, så vil det være ude ved Valby. Man tænke sig en Samling af Monumenter, ikke på snorlige Veje eller under symmetriske Former, men ordnede omkring Hovedbegravelseskapellet og derfra som en Æresalle, omgiven af Plantninger, førte op ad en Skraaning med Terrasser, der øverst oppe samle sig som i et Tempel med rolige fredfyldte Hvilepladser for dem der med sorgfuldt Sind vandre derude, og man tænke sig

Æresalleen bestemt for fremragende Mænd, der have gjort sig særlig fortjente af Samfundet og Terrainet ovenfor anvendt til Familiebegravelser, forment tilrette efter en større Plan – skulde der ikke kunne komme noget arkitektonisk Smukt ud af dette, som maatte paa en Gang knuge og løfte Enhver der kom derud?«⁶

Arkitekten Hans Jørgen Holm blev betroet den store opgave at udarbejde en helhedsplan for kirkegården. Planen blev vedtaget i 1883 efter Magistraten i 1880 havde bedt Holm om at se på kirkegårde i udlandet, da han skulle på studierejse til Italien og Grækenland. Meldahl kommenterede Holms plan på mødet i Borgerrepræsentationen og igen nævner han »at man maa have for Øie dels at kunne værne om Familiebegravelser dels at kunne tilveiebringe en Æresplads for fremragende Mænd saaledes at deres Monumenter tillige kunne blive et Æresminde for

Byen ved at give et samlet historisk Overblik over de betydeligere Mænd, der have virket her«.7

Tanken om et panteon i København havde således ligget under overvejelse helt fra kirkegårdens tidligste tid. Først et halvt århundrede senere tog tanken form, og blev til virkelighed på afdeling A på Vestre Kirkegård.

ET FRILUFTSPANTEON

I forbindelse med billedhuggeren Kai Nielsens død og begravelse på Vestre Kirkegård i

1924 fremlagde professor og billedhugger Einar Utzon-Frank i BT tanken om et panteon for kunstnere ved søen.⁸ Forsidens hovedoverskrift var »Skal vi have et Frilufts-Panteon?« Utzon-Frank mente, at stedet »maatte blive bibeholdt som en slags Frilufts-Panteon for vore Store Mænd paa Kunstens Omraade« og skulle bevare sit idylliske landskabelige præg og der måtte ikke være gitre eller lignende, græsset skulle blot gro hen over graven. Som repræsentant for kunsten blev Forfatterforeningens formand Sophus Michaëlis interviewet, men han mente ikke det var en god ide, at samle folk efter klasser,

Fig. 4. Friluftspanteonet ved søens østlige bred på afdeling A. I mellemgrunden ses en søjle rejst over maleren Laurits Tuxen og et stort granitmonument rejst over maleren Kristian Zahrtmann. I baggrunden anes polarforskeren Knud Rasmussens monument på toppen af en lille høj. Foto: Eva de la Fuente Pedersen. Nationalmuseet.

og »i øvrigt er det min opfattelse, at en kirkegård ikke er særlig egnet til at være nogen mindelund. Der kommer ingen mennesker. Jeg kunde da bedre tænke mig en Pantheonsbygning i nærheden af de levende.«⁹ Dagen efter var emnet igen forsidestof »Pantheon-Tanken vinder Terræn«, men denne gang var det hovedsagelig myndighederne, der blev spurgt om deres mening om et sådant. Direktør A. Berg fra Københavns Begravelsesvæsen var stemt for tanken, allerede ved Zahrtmanns bisættelse ved søen i 1917 havde han tænkt »at det vilde være smukt om man kunde lægge Danmarks store Mænd her.« Københavns daværende borgmester for 1. afdeling Ernst Kaper var modstander af tanken, og som chef for begravelsesvæsenet tænkte han på den økonomiske side af sagen og mente, at det måtte være staten der skulle betale udgifterne. Personligt var han modstander af tanken, efter hans mening ville enhver helst begraves sammen med sin familie og et panteon ville ikke kunne imødekomme det ønske. Den socialdemokratiske folketingsmand Adolf Charles Meyer gav Utzon-Frank sin fulde opbakning og mente, at det ville være naturligt, at staten betalte udgiften, som formentlig ikke ville være særlig stor. Som statsminister udtalte Thorvald Stauning sig også om et panteon, »Jeg synes, at dette er en overordentlig tiltalende Idé, og det valgte Sted er jo ogsaa særdeles smukt og idyllisk.«¹⁰

Efter debatten i BT var vejen åbnet for at gøre afdeling A til et friluftspanteon. I årene efter Kai Nielsens død blev andre kunstnere og også politikere begravet rundt om søen. Utzon-Franks tanke om, at det kun var kunstnere, der var værdige til et sidste hvilested på det idylliske sted, blev ikke realiseret, men som det fremgik af avisdebatten var han også ene om dette synspunkt. Derimod

Fig. 5. Detalje af komponisten Carl Nielsen og billedhuggeren Anne Marie Carl Nielsens gravminde. Bronzerelieffets kerubhoved blev oprindeligt udført af sidstnævnte til Løveporten i Ribe Domkirke. Foto: Eva de la Fuente Pedersen. Nationalmuseet.

vandt hans tanke om at bevare arealets landskabelige præg, begravelsesvæsenet har fastholdt, at der ikke må være indhegning omkring gravstederne ved søen.

Politiske partifæller holder sammen i døden som i livet, de socialdemokratiske politikere ligger samlet på den østre side af søen. Med få undtagelser udgør dybthuggede inskriptioner den eneste dekoration på de store naturstene. Gravstedet over fagforeningsmanden Jens Johansen er en undtagelse på vestre bred af søen og på samme side ligger den tidligere kulturminister Niels Mathiassen blandt kunstnerne. Kommunisterne ligger i en lille gruppe nord for søen med beskedne monumenter.

De kunstneriske gravminder er hovedsagelig rejst over kunstnere. Her skal blot nævnes et par af dem. Komponisten Carl Nielsens gravsted er et familiegravsted for ham selv, hans hustru billedhuggeren Anne Marie Carl Nielsen, deres datter maleren Anne Marie Telmányi, samt sønnen Hans-Børge

Carl-Nielsen (fig. 5). Med sin særegne udformning og udtryksfulde relief er hovedmonumentet et markant gravminde ved søen. Monumentet korresponderer med to små liggester gennem parvise cirkelkors. Det er Anne Marie Carl Nielsen som har skabt hovedmonumentets relief, oprindeligt modelleret som en af de fire evangelister til bronzedøren til Løveporten i Ribe Domkirke.¹¹ Relieffet forestiller Matthæusenglens hoved omgivet af vinger til alle fire sider. Datteren Anne Marie Telmányi har i sin bog om moderen fortalt, at hun sad model til relieffet som barn.¹²

Knud Rasmussens gravsted på samme side af søen er også et familiegravsted, men det er umiddelbart skjult for den besøgende, idet hans hustrus navn Dagmar kun er indhugget på bagsiden af monumentet, men der er et granit kors, som markerer, hvor hun ligger. Der ligger endnu nogle familiemedlemmer, men også bag hovedmonumentet, markeret med kors med inskription. Knud Rasmussens gravsted er anlagt som et naturligt, uberørt landskab med gravstenen, der skyder sig frem gennem græsset, som en hundeslæde over isen under en af hans mange polarekspeditioner. Men intet er overladt til tilfældighederne. På Samlingen af Arkitekturtegninger på Kunstakademiet findes plan og snit af anlægget tegnet af arkitekten Ivar Bentsen. Af disse fremgår, hvorledes der er fjernet og tillagt jord for at skabe det rigtige landskab omkring den mægtige granitten, hvis eneste dekoration er de dybthuggede bogstaver. Den arkitektoniske helhedsplan er bevaret, hans families gravminder er underlagt planen, ved at være skjult for beskuerens blik.

Borgmester Ernst Kapers udtalelser til BT blev med andre ord gjort til skamme. Den fortjenstfulde person kom til at ligge i et pan-

teon og endog blandt sin familie, hvis det var et ønske.¹³

Afslutningsvis kan det nævnes at professor Einar Utzon-Frank selv blev begravet på afdeling A ved sin død i 1955. Men da gravstedet hjemfaldt, blev liggestenen, som er tegnet af arkitekten Gunnar Biilmann Petersen, flyttet til en anden del af kirkegården.

HANS JØRGEN HOLMS PLAN

På sin rejse havde Holm oplevet en stor interesse for anlæg af nye kirkegårde rundt omkring i Europa. Overalt var man enig om, at det var et alvorligt samfundsspørgsmål at tilvejebringe et værdigt hvilested for de afdøde. I Italien havde man skabt en ny type, den monumentale kirkegård, mens man i England og USA havde en lang tradition for dens modsætning, den landskabelige kirkegård eller »The Garden Cemetery«, som udsprang af den pittoreske romantiske havestil. Holms plan låner lidt fra begge typer. Her mødes det regelrette med en romantisk tradition, der yndede bugtede stier i et afvekslende landskab. Det meste af kirkegårdens plan er domineret af et regelmæssigt kvadratnet båret af lange lige alléer brudt op af fire krydsende diagonalveje omkring det, der engang var Søndre Kapel. Det motiv kan Holm have lånt i det italienske. Blandt hans mange udkast til en situationsplan, som findes i Vestre Kirkegårds arkiv, er arkitekten Cav. Carlo Maciachinis forslag til en plan for Nuovo Cimitero Monumentale i Milano. Den ene halvdel af kirkegården er lagt ud i et kvadratnet af gravpladser, den anden halvdel er en nekropol med fire diagonalveje omkring en plads med et kapel.

Som det er fremgået hældede Meldahl i sine visioner for kirkegården mod den angel-

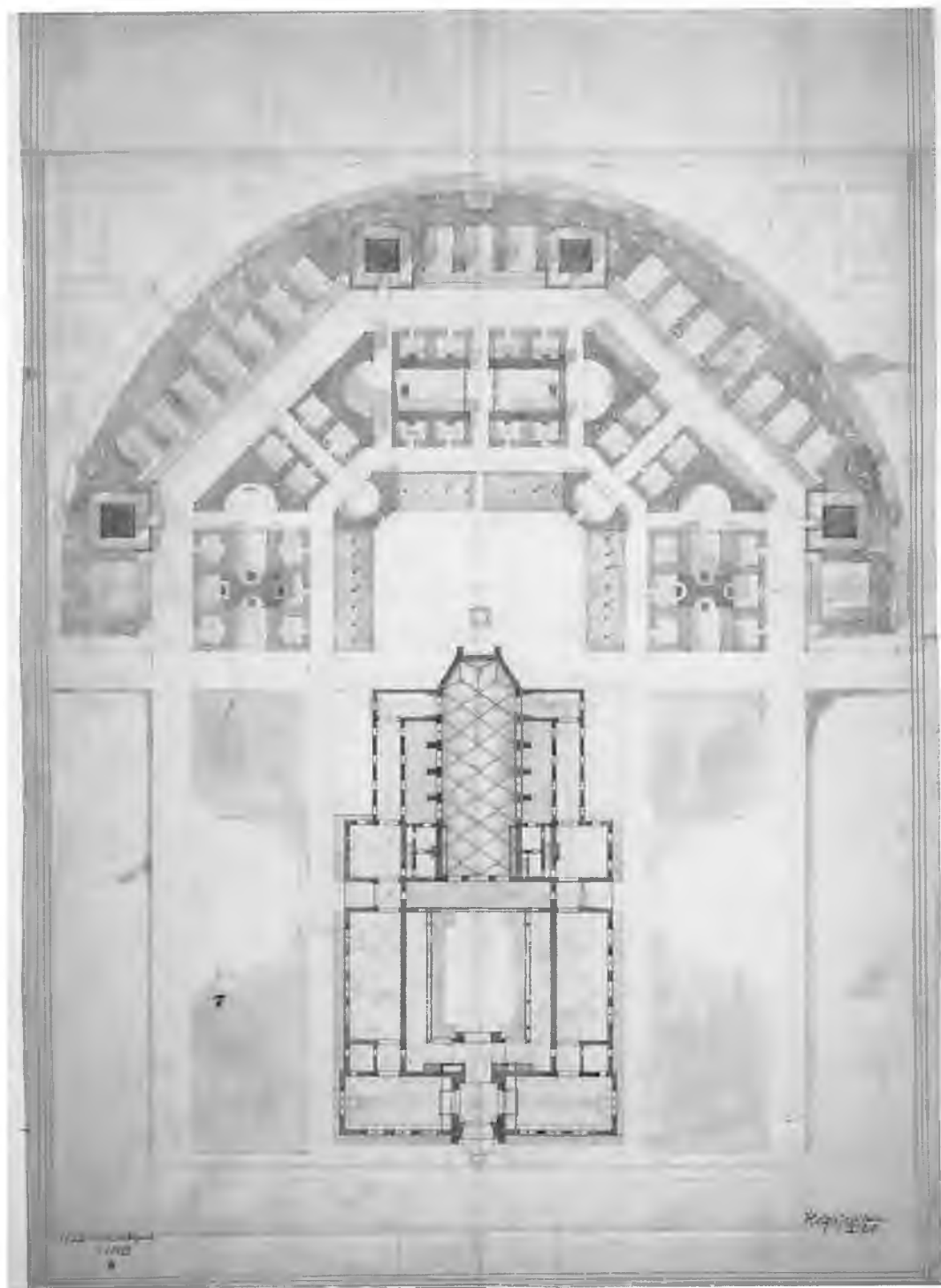
Fig. 6. Polarforskeren Knud Rasmussens monument er af arkitekten Ivar Bentsen formet som et helstøbt landskab ved søen på afdeling A. Foto: Eva de la Fuente Pedersen. Natinalmuseet.

saksiske tradition. Han mente, at terrænet ville egne sig for en lidt mere »landskabelig behandling« end skik og brug var andetsteds, »der måtte fortrinsvis tænkes på en hyggelig, mindre systematiseret og mindre stiliseret form.«¹⁴ Den type kirkegård er realiseret på afdeling A omkring søen.

Den angelsaksiske kirkegårdstradition var forankret i fransk jord og udviklede sig med afsæt i rigtige haver som eksempelvis markis de Girardins have i Ermenonville, hvor filosofen Jean-Jacques Rousseau blev begrav-

vet i 1778, og Père-Lachaise kirkegården i Paris, indrettet i overensstemmelse med oplysningstidens nye idealer. Samfundets stigende civilisering og sekularisering gjorde, at man ikke længere kunne tolerere overfyldte og uhumske bykirkegårde, hvor ligene dårligt kunne nå at forrådnede før de blev gravet op og anbragt i benhuse. Med Père-Lachaise blev kirkegården Paradisets have på jorden, et smukt elysium, hvor de efterlevende kunne komme og dyrke mindet om en kær afdød. Ændringer i troslivet og dødsop-

Fig. 7. Forslag til plan over afdeling H-11 bag Nordre Kapel. Udført i akvarel af kirkegårdens arkitekt, Holger Jacobsen, 1919. Kunstakademiet, Samlingen af Arkitekturtegninger.

fattelsen gjorde, at graven ikke nødvendigvis skulle ligge i kirkens nærhed og hermed var vejen banet for udenbys kirkegårde som Père-Lachaise og Vestre Kirkegård.

Den skotske arkitekt John Claudius Loudon (1783-1843) formulerede et tidstypisk syn på kirkegårde i bogen »On the laying out, planting, and managing of Cemeteries, and on the improvement of Church-yards«, der udkom i London samme år som han døde. Med sin bog lagde Loudon grunden til »The Garden Cemetery Movement«, en bevægelse, der fik vidtgående betydning for kirkegårdenes praktiske indretning, gartneriske fremtræden og ikke mindst dobbelte funktion.

For Loudon var hovedfunktionen at være »opbevaringssted for de dodes jordiske rester på en sådan måde, at deres forrådnelse og gendannelse til jord ikke vækker anstød hos de levende, hverken ved at påvirke deres helbred eller ved at chokere.«¹⁵ Kirkegårdens anden funktion var ifølge Loudon at »forbedre den moralske følelse og gode smag hos alle samfundsklasser og især hos samfundets brede masser«.

I Meldahls indlæg på Borgerrepræsentationens møder giver han som allerede set tydeligt udtryk for tanker, der er meget beslægtet med Loudons. Meldahl mente ligesom Loudon, at kirkegården og døden tillige kunne

Fig. 8. Afdeling H-11 var med sine sluttede rum og arkitekttegnede gravminder i rød sandsten 1920'ernes ideal af en kirkegård. I forgrunden ses et monument tegnet af billedhuggeren Siegfried Wagner. Foto: Eva de la Fuente Pedersen. Nationalmuseet.

»humanisere« de brede befolkningslag gennem kunsten og de associationer, som berømte og forbilledlige mænds grave vakte.

Vestre Kirkegårds nuværende fremtrædelse er betinget af en langsigtet proces, der omfatter plantning, anlæg og monumenter. Hans Jørgen Holm lagde den første sten i form af en helhedsplan, der gik ud over planteur Olsens monotone kvadratnet af stier og gange, der kun opfyldte rent praktiske mål for en infrastruktur. Holm udnyttede stedets egenkarakter, det faldende terræn og et par vandfyldte sandgrave, som han omdannede til den nuværende sø på Afdeling A og den kvadratiske dam på Urnehave A. Men Holm tænkte kun i to dimensioner, i planens linieføring i gennemgående forbindelsesveje med knudepunkter i form af kapelbygninger og runddele. Indtrykket som helhed fremstod meget rodet, fordi der ikke var tænkt på fælles retningslinier for beplantning og monumenternes form og opstilling. Den gartneriske ledelse havde dog sørget for at plante hurtigtvoksende allétræer overalt, men Vestre Kirkegård fremstod mest af alt som en forblæst bakketop med monumenter i alle størrelser blandet mellem hinanden uden konsekvens og orden.

Det var først med anlæggelsen af afdelingerne B, C og D omkring 1907, at man begyndte at tænke rumligt i karreer af stedsegrønne hække, hvori gravstederne ligger som hulrum. De tre afdelingers snirklede stisystemer synes at være rundet af samme idealer for arkitektoniske rum som Carl Strinz' vinderforslag fra byplankonkurrencen om København i 1908, hvor skønvirketidens krumme gader og snørklede villaveje omkranser huskarreer og villagrunde.¹⁶ Med afdeling B, C og Ds indretning til familiegravsteder ses en tendens hen mod det arkitektonisk veldefinerede haverum, en tendens, som blev forstærket i de følgende år.

HOLGER JACOBSEN OG G. N. BRANDT

Omkring 1920 var der fornyet interesse for kirkegårdenes æstetik og tidens dygtigste hoveder indenfor arkitektfaget beskæftigede sig med kirkegårdsspørgsmål. Blandt dem var arkitekten Holger Jacobsen, som overtog Holms plads som kirkegårdens arkitekt omkring 1910, og landskabsarkitekten G. N. Brandt.

På Samlingen af Arkitekturtegninger findes en stor farvelagt plan udført af Holger Jacobsen i 1919 til afsnit H-11 (fig 7). Planen er formet som en vifte omkring Nordre Kapels apsis. Den er båret af tanken om, at hække udgør et bygningsmateriale, en slags arkitektur, der danner sluttede rum. Mange steder er hækkene tænkt så høje, at det frie udsyn begrænses. De danner enheder, som tilsammen giver en ubrydelig helhed af rumforløb »en suite« eller stråler ud fra et fælles centrum. Afdelingens harmoniske fremtræden skulle også sikres gennem i første omgang frivillige servitutter på gravmindernes materiale og højde. Der måtte kun anvendes rød sandsten, nexøsandsten, og monumenternes højde var bestemt af gravstedets placering i forhold til helheden. Der er tale om en stram og rolig tone, som låner sit form-sprog i tidligere tiders klassiske stilretninger. Flertallet af gravminderne er designet af anerkendte billedhuggere og arkitekter som Alf Cock-Clausen, Edvard Eriksen og Siegfried Wagner.¹⁷ Afdelingen og dens gravmindesdesign viste sig at øve speciel tiltrækning på en bestemt samfundsgruppe. Frem til midten af 1920'erne blev over halvdelen af de solgte gravsteder afhændet til grosserer eller direktører.

Blandt bestanden af tegninger i Samlingen af Arkitekturtegninger på Kunstakademiet findes tillige planer og opstalter af Holger Jacobsen til afdeling R, der ligesom afdeling

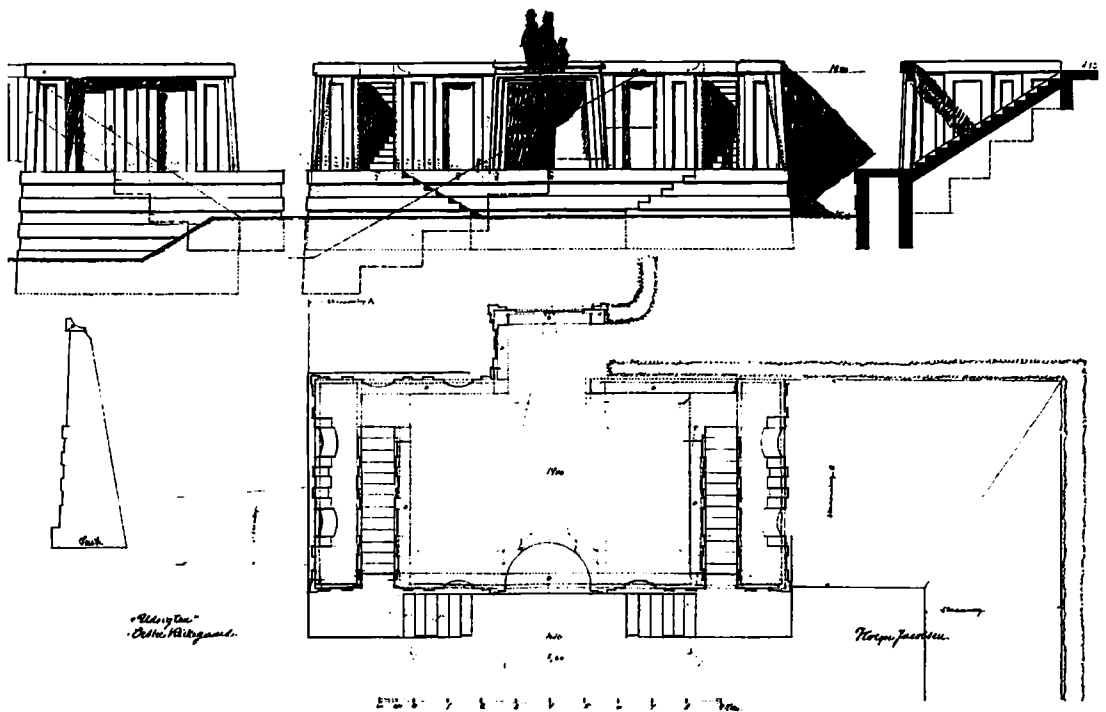
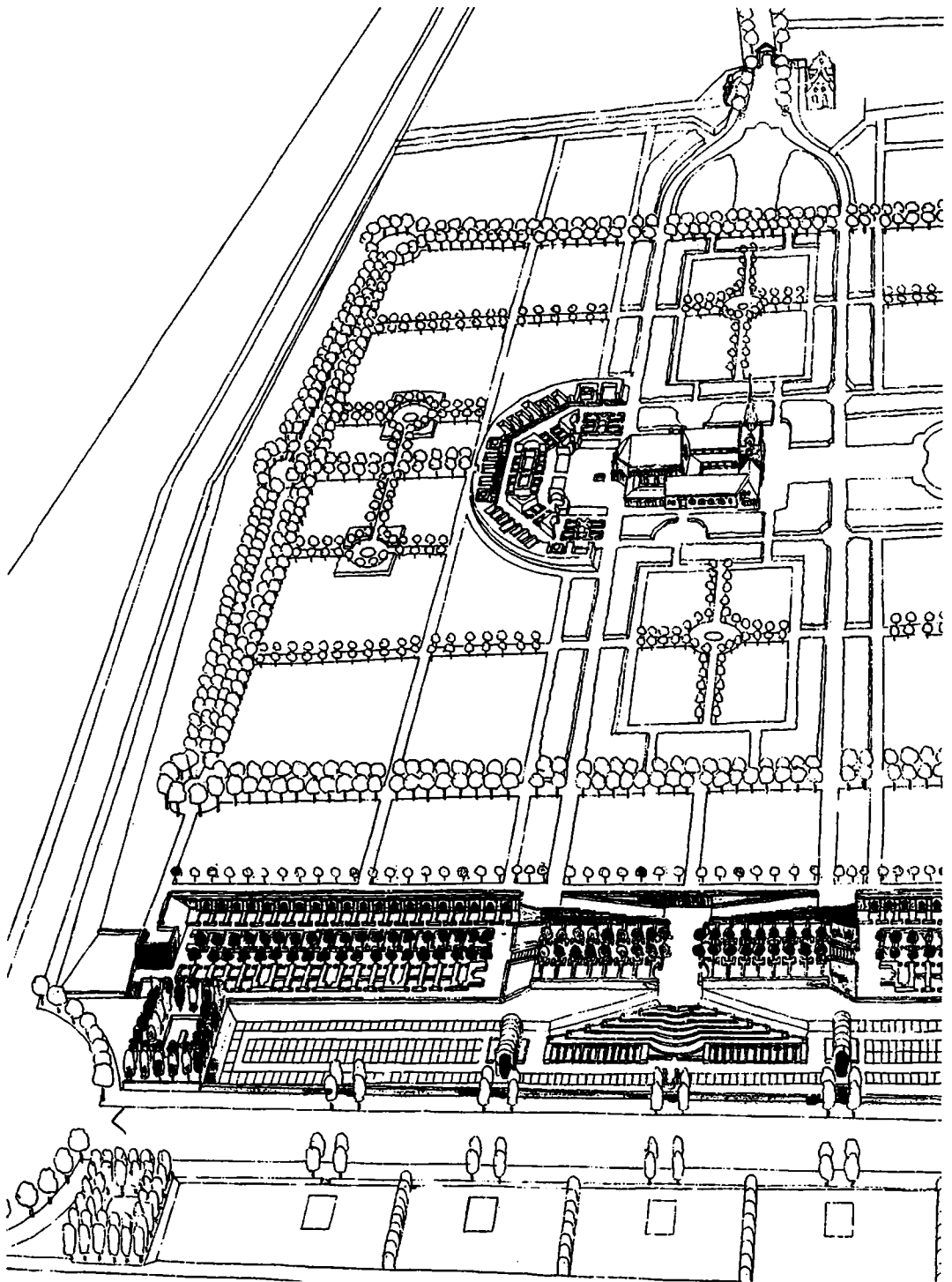

Fig. 9. Arkitekt Holger Jacobsens plan og opstalt til "Udsigten" på afdeling R fra omkring 1921. Kunstakademiet, Samlingen af Arkitekturtegninger.

H-11 blev realiseret i begyndelsen af 1920'erne. Her er det samlende arkitektoniske element mure i form af rampeanlæg ved nedgangen fra afdeling G og som forbindelsesled mellem ramperne og anlæggets yderpunkter. De forbindende mure, som skulle veksle mellem pilastre og arkadebuer, blev til Holger Jacobsens store fortrydelse aldrig opført.¹⁸ Arkademurene gav en helt ny mulighed for monumentanbringelse efter italiensk forbillede og var en essentiel del af

Holger Jacobsens æstetiske ide i projekteringen af afdeling R. Holger Jacobsen formulerede ideen med egne ord for Borgerrepræsentationen: »En Kirkegaard bør ikke være en Efterligning af et Landskab eller Have, men ifølge hele sin Karakter med de bestemte Inddelinger og Grave være af arkitektonisk Natur«. ¹⁹ På rampeområdet blev murene fraseret så der var harmoni mellem det enkelte gravsteds dimensionering, monumentets placering og rampemurens konkave og pla-

Fig. 10. Udsnit af isometri fra 1921, der bl.a. viser Holger Jacobsens forslag til udvidelse af Vestre Kirkegård med afdeling R, hvor »Udsigten« er forbundet med rampeanlægget ved en mur med nicher til gravminder. Kunstakademiet, Samlingen af Arkitekturtegninger.

ne forløb. Der blev formuleret regler for monumenttyper, størrelse og materialer.²⁰ For gravstederne gjaldt, at monumentet skulle stå midt på gravstedet, det skulle have firkantet, cirkulær eller polygonal grundplan og være udformet mod alle sider. På de fire midterste skulle gravminderne være tre meter høje og på de fire yderste kunne man anbringe et gravminde i en stor niche i muren eller lægge en liggende midt på gravstedet. På de resterende gravsteder skulle monumentet måle to meter.

Noget peger i retningen af, at Holger Jacobsen selv tegnede mindst én af rampeområdets karakteristiske to meter høje søjlemonumenter. Da direktør N. H. Nielsen blev begravet på rampeområdet, blev der rejst en søjle med et fantasifuldt bladkapitel. (fig. 11) På Samlingen af Arkitekturtegninger findes tre tegninger til andre typer høje monumenter over samme direktør signeret af Holger Jacobsen. I venstre hjørne er tegningerne betegnet med et »1ste Forslag«, »2det Forslag« og »3die Forslag«. Det er nærliggende at tro, at Holger Jacobsens 4. eller 5. forslag endte i stenhuggerens atelier som det, der skulle realiseres.

I en afhandling i tidsskriftet *Architecten* fra 1922 formulerede G. N. Brandt nøjagtig de tanker, som synes at ligge bag Holger Jacobsens planer for afdeling H-11 og afdeling R. Brandts visioner havde enorm gennemslagskraft og fungerede som katalysator for kirkegårdssagen, idet havearkitekterne E. Erstad Jørgensen og Johannes Tholle gjorde dem til deres egne og udbredte dem gennem den i 1921 stiftede Forening for Kirkegårdskultur og dens organ, tidsskriftet »Vore Kirkegårde«.

G. N. Brandt indleder sin artikel med en programmerklæring for, hvad der er den moderne kirkegårds uløste problem: »Det at faa Enhederne: Gravene paa formel tilfredsstil-

lende Maade arbejdet sammen, saaledes at de virkelig gaar op i Kirkegaarden og danner dens naturlige Bestanddele ligesom Cellerne i et harmonisk Legeme.«²¹ Brandts drøm om det lisegivende grønne rum, hvor gravminde, anlæg og kirkegård er tænkt sammen til en enhed, hvor intet kan fjernes uden at helheden forstyrres er et æstetisk ideal, der bunder i Aristoteles' klassiske ide om kunstens væsen som en formel enhed, der psykologisk set har en katarsisk virkning.

G. N. Brandt mente løsningen lå i at underlægge monumenterne og deres opstilling »architectonisk Disciplin, saaledes at deres opløsende Virkning ændres til at blive samlende.«²² Ifølge Brandt var der gjort forsøg i tre forskellige retninger for at nå et samlet udtryk i kirkegårdens rum. Nogle steder havde man gennem plantning af hække forsøgt at isolere de enkelte gravsten fra hinanden og derved skabt et skærmbredts- eller isolationssystem. Andre steder havde man ved at forbyde indhegning og blomsterplantning ladet det eksisterende landskab indoptage gravstederne. Som et tidligt eksempel herpå nævner Brandt Münchener Waldfriedhof, som prof. Grässel i 1904 indrettede i en udvokset fyrreskov. Den tredje løsning bestod i at underordne gravstedet en arkitektonisk helhedsplan.

Den første løsning, isolationsprincippet, var ifølge Brandt kun halv, fordi den i bedste fald blot gjorde, at hver enkelt gravsted som enhed betragtet ikke direkte skadede helheden. Isolationprincippet havde man benyttet på Vestre Kirkegård siden 1907, hvor man var begyndt at plante nye afdelinger til med nåletræer, imellem hvilke gravstederne lagdes. På allerede anlagte afdelinger plantede man efterhånden ryghække for at råde bod på det forvirrede indtryk af uensartede monumenters bagsider og forsider mellem hinanden.

Den anden løsning, skovkirkegården, lod sig kun realisere, hvis terrænet i sig selv frembød en smuk natur, for eksempel som Brandt formulerer det »ved en øde Strand eller mellem Hedebacker, med lutter flade Gravsten umiddelbart i Lyngen, fri for alt Pietetsnuseri og Beplantning, fri for de hyppige Besøg og uden Graverens Nytaarsregning.«¹⁸ Brandts naturkirkegård voksede ud af den angelsaksiske tradition for kirkegården som have. De to typer kirkegårde synes at ligge bag Vestre Kirkegårds afdeling A med dens panteon ved søen og »Stenhøjen«. Hvor afdeling A former sig som en romantisk have er »Stenhøjen« vild natur. Den rejser sig fra det snoede ålbø i »Dalen« og gravstederne ligger næsten gemt i den vildtvoksende vegetation, hvilket fuldt ud svarer til idealerne for en skovkirkegård.

Den tredje løsning, den arkitektoniske underordning af gravstedet, var ifølge Brandt idealet af en uniform kirkegård, fordi delene følger sig ind i helheden. Brandt giver eksempler på krigsmonumenter, hvor hver soldatergrav underordnes et hovedmonument. Samtidig må han med beklagelse konstatere, at en sådan arkitektonisk kirkegård kun vanskeligt lader sig føre ud i praksis, når det gælder en civil kirkegård. Grunden hertil finder Brandt i sin samtids ejermentalitet »Thi den typiske Borgermand, for hvem Ejendomsretten er det ukrænkeligste paa Jorden, og hvis meste Liv er hengaaet med Hævdelsen for sig og sine af denne Ret, han elsker dens hellige Symbol: Hegnet og slipper det ikke; det skal følge ham i Døden.«²¹

Som historiske forbilleder for den tredje type, den arkitektoniske kirkegård, nævner Brandt også Herrnhutermenighedernes kirkegårde, hvor ensartede liggelsen ses side om side i det flade terræn.

G. N. Brandt så de uensartede monumenter,

indhegningerne og publikums kolonihave-mentalitet som den største hindring for den ideale kirkegårds realisering. Den fuldendte uniformering lod sig simpelthen ikke opnå. Men for at afbøde tilfældighedernes frie spil, kunne man ifølge Brandt indføre *servitutter*, »Som Middel til arkitektonisk at disciplinere og samle Monumenterne til Helheder, der bærer og støtter Anlægget, egner sig kun Servitutter.«²⁵ Gennem servitutter kunne der skabes en fast ramme, indenfor hvilken hver enkelt kunne udfolde sig uden at forstyrre helheden. Det publikum, som ikke ville indordne sig, kunne få deres gravsted på en del af kirkegården, der ikke var underlagt servitutter. Brandts forslag til hvad servitutterne kunne omfatte var meget vidtgående. Ud over at angå gravmindets højde, placering og type kunne man også sætte regler for materiale, farve, behugning og stiludtryk.

Brandts anbefaling af servitutter blev til dels imødekommet med loven af 30. Juni 1922, som bl.a. introducerede nye regler for kirkegården og gravstedernes indhegning. I paragraf 26 står, at gitterværk (her hentydes til de mange smede- og støbejernsgitre, som florerede i slutningen af 1800-tallet og starten af 1900-tallet) ikke måtte opstilles uden kirkegårdsbestyrelsens samtykke »og sådan tilladelse bør kun gives under fornøden hensyntagen til de omliggende gravsteder«. Ved udvidelser eller nyanlæg af kirkegårde »kan det i vedtægten bestemmes, at gravstederne kun må hegnes med levende hegn, ligesom kirken i sådanne tilfælde kan overtage såvel beplantningen af hegnene som disses vedligeholdelse«.

Den passus bliver af afgørende betydning for Vestre Kirkegårds fremtrædelse lige så vel som Brandts anbefaling af servitutter som middel til at underordne monumenterne den arkitektoniske helhed.

Fig. 11. Søjleformet monument ved rampeanlægget på afdeling R. Foto: Søren Kronholm. Vestre Kirkegård.

Havearkitekt E. Erstad Jørgensen ærgrer sig i en artikel i Vore Kirkegårde fra 1923 over, at loven af 30. Juni 1922 ikke gav flere værktøjer til at harmonisere monumenterne. I loven nævnes monumenterne kun med følgende ord: »Mindesmærker, der ved deres størrelse eller form vil virke skæmmende på kirken eller kirkegården, eller hvis indskrifter må anses for upassende, må ikke anbringes....«.

Erstad Jørgensen skriver: »Den der med nænsom Haand har indrettet et Gravsted for en kær Afdød, den der hensynsfuldt har underordnet sig Omgivelserne og har valgt et beskedent Gravmæle, der ikke forstyrrer

Stedets Harmoni, han bør være beskyttet imod en skønne Dag at se det hele slaaet i Stykker af en eller anden Tølper, der intet forstaaer, men bare kører op med alt det Marmor, han har kunnet overkomme at købe«. Erstad Jørgensen anbefalede derfor også brug af servitutter, men mente, at der ville være store vanskeligheder i at afbalancere dem på en måde så det tjente kirkegårdens æstetiske helhedsvirkning uden at gribe for meget ind i den enkelte gravstedsejers frie dispositionsret.

I Københavns Borgerrepræsentations forhandlinger kan man følge en meget lang og ophedet debat angående indførelse af servitutter på nyindrettede dele af Vestre Kirkegård, bl.a. H-11 og afdeling R. Som et forsøg havde man indført frivillige servitutter på H-11 og nu ville Begravelsesvæsenet gøre dem til en fast del på alle nye områder med familiegavsteder. Magistraten nedsatte et udvalg med det kendte medlem af borgerrepræsentationen, ingeniør og kunstsamler Johannes Rump, som formand og ordstyrer. Den 15. november 1923 kom udvalget med en meget positiv betænkning. Som socialdemokrat tilføjede Rump følgende bemærkning »Det drejer sig om paa et enkelt Omraade at bringe Orden og faste Regler i et Forhold paa Kirkegaarden og at styre og regere i dette Forhold. Det var altsaa i sin Grundvold et ganske socialistisk Forslag.«²⁶

KIRKEGÅRDEN SOM INSPIRATION FOR KUNSTNERE

Allerede omkring århundredskiftet fik kunstnere inspiration fra Københavns nye kirkegård. Til Magasinet Juleroser i 1900 skrev forfatteren Karl Larsen novellen »Den gamle Mands Barn« med billedfantasier af

Einar Nielsen. Novellen foregår på Vestre Kirkegård, hvor forfatteren ser en gammel mand ved en af kirkegårdens barnegrave. Karl Larsen skriver »Og jeg gaar hyppigt ikke blot derhen, hvor mine egne døde hviler, men ogsaa ud paa den nye Vestre Kirkegaard i København, som ligger højt og bakket og skraaner ned imod den friske strand uden at de endnu levendes Baghusruder skuler ud over den.« Maleren Ejnar Nielsen har tegnet fire billeder til novellen, og det indledende billede er tegnet således at man ser opgangen til den højereliggende del af kirkegården, med de karakteristiske granitmure som ved trappeopgangene er udsmykket med gigantiske murede piller. Der er ingen tvivl om at Ejnar Nielsen har været ude på Vestre Kirkegård og gjort studier til illustrationerne til novellen.²⁷

Lige efter 2. Verdenskrig blev forfatteren og journalisten Harald H. Lunds digt »Efteraar paa Vestre Kirkegaard« trykt i Vore Kirkegaarde.²⁸ Her giver digteren udtryk for de samme tanker som Meldahl havde tænkt omkring den nye kirkegård – at den skulle være et sted ogsaa for de levende, hvor de kan finde hvile og genvinde nye kræfter.

Vildviniens Ildorkester spiller op i
Dødens Have.

Nu falmer Aaret ved de grønne Grave.
Ram lugter Mulden, Luften er saa stærk,
nu fryser Ahorn i sin gule Særk.
Om Somrens Baal, hvor før gik Fuglestøj,
der bølger nu Lavendlens svage Røg.

*For den, der kun ser Verdens Lys som
Taage,
gaar Vejen ind bag Kirkegaardens Laage.*

Det lille Knirk i Laasen er en Sang,

der minder dig, at du skal dø en Gang.

*Men lynsnart flygter Tanken om at dø
Som Fiskene i Kirkegaardens Sø.*

*De skræmmes, hvor de store Træer staar
og spejler Blæsten, der i Løvet gaar.*

Af Storm blæst op Aakandens store Blade
En Skov har rejst om Andemoders Stade.
Trygt sejler hun med Aarerne i Hvide
og fire Unger i sin Kølvandskile.

Af Feber kæmper Livet for sin Ret,
Naturen er af sine Fødsler træt,
Aakanderne i Knop er stakkels Poder,
der dier ved en syg og udpint Moder.

Nu glæder sig Naturen fromt til Stunden,
hvor hun kan lægge sig med Smil om
Munden,
og med det søde Stræk om sine Lænder,
som alle Jordens trætte Mødre kender.

*En Sommer bjærger sine smaae,
før Høstens Sjæl gør Luften raae.
Ak Barnegraves Tavler smaa
med eders korte Regnskab paa!*

Et elsket Navn – et »Hvil i Fred«,
en Sten, hvor Duen rejser med
i Marmorro paa Gravens Vogn,
der ager ind i ukendt Sogn.

I blomstersmykte Grave smaa,
i jer jeg Gartnervogne saa.
Fra oven mødt: et duftfyldt Tag
til Himlens store Torvedag.

I farer Muldens Vej i Mag.
Her dufter Døden: Snebærbusk.
Memento Mori – Vandrer, husk:

Skønt du ser røde Hyben gløde,
er jeg en Hilsen fra de Døde.

Jeg plukker dem, her i min Haand
jeg holder Dødens Marmoraand.
Et Kuldegys i Blodet farer,
hilst af et Skrig fra Fugleskarer.

Men Trøst til angstfyldt Hjerte naar,
Alléens høje Popler staar
og fører mig fra Gravens Klint
til Havets friske Hyazinth, der bølger
blaa...

Jeg hører Støj.
Her fra Terrassen ser jeg Røg
op fra den bitre Hverdag stige
som Hymner til et større Rige.

*Fra Tankens Dødsstund vender jeg med
Sejr atter:
I Livets Haver toner Økseslag og Barnelatter.*

Omkring årtusindskiftet er der gjort nye tiltag på kirkegården, det såkaldte Stjernevejsprojekt. Projektet er udarbejdet af arkitekt Torben Schønherr, som af Københavns Kommune har fået til opgave at omdanne det tidligere Søndre Kapel til et samlingspunkt for de mange besøgende på kirkegården. Kapellet som er en del af Hans Jørgen Holms arbejder blev indviet 1906, men i løbet af 1970'erne blev det taget ud af brug og lå siden ubenyttet hen. Bygningen i sin reducerede form fremtræder som et tempel og hermed er man atter tilbage til Ferdinand Meldahl i 1875.

I dag er kirkegården et rekreativt grønt område for københavnernes – dagligt bliver ænderne ved søen fodret af børn fra de nærlig-

Fig. 12. En af de fire portaler i Stjernevejen, kirkegårdens nye havearkitektoniske rum, som Torben Schønherrs tegnestue har stået for. I baggrunden Søndre Kapel som tempel eller villet ruin. Foto: Eva de la Fuente Pedersen. Nationalmuseet.

gende daginstitutioner, på de gruslagte stier motionerer de unge og i de brede asfalterede alléer spadserer andre i adstadigt tempo.

Vestre Kirkegård har gennem de sidste 100 år levet op til Borgerrepræsentationens forventninger om at være en smuk begravelsesplads for byens borgere, et panteon for berømtheder og rekreativt område for de levende.

NOTER

- 1 Assistenskirkegårdene indenfor byportene blev oprettet i peståret 1711 og talte: Vor Frue Kirkes i Fiolstræde, St. Nicolai Kirkes i Borgergade, Helligåndskirkens på Gammel Mønt, Trinitatis Kirkes i Gothersgade, St. Petri Kirkes i Larslejsstræde og Vaisenhusets og Vartorvs ved Vestervold.
- 2 *Forskjellige Bestemmelser vedr. de københavnske Kirkegaarde*. København 1875, s.41f.
- 3 Jfr. Plakat af 27de Oktober 1870, §3. Se note 2.
- 4 *Borgerrepræsentationens Forhandlingsprotokol* 15. Febr. 1875, s. 1230. (Herefter BrF.)
- 5 *ibid.* s. 1271.
- 6 *ibid.* s. 1270.
- 7 *ibid.* 19. Marts 1883, s. 1364f.
- 8 B.T. 7. November 1924
- 9 Sophus Michaelis selv blev begravet på Vestre Kirkegård ved sin død i 1932 på afdeling 13, som er uden særlige karakteristika. Hans gravminde er afdelingens mest iøjnefaldende monument, nu delvis skjult af beplantningen. Michaelis' portrætbuste er modelleret af Rudolph Tegner og hviler på en sokkel tegnet af maleren og illustratoren Gudmund Hentze. Eva de la Fuente Pedersen og Marianne Linnée Nielsen: *Skriften på Stenen*. 2001, s. 564.
- 10 B.T. 10. November 1924
- 11 *Danmarks Kirker XIX, Ribe Amt*, 1. bd. s. 464.
- 12 Anne Marie Telmányi: *Anne Marie Carl-Nielsen*. København 1979, s. 36.
- 13 Ernst Kaper blev begravet på Gentofte Kirkegård.
- 14 BrF. 10. januar 1881, s. 1133.
- 15 James Steven Curl: *A Celebration of Death*. London 1993, s.245.
- 16 Om Strinz' plan: Ulla Tofte: »Byplankonkurrencen i København 1908-09« i *Historiske Meddelelser om København 2001*, s. 26, fig. 1.
- 17 For en detaljeret redegørelse: Eva de la Fuente Pedersen og Marianne Linnée Nielsen: *Skriften på Stenen*. 2001, s. 216ff.
- 18 BrF. 31. Oktober 1921, 82. årg. Tillæg, s. 491 f.
- 19 *Ibid.* s. 490.
- 20 BrF. Sept. 1923, s.1008ff., især s.1240f.
- 21 G. N. Brandt: »Kirkegaarde og Gravsteder« i *Architekten*, bd. XXIV, København 1922, s.69-92. S. 69.
- 22 *ibid.* (Se forrige note).
- 23 *ibid.* s. 76.
- 24 *ibid.* s. 77.
- 25 *ibid.* s. 87.
- 26 BrF. 15. Nov. 1923, s. 1241.
- 27 De fire tegninger i blyant og tusch findes på Vejen Kunstmuseum. Hans Helge Madsen: *Ejnar Nielsen eller Eventyret om Gjern*. Borgen 1974, s. 94ff.
- 28 *Vore Kirkegaarde*. 1944-47. Foreningen for Kirkegaardskultur. Bind 15. Nr. 11, s. 133.

Eva de la Fuente Pedersen, f. 1961, gravminderegistrator og museumsinspektør ved Nationalmuseet og ekstern lektor ved Afdeling for Kunsthistorie ved Københavns Universitet. Mag.art. i kunsthistorie 1991 og ph.d. i 1999. Har skrevet bøger og artikler om kirkekunst, fortrinsvis 1600-tallets, samt om kirkegårdskultur.

Marianne Linnée Nielsen, f. 1955. BA i kunsthistorie, projektmedarbejder ved gravminderegistrering, har skrevet bog og artikel om gravminder på Vestre Kirkegård.

NYROPS MØBLER OG TEKSTILER PÅ KØBENHAVNS RÅDHUS. ET REGISTRERINGSPROJEKT

Af Ingeborg Cock-Clausen

»Orv, det er næsten som et museum ...«, lød det fra en gruppe 14-15-årige skolebørn, der stod i Rådhushallen med deres lærer. De var som alle påvirket af det umiddelbare førstegangsindtryk – det anderledes og interessante. Det fine håndværksmæssige og kunstneriske udtryk i såvel helhed som i detalje. Og man finder stadig nye detaljer.

Alle kender rådhusets bygningskrop udefra, færre kender interiørerne, kontorerne for de forskellige forvaltninger med borgmestre, kontorpersonale og mødeværelser samt de repræsentative rum på 2. sal. Nyrops rådhus fremstår i dag som et Gesamtkunstværk, hvor en mand har sat sit præg på alt, fra de store helheder til de mindste detaljer, fra hele bygningen til det enkelte belysningslement.

Borgerrepræsentationen tog den nye arbejdsplads i brug i 1903, men selve bygningskomplekset stod først færdigt til indvielse i 1905. Hvilket årstal, der er vigtigst – 1903 eller 1905 – er underordnet, rådhuset står i dag som byens travle hus, taget i brug af mennesker, der ikke betragter det som et museum – det er et brugshus.

Rådhusets interiører, møbler, armaturer og tekstiler var en del af Nyrops helhedsopfattelse af materialer, former og udsmykning, som gav de enkelte lokaler deres særpræg. I

1981 blev rådhuset fredet og dermed også alt mur- og nagelfast inventar. Det vil for eksempel sige, at vægbeklædning – silketapeter, træpaneler og maleren Jens Møller-Jensens mange kalkmalede dekorationer – er fredede og sikret for fremtiden, det samme gælder for eksempel interiørerne med de indbyggede panelskabe. Møblerne er derimod ikke omfattet af den beskyttelse, som fredningen indebærer. Det var blandt andet baggrunden for, at der fra forskellig side blev taget initiativ til et projekt for registrering af tekstiler og møbler på Københavns Rådhus.¹

REGISTRERING – HVORFOR?

Møbler, belysningsarmaturer, gardiner og gobeliner – meget står uændret på rådhuset i forhold til det oprindelige inventar. Pietetsfølelse, respekt og tradition er ord, man uvilkårligt kommer til at tænke på i denne forbindelse. Men hvor længe kan disse vanskeligt definerbare begreber forhindre, at tingene går til eller måske helt udskiftes. Det værste, der kan ske, er vel, at de helt glemmes i den sammenhæng, de er skabt til og fungerer i.

Der er behov for at vide, hvad vi har at gøre med, og om vi har nogen interesse i at

Fig.1. Eksempel på et tekstil, tegnet af Martin Nyrop, er det uldne gardin i en varm rød farve fra Borgerrepræsentationens Mødesal. Det broderede og applikerede motiv på den brede bort forned er en blomstrende gren af Byens Træ, bornholmsk røn.

bevare disse interiører med deres klunke-tidslignende gardiner eller renæssanceprægede møbler. Og hvad kan en registrering fortælle os om datidens opfattelse af rum og symboler? Symboler i form af motiver i billedskæringer og valg af træsorter til møbler, stofkvaliteter til betræk og gardiner, farver og mønstre, der spiller sammen og understreger det offentlige rum og den politiske magts centrum i borgernes hus i København.

Formålet med at registrere tekstilerne, deriblandt Nyrops, var, at en sådan registrant skulle danne grundlag for en videre plan-

lægning for restaurering og eventuel udskiftning af rådhusets tekstiler samt for den fremtidige opbevaring af dette historisk værdifulde materiale.

Ved at registrere Nyrops møbler og armaturer blev disses kvaliteter fremhævet med henblik på bevaringen af dem for eftertiden. Registranten vil således være et redskab til arbejdet med deres fremtidige anvendelse og vedligeholdelse.

Københavns Rådhus er i dag – som ved indvielsen i 1905 – et enestående eksempel på en kompleks helhed bestående af bygning, interiører og møbler. Registreringen kan

medvirke til at belyse dette samspil mellem arkitektur og møbelkunst.

TEKSTILERNE

Tekstiler er et skrøbeligt materiale, som hurtigt nedbrydes, når det dagligt er udsat for lysets og luftens påvirkning af farver og fibre. Registreringen omfatter bygningens oprindelige tekstiler, beskrivelse og fotodokumentation af de interiører, i hvilke tekstiler: vægbeklædning, gardiner, møbelbetræk og gulvtæpper, indgår som integrerede dele af helheden.²

Her skal gives en kort oversigt over de enkelte tekstilgrupper. Til vægbeklædning er anvendt silketapeter i to forskellige mønstre samt imiteret gyldenlæders tapet. Gardiner fra det første tiår var silkegardiner, uldne gardiner og tilhørende kapper med applikationsbroderier, gardiner med skønvirkprægede mønstre, frynsekapper og portierer. I enkelte tilfælde hænger det originale gardin på dets oprindelige plads, men da nogle gardinkvaliteter slides hurtigere end andre, er mange efterhånden blevet udskiftet. Fotografier fra tiden viser, hvorledes gardinlængderne er draperet og i hver side holdt ind til væggen af en gardinbøjle eller af en messingroset i væggen med possementsnor, agraman eller bånd syet af stoffet. I regninger fra tapetserer og dekoratør er foruden snoretrækket medtaget et større antal frynser, kvaster og rosetter. Antagelig har alle gardiner været draperet på samme måde, mens dagslyset reguleredes af enkle umønstrede fortræksgardiner.

Møbelstofferne var silkedamask, satin, plys og velour samt hestehår. Desuden er registreret læderhynder udsmykket med »brandmalet« skønvirkemotiv. Som offent-

Fig. 2. Fotografiet fra 1903 giver et godt indtryk af et sekretariatskontor, møbleret med A-møbler. I forgrunden den dominerende skrivepult med mellemparti. Den er dobbelt med to modstående skrånede skrivepladser, foroven adskilt af opsatsen. Stolen er en drejelig pultstol. I baggrunden en reol med sorte arkivkasser. Til venstre i billedet et fralægningsbord med to tremmestole. Bag dette bord et papirskab med to døre. I kontoret bagved et indbygget pengeskab og et garderobestativ. Belysningen er hvide glasskærme over en enkelt pære. Bortset fra den høje skrivepult er bord, skab, reol, stole og garderobestativ alle registreret. Foto efter Beckett.

ligt hus ønskede rådhuset – som var det et slot – også at blive udsmykket med gobeliner. I Forværelset til Magistratssalen hænger gobeliner med motiver fra den nordiske mytologi og dens helteskikkelser vævet efter kartoner af Lorenz Frølich og Malthe Engsted og i Bryllupssalen Joakim Skovgaards gobelin, dermed var danske kunstnere tilgo-

Fig. 3. Eksempel på A-møbler. Et papirskab mellem to reoler med en bredde svarende til tre arkivkasser. Kasse-reol eller æskereol var en betegnelse, der henviste til funktionen. Skab og reol, der havde samme højde- og bredde-mål, udførtes begge i pitchpine, skabet desuden i teaktræ. Skabets udvendige hængseldøle og nøgleskilte er dekorati-ve detaljer.

Begge møbler fandtes på de fleste kontorer, da disse blev taget i brug, og de bruges den dag i dag.

deset. Store broderede bagtæpper med baldakiner, Festsalens i silke og velour i et motiv repræsenterende nationale symboler, og i uld med applikationer med »Bytræet« som motiv i Borgerrepræsentationens Mødesal, begge tegnet af Nyrop. Af gulvtæpper registreredes blandt andet et Brysseler tæppe, et sammensyet tæppeløberstof, og orientalske

tæpper, som i de gamle fortegnelser kaldtes Smyrna tæpper, hvoraf enkelte er de originale fra tiden.

Nyrop var konsekvent i valget af tekstiler i få farver, rød, grøn, gul og blå, og med få mønstre. De kostbare silketapeter, orientalske tæpper, silkegardiner og møbelbetræk i silkedamask til de repræsentative rum og de knap så elegante og tungere uldne gardiner med broderier og applikationer samt møbler betrukket med plys til borgmestre og rådmænd.

Grossistfirmaet C. Olesen har haft prøvekollektioner fra engelske, franske, tyske og italienske fabrikker. Baggrunden herfor var den europæiske tekstilindustri med de nyeste maskiner, og kunderne var det velhavende borgerskab.

Det er da også alle de fine silkestoffer, brocatelle og helsilke i store damaskmønstre og de dengang moderne farver vissengrøn og vinrød, kostbart silkevelour med presset mønster, orientalske tæpper og tæppeløberstof i alenmål, der importeredes til udsmykningen af de repræsentative lokaler.

Dansk fremstillet er først og fremmest alle broderiarbejderne på de uldne gardiner i borgmester- og rådmandskontorerne og på bagtæpper med baldakiner i Festsalen og Borgerrepræsentationens Mødesal. Nyrop leverer selv skitser til bagtæpperne og baldakinerne, antagelig også til nogle af gardinerne. Det er tegn på nytænkning, at Nyrop sætter et dansk broderifirma til at tegne forslag til mønstre til de uldne klædesgardiner.

MØBLERNE OG BELYSNINGEN

Nyrops møbler er i sig selv et stort område med flere indfaldsvinkler. Det blev besluttet, at registrere dels møbeltyper og armaturer

tilskrevet Nyrop, dels møbler, der oprindeligt var i brug på det tidligere Råd- og Domhus og dels Kaare Klints møbler i Bryllupssalen. Den blev først færdiggjort i 1930'erne med Joakim Skovgaards freskoudsmykninger.³

Igennem årene er der sket store ændringer i de mange kontorlokalers møbleringer, idet nye generationer af embedsmænd ønskede møbler fra deres egen tid. Ved omrokeringer af kontorer deltes de sammenhørende møbelsæt, og stole, borde og skabe blev placeret i nye sammenhænge eller blev helt skiftet ud, ligesom nutidens computer-udstyr kræver nye borde og stole.

I februar 1900 fik kommunalbestyrelsen fra »Fællesudvalget angaaende Opførelsen af det nye Raadhus« tilsendt Martin Nyrops inventarforslag for endelig vedtagelse. Forslaget omfattede møbler til de almindelige kontorer, gange, venteværelser m.m. (A-møbler) og havde hverken medtaget møbler til borgmestres eller rådmænds arbejds-værelser, mødesale eller til udvalgsværelserne. Forslag til disse møbleringer kom året efter i 1901 (B-møbler), og forslag til møblering og montering af beletagen i for- og mellembygningen i 1902 (C-møbler). Betegnelsen A-, B- og C-møbler er Nyrops egen, og hans tegningsarkiv er indrettet efter denne systematik.

A-MØBLER

Var Nyrop forløber for funktionalismen? Han så kontorarbejdet og møblets funktion som en helhed.

Nyrop tager i sine overvejelser vedrørende møblernes størrelser og konstruktionsprincipper udgangspunkt i møblernes anvendelse og viser samtidig et nyt moderne syn på standardisering. Han analyserer

arbejdsprocesser i kontorernes forskellige møbleringer, og han får personalet til at opgive målene på de eksisterende kontormøbler. En tankegang, der senere kom til udtryk i blandt andet Kaare Klints analyser. Han mente, at man efter det fuldstændig ensartede arbejde i kontorerne kunne forudsætte ensartede typer med fornuftige former uden pynt.

Nyrop ville give møblerne en rationel karakter, han lagde således vægt på, at møbeltyperne skulle være let sammensættelige. Samtidig skulle enheden ikke være for stor, desto lettere ville den kunne passe ind i helheden. Forslaget gik ud på at gøre enheden mindre, fx skulle bredden på en reol være ca. 1'11" [35" = 91,5 cm] til tre dokumentæsker eller foliopakker og ikke højere, end at øverste hylde kunne nås uden trappestige. Han tilføjede, at så kunne eftertiden bygge højere, når det kneb med pladsen.

Hovedparten af A-møblerne er udført i pitchpine eller i teaktræ, derudover er enkelte i bøgetræ. Karakteristisk er enkelhed i form og konstruktion, målene på skabe og borde er standardiserede med varierende kombinationsmuligheder, og de fleste bordtyper er belagt med grønt linoleum.

Betegnelser angiver brugen, for eksempel af bordene som: skrivebord, skrivepult, arbejdsbord, ekspeditionsbord, forsamlingsbord, fralægningsbord, tilsætningsbord, frokostbord, spisebord, kopibord, skrivemaskinebord, sofabord, telefonbord og tegnebord. Varianter indenfor siddemøblerne fremgår også af betegnelser som: sofa, kontorchefstol, som også var en forsamlingsstol dvs. stol til mødeværelset, skrivebordsstol nr. 1 og nr. 2, drejelig pultstol eller skruerstol, stol med tremmer, stol med træfylding i ryg eller ventestuestol, tegnestol, taburet og pultstol uden ryg.

Fig. 4. Eksempel på B-møbler. Fotografiet fra 1903 viser 2. afd.s borgmesterværelse med egetræspaneler og stukloft med motiv efter gammel dansk hvidsnyning. Møbleringen med de lidt tunge mahognimøbler med messingsko signalerer borgerlig elegance. Midt på gulvet står det gedigne skrivebord med en armstol på hver side, borgmesterens til højre med lidt højere ryg. På bordet lampe med silkeskærm, kantet med agraman. Mod vinduesvæggen en etagere til sagspapirer, ved døren et kortstativ, mod bagvæggen en sofa med pøller og stole med Københavns byvåben udskåret i ryggen, i loftet lysekronen monteret med frynseagraman. Et orientalsk gulotæppe og brune uldne gardiner med broderi. Møbelbetrækket er grønt plys. Møbler og belysningsarmaturer er registreret.

De fire borgmesterkontorer adskilte sig ikke dengang væsentligt fra hverandre. I dag, næsten 100 år senere, er det først og fremmest tekstilerne, der efter slitage er udskiftet. Møblerne er i flere tilfælde stadig i brug i deres oprindelige lokaler. Foto efter Beckett.

B-MØBLER

I 1901 fremsendte Nyrop forslag til møblering af borgmestres og rådmænds værelser samt til to udvalgsværelser. At økonomien spillede en væsentlig rolle fremgår af Nyrops tanke om at gøre brug af de gamle møbler fra det tidligere Råd- og Domhus til de to

udvalgsværelser. På den måde kunne han reducere beløbets størrelse.

Hvorfor de gamle møbler netop skulle placeres i de to udvalgsværelser var helt bevidst fra Nyrops side. Han gik i virkeligheden ind for et vist hierarki, karakteriseret ved A-, B- og senere C-møblerne. Ved at fastholde forskellene i møblerne til på den ene side kon-

torpersonalet og på den anden side borgmestre, kontorchefer og direktører med A- henholdsvis B-møbler, var der for ham kun den sidste mulighed at anbringe de gamle møbler blandt C-møblerne fx i udvalgsværelser eller øvrige repræsentative rum på beletagen.

B-møblerne består af enkeltmøbler, der er sammenhørende i sæt til hele møblementer. Møblerne er alle udført i mahogni, og de fleste med messingbeslag og messingsko, billedskærerarbejde og kanneleringer. To motiver i ornamenterne går igen. Det ene er et stiliseret hjerteformet blad. Det ses overalt på Rådhuset og er karakteristisk for Nyrop ikke kun på B- og C-møblerne, men også i andre materialer som metalarbejder, i gulvmosaikker og lignende. Det andet ornament, der gentages, er rosetten, en stiliseret blomst i en cirkelform.

C-MØBLER

Nyrop fremsendte i 1902 forslag til montering af beletagen i for- og mellembygningen på 2. sal. Han lagde vægt på, at møblerne til de repræsentative rum skulle være af egetræ. Møblernes karakter skulle spille op til rummenes øvrige montering, egetræspanellerne og det faste inventar i egetræ. Magistraten ønskede, at hele etagen skulle være færdig indrettet til at kunne tages i brug fra 1. januar 1903. Karakteristisk for de kraftige og solide egetræsmøbler var blandt andet billedskærerarbejder og bordplader af marmor.

Både A-, B- og C-møblerne blev stort set alle fremstillet på københavnske værksteder fabriksfremstillet som enkelte stolyper eller som det fineste håndværk på de store møbelsnedkerier.

BELYSNINGSARMATURER

Ved gennemgang af inventarfortegnelsen fra 1910 kan man notere sig, at der foruden de elektriske lyskilder har været lysestager i de fleste lokaler, en eller flere stager af malm, tin, forsøvede eller af messing, flere med gamle glasmanchetter, det vil sige fra det tidligere Råd- og Domhus. Efter placeringen at dømmehuset har de fineste stager været dem af tin og af malm. Andre kontorlokaler har generelt været oplyst af en hængelampe med en pære under en hvid glasskærm.

Nyrop tegnede i de fleste tilfælde kun skitser til armaturerne. Hans nærmeste medarbejdere inden for det tekniske område var stadsingeniøren og på det håndværksmæssige felt kunstsmeden samt de elektriske firmaer, som stod for leverancerne.

Bortset fra de overdådige prismekroner og lysekroner i de repræsentative rum har Nyrop som ved møblerne udformet lamperne i funktionsmæssig sammenhæng, for eksempel lysekronen i baghusets Lysgang, der oplyser tre etager, og lysekronerne i Borgerrepræsentationens Mødesal, der ved sin fordeling af pærerne oplyser det høje og meget mørke rum. Kronen i de to trapperum er en hjulkrone af middelalderlig form, en krans med små påmonterede lysarmaturer.

Det er interessant, at Nyrop i sine skitser til lamper har undgået at efterligne formerne fra gas- og petroleumslampenes tid. I forbindelse med belysningsarmaturerne blev også brugt tekstiler. For eksempel var flere lysekroner forsynet med nedhængende silkestof for afskærmning af pærerne (i dag dog polyester eller nylon) og bordlampen, der i dag har papirskærm, havde tidligere skærm af silkestof, kvast foroven og agraman med frynser forned. Foruden blad- og blomsterformer har Nyrop flittigt fordelt det

københavnske byvåben og bølgelinier på flere lampetyper. På vægge er monteret lamper, en type af form som en middelalderlig fakkelholder med en pære, som er udbygget til flere pærer i lamperne på Søjlegangen på 2. sal. Lygteformen med pæren afsluttet med et lille kegleformet tag eller skærm af metal ses i enkelte lysekroner samt i referentlampen. Nyrop har her tegnet en bordlampe til journalisterne, der sad som tilhørere i Referentgalleriet på balkonen over Borgerrepræsentationens Mødesal. Lampens underskærm er drejelig, så lyset kan styres i ønsket retning. Lamperne er med afbryderen monteret på en messingplade ved balkonens kant ud for de indbyggede blækhuse. En fin løsning på en praktisk detalje.

MØBLER FRA DET TIDLIGERE RÅD- OG DOMHUS

Flere af møblerne inden for alle kategorier og typer anføres i inventarfortegnelsen fra 1910 som »gamle«, hvilket antagelig betyder, at de stammer fra det tidligere Råd- og Domhus på Nytorv. For enkelte stoles vedkommende anføres i parentes, at de har stået i den gamle Borgersal som magistratsstole eller som medlemsstole. Disse kan identificeres, men det er imidlertid vanskeligere at identificere de øvrige »gamle« møbler. I de fleste tilfælde er der tale om borde, skabe eller reoler, som kan være af malet fyrretræ eller af egetræ.

En kilde til identifikation af de gamle møbler er fotografier. Der er kun taget få billeder af kontor- eller mødelokaler i det tidligere rådhus, men med lidt held og detektivsans kan der sættes lighedstegn mellem fotografiernes møbler og møbler, som i dag befinder sig på Rådhuset.

Der findes andre »gamle« møbler på Rådhuset, om hvilke man ikke med sikker-

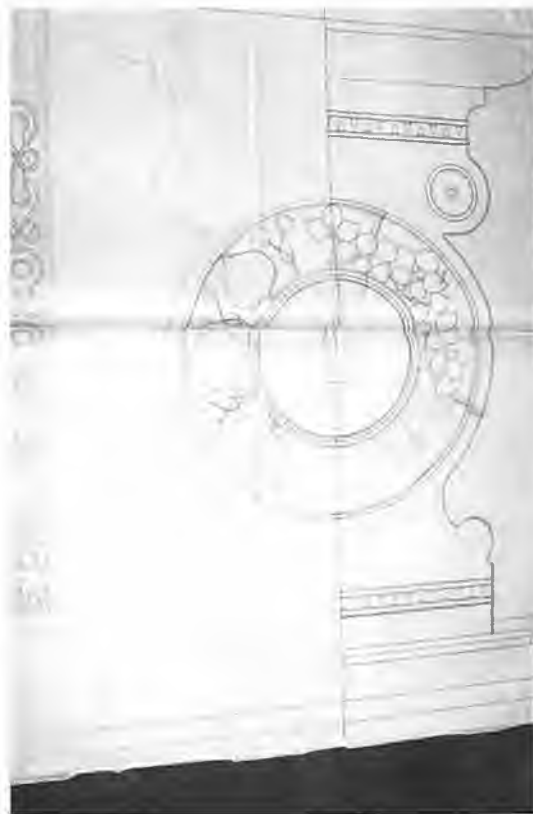

Fig. 5. Arbejdstegning til bord til bude er eksempel på et C-møbel. Egetræsbord med dekopørarbejde i mønstrede borter i pladen og endegavl med bladmotiver i billedskærerarbejde, skuffe med lås midt for. I alt blev der fremstillet fire borde, hvor endegavlene på to er udsmykket med store blade og to med de små blade. Tegningen til billedskæreren viser de to forskellige bladkranser samt til venstre forslag til den mønstrede bort.

Bordet var arbejdsbord for kontorbudet, hvis vigtige funktion var at viderebringe interne papirer og meddelelser mellem overborgmesteren og magistraten.

hed kan afgøre, hvorfra de stammer. Men ved at medtage dem i registranten er der måske håb om, at nye oplysninger om de pågældende møbler vil dukke op.

Nyrop har haft et vist forhold til de gamle møbler, og han blev formentlig inspireret af

disse for en videre bearbejdelse, da han fordelte dem i de nye lokaler.

Armstolen af bøgetræ, den tidligere Magistratsstol, anbragte han i Bibliotekets Læseværelse. Hertil tegnede han et stort og to mindre fralægningsborde samt to sofaer, der i detaljer skulle svare til den gamle armstol. Armstolen i mahogni fra den tidligere Magistrats Forsamlingsal brugte han som model til en mahognisofa til Overskatterådet. Den lille egetræsstol med Københavns byvåben udskåret i ryggen (dog uden Frederik 3.s navnetræk) kan have inspireret Nyrop til at tegne stolen med udskåret byvåben beregnet til borgmesterværelserne.

BORGERREPRÆSENTANTERNES SYN PÅ MØBLERNE

For Martin Nyrop blev det at tegne møbler til rådhuset en del af hans arbejdsområde som arkitekt. Han udformede møblerne efter sit eget koncept, som man ville udtrykke det i dag, samtidig med at han samarbejdede med de førende københavnske snedkerværksteder. Nyrops samarbejde med Borgerrepræsentationen var for så vidt uden nævneværdige problemer. Han havde selv været medlem af Borgerrepræsentationen (1888-1891), og ved dens behandling af hans forslag til inventar og møbler fremgår det af referater, at den respekterede ham: »For det første var der Hensynet til Arkitekten. Alle Borgerrepræsentationens Medlemmer ere nænsomme over for Raadhusets Arkitekt og ville nødig støde ham ved at modsætte sig den Udstyrelse, som han mener er nødvendig for Raadhuset«.

Da der i 1899 blev forhandlet om Nyrops forslag til inventar og møblering af det nye Rådhus sad Kommunalbestyrelsen stadig i

de gamle stole. Allerede fra starten af forhandlingerne stod det klart, at der kunne og skulle anvendes nogle af de gamle møbler for at sikre, at budgettet for nyanskaffelser ikke blev overskredet. I forbindelse med overslaget over monteringsarbejderne pegede Nyrop på, at det var muligt at finde nogle kontorer, hvor det gamle indbo kunne anvendes. Han foreslog, at man kunne udtage de bedste ting og montere de på det tidspunkt disponible rum. Noget kunne stilles på depot på loftet til en senere anvendelse, og resten kunne sælges.

Nyrops samtid var kritisk overfor genbrugstanken. I 1902 fremkom Nyrops forslag til montering af beletagen, og under drøftelserne mødte forslaget en del kritik, der især var rettet mod den måde, hvorpå Borgerrepræsentationens udvalgsværelser var foreslået møbleret. Et medlem pegede på, at når man kom rundt i kontorerne, var tanken åbenbart den, »at Skriverne og Assistenterne ikke mindre end Kontorcheferne skulde have nye flotte Møbler, medens alskens gammelt Skrabsammen fra Raad- og Domhuset kunde være godt nok til Borgerrepræsentanterne«. Det forekom denne at være et karakteristisk eksempel på det embedsmandsvælde, man levede under i kommunens styre, og sagen havde en symbolsk betydning for ham. De nye flotte møbler, der her refereres til, er A-møblerne.

Endnu et eksempel på en kritisk holdning til genbrugen af de »gamle« møbler kommer fra kunsthistorikeren Francis Beckett, der i 1908 udgav sin bog om Rådhuset. Han mener, at hvis man i Bibliotekets Læseværelse skulle udpege noget seværdigt, ville det næppe være bohavet fra Råd- og Domhustiden.⁴

Indenfor de seneste ti år er interessen for

Fig. 6. Eksempel på endnu et C-møbel, akvarel til skænk i egetræ med intarsia i mahogni. Skænken har buet front med to skuffer, og bordpladen er hængslet bagtil, så den kan svinges op i lodret stilling. I dens underside er indfældet fire klapper og to hylde. Tegningen viser skænken med bordpladen i lodret stilling med hyldeklapperne klappet ned og understøttet af de fire klapper. Med blyant har Nyrop angivet placering af fade, skåle, flasker og glas. Skænken står i Forværelset til Snapstinget og benyttes med de udklappede hylde efter Borgerrepræsentationens møder. En af Nyrops seneste møbeltegninger.

Nyrops møbler vendt. Man kan for eksempel opdage en af hans reoler anvendt som fast inventar i en modebutik, eller man ser et skab i et auktionskatalog. At de nye ejere uden tvivl får glæde af de nu »gamle« møbler er med til at forlænge det enkelte møbels brugstid – samt øge interessen for Nyrop og

hans arbejde. Selv om det må beklages, at mange af møblerne på denne vis forsvinder fra Rådhuset.

KAARE KLINTS MØBLER

I 1923 vedtog Borgerrepræsentationen et forslag fra Magistraten om indretning af et vielseslokale på 1. sal i Rådhusets mellembygning. Nyrop havde oprindeligt tænkt lokalet indrettet til museum for ting af historisk interesse for byen, men den tanke blev opgivet. Borgerlige vielser hørte under Magistratens 1. afdeling, og vielserne var blandt andet blevet foretaget af giftefogeden i 1. afdelings Mødesal. Imidlertid øgedes antallet af borgerlige vielser betragteligt efter vedtagelse af en ny ægteskabslov, og man undersøgte derfor, om der i bygningen var et passende lokale til formålet. Og det blev altså det lange rum i mellembygningen men opdelt i tre. Et mindre på hver side af selve Bryllupssalen, det ene som forrum med garderobe, det andet Vielsesrummet. Maleren Joakim Skovgaard udsmykkede loft og vægge med freskomalerier over folkevisemotiver og tegnede kartonen til en gobelin på væggen bag skranken i Bryllupssalen.

Efter Skovgaards død ledede sønnen Johan Thomas Skovgaard og arkitekt Kaare Klint fuldførelsen af rummets indretning. Kaare Klint havde på dette tidspunkt netop afsluttet sit arbejde med ombygningen af Frederiks Hospital til det nuværende Kunstindustrimuseum. I forbindelse hermed havde han tegnet møbler blandt andet stolen i rødt nigerskind, som han også fik leveret til Rådhuset. Senere kom armstolen til, bord med pult og et større bord i Vielsesrummet samt skranken i Bryllupssalen. Foruden

møblerne tegnede han til Bryllupssalen gulvtæppe og portierer, begge vævet af Gerda Henning.

Bryllupssalen fik sit udstyr 30 år efter Rådhusets indvielse. Freskoudsmykning, møbler og tekstiler var præget af to mænds fantasi og formsans – den gamle kunstmaler og den unge arkitekt. Klint viser her funktionalismens brud med Skovgaards nationalsymbolske motivverden i freskoudsmykningen og i gobelinen på væggen. Bryllupssalen får herigennem status af et brud mellem to generationers kunstneriske opfattelse og derved sin helt egen kvalitet. Derfor er Kaare Klints møbler i rådhuset bevaringsværdige i denne sammenhæng.

TIDENS INTERIØRER

Næsten et helt århundrede er gået, siden Rådhuset og dets interiører blev projekteret, og arbejderne bestilt hos håndværkerne. Da Rådhuset blev indviet i 1905, var silketapeter, draperede gardiner og orientalske gulvtæpper tidens indretningsideal – indenfor rammerne af god borgerlig opfattelse og i arkitektens egen opfattelse af tidens normer for et byens hus.

I de forløbne næsten hundrede år har såvel samfundet som borgernes syn på dette ændret sig totalt. Kunst- og arkitekturhistorien har med et nyt syn på arkitektur og med nye skønhedsidealers afløst stilefterligningerne – historicismen fra sidste halvdel af 1800-tallet – med skønvirketiden, den danske udgave af art nouveau-bevægelsen.

Skønvirketiden med påvirkninger fra de europæiske arkitekt- og kunstnerkredse gav impulser og inspiration. Det lå i tiden, kan man sige, men Nyrop satte alligevel helt sit eget præg på Rådhusets indretning. Han

Fig. 7. Eksempel på et D-møbel. Medlemsstol fra Borger-salen i det gamle Rådhus. Stolen findes udført i såvel bøg som i eg, betrukket med sort hestehårsbetræk. En skitse-opmåling af den gamle stol i tegningsarkivet har muligvis dannet grundlag for dens senere placering i det nye rådhus.

inspirerede ikke kun snedkerne, keramikere og dekorationsmalerne, men deltog selv aktivt i projekternes mindste detaljer af tekstiler og i tapetserernes og dekoratørernes arbejdsområder.

Funktionalismen og dens efterfølgere har erstattet klunketidens tunge draperede gardiner med lette lyse gardiner, der danner en blid overgang mellem vinduets stærke lys udefra og væggene. Nye møbeltyper, standardiserede til fabriksfremstilling, lette at

flytte rundt med ved rengøring, har afløst de tunge udskårne stole med frynseagramaner.

Med respekt for denne blanding af gammelt og nyt besidder de repræsentative rum på beletagen stadig deres værdi, en flothed i tekstilernes rigdom af kvalitet og mønstre overrasker hver gang, man træder ind i lokalerne.

Nyrops arbejdstegninger viser, at han både kunne videreføre en møbelform og give en gammel model en ny tidssvarende udformning. Han anvendte de dengang nye træsorter som det importerede pitchpine og teaktræ, samtidig med at han standardiserede kontormøblernes størrelser. A-møblerne blev fremstillet industrielt, og de er så funktionelt udformet, at de stadig findes brugbare nu 100 år efter. De stolyper, Nyrop gav tegning til, var tegnet som dele af møblelementer: A-stolene meget gennemarbejdede til deres funktion, B-stolene i en borgerlig elegant udformning, mens han i C-stolene lagde vægten på det stilhistoriske.

Der var i samtiden en interesse for at skabe nye møbler til middelklassen samt for at skaffe mere arbejde til snedkerne, som var blevet mere eller mindre mekaniserede. Samtidig med at Nyrop arbejdede med rådhusets møbler, blev han udpeget som medlem af et dommerpanel i forbindelse med en prisopgave, udskrevet af Industriforeningen i København i 1901. Man ønskede forslag til fremstilling af en god men billig, konkurrencedygtig stol. Ingen af Nyrops stole ville have kunnet deltage i denne prisopgave, men Nyrop kunne i kraft af sin position som rådhusbyggeriets arkitekt med fingeren på tidens puls vurdere de indkomne forslag.

Set i et stilhistorisk perspektiv er Nyrops kombination af A-møblerne, B-møblerne og C-møblerne til rådhuset interessant.

Fig. 8. Eksempel på et registreret belysningsarmatur: lysekronen med betegnelsen aakande. Her er ingen stilhistoriske træk fra nordisk middelalder eller renaissance. Kronen er snarere et udtryk for nordisk art nouveau eller skovvirke med messingskærmen, formet som en åkandeblostm med kronblade. I blomsten er anbragt både frugtlegerne og støvdragere, alle forgyldte, og imellem dem tre pærer. Øverst en vaseformet messingkrans, reliefornamenteret med plantemotiver. De hænger i beletagens to garderobes mod trapperne, i tilhørerløgerne og i Festsalens balkoner. Billedet viser lampen fra Festsalens balkon, monteret på en udskåret og malet træros.

A-møblerne har elementer i sig fra tidligere historiske perioder – for eksempel sofaen i empire. B-møblerne er påvirket af senempiren i siddemøblerne, reolerne og skrivepulten, men samtidig er skrivepultens ornamentering og lignende billedskærerarbejde

på kortstativet reminiscenser fra klunketiden. C-møblerne viser nyrenæssance og nybarok i borde, skabe og siddemøbler. Det var de repræsentative rum på 2. sal, beletagen, der skulle repræsentere bystyret og give det værdighed. Møblerne i senempire fra det tidligere Råd- og Domhus var fremstillet i første halvdel og midten af 1800-tallet, men Nyrop fandt genanvendelse for dem trods Borgerrepræsentationens modvilje.

I dag synes vi, at A-møblerne er interessante ud fra Nyrops løsninger, de viser vejen til funktionalismen. Datiden vurderede formentlig B- og C-møblerne som de flotteste eller smukkeste. Synspunkterne kan skifte endnu en gang.

Nyrop var konsekvent i sin stilefterligning, men gav den sit personlige udtryk og form. Møblerne skulle være en del af interiøret, supplere stuk, keramik og marmor. Inspirationen til disse møbler har ligget i tidens interesse for gotik- og renæssanceornamentik. Nyrops studierejser til Italien i 1880erne har uden tvivl ansporet ham til at få nogle af disse påvirkninger ført ud i livet. De norditalienske byer har siden renæssancen været centre for kunst og kultur, og besøger man i dag rådhusene i Firenze, Siena og i andre byer, er det karakteristisk, at netop byrådsalenes møblering i flere henseender er nært beslægtede med indretningen på Københavns Rådhus. De af Nyrop tegnede C-møbler – byrådsmedlemmernes stole, borde, taburetter samt belysningerne med hjulkroner – genfinder man i de toscanske rådhus.

Nyrop står som eksponent for nationalromantikken, han knytter det internationale stiludtryk sammen med den danske motivverden, den danske flora og fauna i tekstiler og keramik. De danske hedeboeroderier i

Fig. 9. En billig fabriksfremstillet stol med drejede forben, udført i mørkbejdet bøgetræ – skulle den registreres som et Nyrop-møbel?

Det blev den dog ikke – der findes ikke tegning til denne som til de øvrige siddemøbler i Nyrops tegningsarkiv. En anden grund er, at stolens proportioner og materialer ikke relaterer til andre af Nyrops stole.

I 1904 blev 50 bøgetræsstole i mahognibejdsning med rørsæde bestilt hos Dansk Stolefabrik på Nørrebrogade og leveret til rådhuskøkkenets spisesal. Da stolen har et smalt sæde blev den desuden anvendt ved større sammenkomster i Festsalen som supplement til Nyrops festsalsstol. Den nuværende inventarmester kalder også denne billige fabriksstol festsalsstol.

stuklofter, den nordiske mytologi med sit valg af Lorenz Frølich til at tegne kartoner til gobelinerne i Magistratens Forværelse og ikke mindst de kalkmalede dekorationer forestået af Jens Møller-Jensen. Nyrops in-

teresse for nationalromantikken viser sig i hans forbindelse til Dansk Folkemuseum gennem brevveksling med Bernhard Olsen og til Folkemindesamlingen gennem Axel Olrik og dennes søster, gobelinvæveren Dagmar Olrik.

Nyrop repræsenterede samtidig den internationale orienterede arkitekt, som gjorde studierejser i første række til Italien og som i sit arbejde med rådhuset skaber forbindelsen mellem den internationale udvikling og den danske tradition.

FASER I ET FORLØB

Kunstneriske udtryk i form af større samlede helheder og produktioner er i denne sammenhæng væsentlige at fokusere på:

Først etableringsfasen. Rådhusets helhed med dets interiører, tekstiler og møbler var præget af én mands tankegang, fantasi og formsans. Martin Nyrop satte sit eget dominerende præg på indretningen af rådhusets lokaler, han valgte selv stoffer og mønstre hos grossister og leverandører, han tegnede selv

skitser til gardiner og bagtæpper. Alt i bygge- og indflytningsfasen, fra ca. 1900-1905.

En anden stor kraftpræstation var færdiggørelsen af gobelinværelset, hvor maleren Lorenz Frølich stod for ideudkast og kartoner og Dagmar Olrik for ledelsen af væveværkstedet. Den første gobelin blev opsat i 1907 og den sidste i 1920. Den fra første udkast lagte linie blev fulgt og resultatet blev som selve beletagens øvrige lokaler stærkt og overbevisende – fordi det først og fremmest var et enmands værk eller rettere én mands ide, der lå bag mange menneskers arbejdsindsats gennem en årrække.

En tredje manifestation af en samlende ide for et kunstnerisk samarbejde og dets resultat var indretningen og udsmykningen af bryllupssalen fra 1929 og frem. Joakim Skovgaard, Kaare Klint og Gerda Henning satte hver deres eget sikre præg på det færdige resultat. Både Kaare Klint og Gerda Henning står som tidlige repræsentanter for dansk arkitektur og kunsthåndværk, hvis tanker og ideer nutidens kunsthåndværkere bygger videre på.

NOTER

- 1 Artiklen bygger på registreringen af tekstiler, møbler og armaturer på Københavns Rådhus.
- 2 Tekstilerne på Københavns Rådhus, en registrant. 1996. Ialt 27 registreringsnumre.
- 3 Møbler og belysning på Københavns Rådhus, en registrant. Bind 1 og 2. 1999. Registranten omfatter ialt 201 numre. Deraf tegner Nyrop-møblerne sig for 157 numre og hans armaturer for 26 numre.
Møbler fra det tidligere Råd- og Domhus er

registreret med 13 numre og Bryllupssalens Kaare Klint-møbler med 5 numre.

Møbler og belysningsarmaturer er inddelt i kategorierne A, B, C, D, E og F. Kategorierne A, B og C følger systemet i Martin Nyrops eget arkiv af inventartegninger:

A - kontormøbler

B - borgmestermøbler

C - møbler til de repræsentative rum

Denne alfabetiske rækkefølge er i registranten videreført med kategorierne:

D - møbler fra det tidligere Råd- og Domhus på Nytorv

E - møbler af Kaare Klint til Bryllupssalen

F - belysningsarmaturer

Hver kategori er opdelt i typer, baseret på Nyrops egen inddeling af A-møblerne. Typerne er:

Borde, Skabe og Reoler, Opsatser, Skranker og Diske, Stativer, Siddemøbler, Kasser, Hylder, m.m., Tavler og Rammer, Diverse.

- 4 Francis Beckett, Københavns Rådhus opført 1893-1905, København 1908.

Ingeborg Cock-Clausen, f. 1929, mag. art. i europæisk etnologi. Diverse projektarbejder for Nationalmuseet, Nyere Tid. Bøger og afhandlinger om tekstiler, uniformer m.m.

ANMELDELSER

Birgitte Søland: *Becoming Modern. Young Women and the Reconstruction of Womanhood in the 1920s*. Princeton University Press, 2000, 249 s.

Engang i 1960'erne indsamlede Københavns Stadsarkiv erindringer fra københavnsk pensionister. Den bedste erindring blev belønnet med en busrejse til Harzen og en række udvalgte erindringer blev udgivet. Efterfølgende har utallige forskere studeret disse erindringer for deres skildringer af barndom, ungdom, arbejds- og byliv. I Birgitte Sølands undersøgelse *Becoming Modern* dukker erindringerne op på ny. Sammen med erindringer fra Ålborg Byhistoriske Arkiv og 59 interviews med kvinder født mellem 1895 og 1911 udgør de en del af det empiriske fundament under hendes analyse af unge kvinders valg af livsstil i årene under og lige efter 1. Verdenskrig. Bogen bygger endvidere på læsning af aviser, fag- og ugeblade, studier af Rigsdagstidende samt skilsmisssager fra fire udvalgte amter – herunder København. Med tanke på, at Birgitte Søland er ansat som lektor på Ohio State University og derfor befinder sig langt fra de danske arkiver, er det en imponerende og kreativ arkivindsats, som ligger bag.

Det er Birgit Sølands tese, at de unge piger ville være moderne – af sind og krop. De ville ryste det ældre kvindelig af sig, klæde sig i korte(re) kjoler, klippe håret kort, farve læberne røde, dyrke idræt – og være venner med både mænd og kvinder. Og ikke nok med at deres ungpigelig skulle være anderledes – også ægteskabet skulle moderniseres. De unge kvinder stræbte efter et kammeratægteskab, præget af ligestilling og fuld seksual tilfredsstillelse for begge køn.

Heri var de danske kvinder ikke alene. Som en steppebrand bredte den nye kjolemode og den udadvendte, sportige og optimistiske livsstil sig i den vestlige verden – fra Paris over London og New York til Aalborg og København – og tilmed langt ud på landet, hvor de nye snitmønstre kunne bestilles i den lokale brugs.

1920'ernes kvindeliv har tiltrukket sig en del forskning i de senere år. Men hvor den internationale forskning synes at mene, at moderniseringen af kvindeligheden kan forklares med en blanding af tidlig industrialisering og urbanisering og en eftervirkning af kvindernes mere fremskudt offentlige rolle bl.a. i krigsindustrien under 1. Verdenskrig, så vælger Birgitte Søland en anden fortolkningsramme. Danmark kan ikke prale af en krigsindustri, og i 1920'erne var Danmark fortsat et landbrugsland om end indvandring til byen var tiltagende. Efter hendes opfattelse er kvindernes eget livsstilsvalg og inspirationen fra de nye massemedier vigtigere end strukturelle ændringer, om end hun gør opmærksom på at realløns- og levevilkårsforbedringer skabte mulighed

for, at unge piger ikke behøvede at aflevere alle deres penge hjemme. Dermed blev der råd til café- og biografbesøg, til nyt tøj og ugeblade.

Søland forholder sig endvidere skeptisk til dommen over 1920'erne, som er fældet af en række nyere kvindehistorikere. I bakspejlets kloge lys mener de ikke, at der ændredes afgørende ved kønsrollerne. Det nye, slanke kropsideal blev i længden en spændetrøje for kvinderne – og når de først var sejlet ind i ægteskabets havn var alt ved det gamle. Søland mener derimod, at 1920'ernes eksperimentering med kvindeligheden resulterede i en modernisering. Det blev sjovere at være (ung) kvinde – til gengæld viser hendes analyse af 1150 skilsmisse- og separationssager, at der var langt fra datidens ideal om et kammeratægteskab til de levede ægteskaber. Men netop det forhold, at kvinderne gjorde alt for at holde på deres dyd og fortsat gerne ville giftes – og at ægteskabet under ingen omstændigheder var truet – er for Søland begrundelsen for, at det nye kvindeideal så relativt hurtigt slog igennem. I 1930 havde alle fra PH til den danske lægestand og avisernes chefredaktører taget den unge, solbrændt kvinde til hjertet.

Foruden Sølands klare stillingtagen til den eksisterende forskning, indeholder bogen en serie underholdende og tankevækkende beskrivelser af f.eks. kampen om butiksvinduernes udsmykning i 1919, den første Miss Danmark konkurrence i 1926 for ikke at tale om De danske Husmoderforeningers bestræbelser på at give husmoderen en central nationaløkonomisk placering.

Det undrer imidlertid denne anmelder, at Birgitte Søland ikke i højere grad diskuterer den rolle, som indførelsen af kommunal mellem- og realeksamen for både piger og drenge i årene før udbruddet af 1. Verdenskrig kan tænkes at have haft for moderniseringen af kvindeligheden. Netop pigerne synes at have været dem, som i første omgang fik størst glæde af den nye eksamensmulighed. Man kunne måske også filosofere lidt over, hvad det betød, at lærerkorpset i byskolerne var blevet feminiseret i slutningen af 19. århundrede. Og hvad med pigebøgerne – hvad var det for nogle idealer, de unge piger hentede her?

Birgitte Søland kommer rundt om en række emner – fra mode og stil, gymnastik og idræt til skilsmisser og husmoderforeninger. Det er bogens styrke, at den søger at forbinde disse mange facetter af unge kvinders liv – omvendt kunne denne læser have ønsket, at især analysen af de mange skilsmisssager havde fået mere plads og at kvinderne havde fået bedre mulighed for selv at komme til orde.

Det kan måske blive en anden gang – for der er ingen tvivl om, at der her er stof til endnu flere overraskende og tankevækkende historier om kvinders hverdagsliv i med- og modgang.

Bogen er forsynet med en omfattende litteraturliste med reference til både dansk og udenlandsk litteratur. Kildenhvisningerne er derimod – i deres engelske oversættelse – kun gennemskuelige for en person med insideviden – og det er trist.

Ning de Coninck-Smith

Karin Hjorth og Anette Warring (red.): *Handlingens kvinder*. Roskilde Universitetsforlag, 2001.

På Folkeforbundets første forsamling i Genève i 1920 var der tre kvindelige repræsentanter. De var alle fra Skandinavien. Den første kvinde på talerstolen var Henni Forchhammer (1863-1955), en til dels autodidakt sproglærerinde og i perioden 1913-31 formand for Danske Kvinders Nationalråd. Det skulle ikke blive første gang, at Henni Forchhammer besteg Folkeforbundets talerstol i de 16 år, hun deltog i forsamlingens arbejde. Stod børns og kvinders forhold og retsstilling på dagsordenen, kunne man næsten være sikker på at finde Forchhammer på talerlisten.

Til gengæld er det hverken blevet Forchhammer eller de andre kvinder, som portrætteres i antologien *Handlingens kvinder*, forundt at få en plads i Danmarkshistorien – i hvert fald ikke en plads, som modsvarer deres indsats på såvel nationalt som internationalt plan. At det er uretfærdig, om end forståeligt historievidenskabens kønsblindhed taget i betragtning, vidner de syv bidrag om. Blandt disse er Hanne Rimmen Nielsens artikel om Henni Forchhammer for denne læser så ubetinget den mest overraskende og inspirerende. Fundet af Forchhammers rejsebrevne viser sig som et kup; derigennem bliver det muligt at skildre hendes indsats som den så ud for andre – og som hun så på den selv. At hun var en dygtig diplomat hersker der næppe tvivl om, men det står også klart, at kønnet satte grænsen både for hende selv og for hendes omgivelser.

Samme pointe finder man i de øvrige bidrag. Kvinder kunne, som Birgitte Skeel i 1600-tallet, portrætteres af Grethe Illsøe, være dygtige godsejere og alligevel var der grænser for deres råderum. Eller også måtte de acceptere, at der hvor kvinder havde størst mulighed for at gøre sig gældende var indenfor den kvindelige sfære, undervisning, pasning af hjem og børn og af syge og gamle. Ikke overraskende er såvel uddannelsen til håndarbejds lærerinde og socialrådgiver samt Diakonissestiftelsen alle produkter af kvindelig energi og foretagsomhed.

Uanset de har emnet til fælles er de syv bidrag meget forskellige. De spænder fra afdøde stadsarkivar Helle

Lindes kollektive biografi af enker i 1800-tallets København til Minna Kragelunds heltindeportræt af håndarbejds lærerinden Dorothea Heckscher. Man kan endvidere spørge, hvor meget skal kvinderne som personer fylde i forhold til behandlingen af deres indsats på forskellige områder? Herpå gives næppe et entydigt svar, men bogens artikler vidner om, at det ikke er en let balancegang, og at personerne har en tendens til at glide i baggrunden, især i Bente Rosenbeck's bidrag om Manon Lütticau og Vera Skalts og socialrådgiveruddannelsen.

Alle artiklerne rummer mere eller mindre udførlige oplysninger om det benyttede arkivalske materiale, og dermed er der åbnet mulighed for selv at gå videre ad de stier, som forfatterne har betrådt – eller betræde nogle helt nye.

Ning de Coninck-Smith

Svend Ole Nielsen: *Røde Kro Teater 1892-1961 – historien om det navnkundige teater på Amager*. Sundby Lokalhistoriske Arkiv – Sundby Lokalhistoriske Forening 2001, 432 s.

I 40-året for nedlæggelsen af »det navnkundige teater på Amager«, dvs. Røde Kro Teater, har Sundby Lokalhistoriske Arkiv og Sundby Lokalhistoriske Forening udgivet en større publikation, forfatter af Svend Ole Nielsen, som benævner sig selv som historiker. Endnu husker ældre københavnere det nedlagte Røde Kro Teater, og det omtales altid med stor veneration af både »Amagerkanalen« og udenbys teatergængere som et teater, der om noget var indbegrebet af det festlige, folkelige og fornøjelige.

Forfatteren gennemgår Røde Kro Teaters historie kronologisk, og bogen indledes med historien om kroens historie tilbage til 1660. De følgende kapitler omhandler kroens og teatrets historie med udgangspunkt i det lokale miljø i tvillingbyerne Sundbyøster og Sundbyvester. Det kronologiske perspektiv følger ejere og bevillingshavere frem til lukningen af teatret i 1961, men undertiden fører dette frem til, at teksten ind i mellem forekommer mindre læsevenlig på grund af mange gentagelser og opremsninger af faktuelle oplysninger, som ikke altid er lige relevante og vedkommende for historien om Røde Kro Teater. Årsagen til dette skyldes dog den omstændighed, at bogens sigte tillige er af lokalhistorisk karakter. Et eksempel herpå findes på s. 44, hvor der redegøres for teatrets fysiske rammer, hvilket fører til en længere udredning om gadebelysning, kloakering, trafikforhold m.m. i gaderne omkring teatret. Derimod formår forfatteren langt bedre at skildre selve miljøet

omkring teatret, og levende berettes om Røde Kros vidunderlige blanding af traktørsted med hyggelige havepavilloner, forlystelseshave, forsamlingshus, revy og serveringsteater, som det samlingspunkt det vittigerlig var for lokalbefolkningen.

Med hensyn til teaterperspektivet fremhæves på udmærket vis teatrets funktion og rolle inden for revyens og morskabsteatrets genre, hvor især forestillinger og revyer med betoningen af det lokale islæt vakte begejstring og medrev et publikum, som ellers ikke havde muligheder eller særlig interesse for teateroplevelser af anden karakter. Det fremhæves også, jfr. s. 75, at teaterdirektører, som forsøgte sig med eksperimenter i forhold til »en linie i repertoire, der havde været fulgt i mange år og til publikums fulde tilfredshed« ikke havde de store chancer for at overleve på længere sigt. En fornemmelse for stilen og indholdet i revyer og teaterforestillingerne gives i de til tider lidt for lange citater og uddrag fra teksterne.

Det mest velskrevne og vellykkede kapitel i bogen omhandler den navnkundige skuespiller og teaterdirektør Carl Carlsens periode, dvs. årene fra 1929-1961. Målet for Carlsen var, som han selv fremhævede det i 1929, at skabe »Et jævnt Københavneretablissement, hvor Christianshavnerne, Amagerne, som de Ærkekøbenhavnere de er og altid har været for en billig Penge kan faa en glad Aften, det er det, jeg ikke alene vil, men ogsaa kan skabe« (jfr. s. 147). Carlsen, oprindelig udlært som købmand, havde i mange år medvirket som skuespiller ved teatret, og formåede at videreføre forgænger Axel Frisches plan for teatret. Sidstnævnte huskes bl.a. i dag som medforfatter til »Rasmines Bryllup« og andre folkekomedier. Blandt andre kendte forfattere i underholdningsgenren nævnes Frederik Rocati, som indforskrev sig i teaterhistorien som medforfatter til »Sjuske Dorthe«, som blev et af teatrets største publikumstræffere, samt Arnold og Bach, hvis farcer ikke blot gjorde lykke på Røde Kro Teater, men også ude i den vide verden.

Bogen indeholder særskilte billedafsnit, som er tematisk opbygget, og de 165 sider illustrerer bl.a. teatrets omgivelser, og de morsomste fotografier er en række scenebilleder, som giver læseren et indblik i den særlige stemning, der omgav Røde Kro Teater. Desværre savnes uddybende tekster til en del af billederne, hvilket efterlader et indtryk af, at forfatterens ærinde først og fremmest er, at gengive et kildemateriale ureflektet fremfor at anvende det i dokumentationsøjemed. Lignende forhold gør sig også gældende i de billedafsnit, som omhandler programmer, annonce og plakater.

Bogen indeholder et billed- og navnerregister, et udvalg af biografier, noter og en redegørelse for anvendt litteratur, kildemateriale og litteraturliste. Med hensyn til litteratur- og kildegennemgangen rummer denne en række påstande, som ikke er tilstrækkeligt under-

byggede, herunder angreb på den teatervidenskabelige og teaterhistoriske forskning, som skyder langt over målet. Der savnes stadig en teatervidenskabelig behandling af Røde Kro Teaters historie, som også inddrager de sceniske, dramaturgiske og forestillingsanalytiske aspekter.

Set i et lokalhistorisk »amagerkansk« og københavnsk perspektiv var Røde Kro Teater en institution, som spillede en ikke uvæsentlig rolle i det folkelige teaters historie, hvilket forfatteren udmærket dokumenterer. Men teatrets betydning i forhold til den samlede nyere danske teaterhistorie må trods alt ikke overvurderes, selvom mange med rette begræder, at teatret i lighed med andre kulturhistoriske perler blev et offer for velfærdsstatens ufravigelige krav om opførelse af nye almennyttige boligbyggerier i en tid, hvor boligmanglen og behovet for tidssvarende lejligheder var påtrængende.

Martin Dyrbye

NY LITTERATUR OM VALBY

Arne Steen Jensen: *Glimt af det gamle Valby*. Udgivet af Valby lokalhistoriske Selskab og Arkiv 1998. 83 s. 130 kr. Hans-Otto Lindgreen: *Fra kornmark til byggeforening. Valby og Omegns Byggeforening 1898-1998*. 1998. 152 s. 150 kr.

Begge bøger kan bestilles gennem Valby lokalhistoriske Selskab, Mosedalvej 1, 2500 Valby.

Det er egentlig ikke fordi, der mangler litteratur om Valby, der selv om den ubestrideligt er en bydel i København, alligevel har sin helt specielle atmosfære, hvilket klart hænger sammen med bydelens fortid som gammel landsby. Alligevel er der grund til at rose fremkomsten af to nye bøger, dels fordi de fortæller noget nyt om Valby, og dels fordi de beskriver nogle forhold, der også er af interesse for folk, der aldrig har været på Toftgårds Plads, og som måske ikke engang ved, hvor den ligger.

Arne Steen Jensen, der døde i 1996, levede hele sit liv i Valby, var medstifter af Valby Lokalhistoriske Selskab og dets formand fra 1982 og indtil sin død. Han havde en enorm viden om Valby og nød at formidle den til andre, men fik desværre aldrig skrevet den store bog om Valby. Den foreliggende bog er en samling radio-kronikker, som hans søn har taget initiativ til at få udgivet, og Valby lokalhistoriske Selskab og Arkiv har stået for redaktionen. Det er lykkedes at bevare radio-foredragenes umiddelbare form, samtidig med at en lang række gode illustrationer (især fra Valby lokalhistoriske Arkiv) uddyber teksten, så det må sige at have været en god idé.

»Tingstedet, eller Valby Tingsted, det kender vi vel alle?« Således indledes kapitlet om Tingstedet, men det kan anmelderen ikke give Arne Steen Jensen ret. Der er næppe mange hinsides Gåsebækken og Valby Bakke, der ved, at der på denne plads midt i storbyens trafikmylder findes et enestående monument i form af »tingstenene«, der fortæller en tankevækkende historie om et gammelt landsbysamfund med et meget effektivt lokalstyre, der traf afgørende beslutninger om stort og småt, i hvert fald indtil landsbyfællesskabets ophør ved udskiftningen i 1783. Arne Steen Jensen havde selvfølgelig ret i, at alle valbyboere kender Tingstedet, men mange må sikkert ligesom anmelderen indrømme, at de ikke vidste, at det først fik sit nuværende navn før i 1929. Man kan undre sig over, at myndighederne på et så sent tidspunkt gav tilladelse til det direkte misvisende navn, idet man da bestemt også i 1929 vidste, at dette var bylaugets mødeplads og ikke pladsen for et offentligt ting.

Det er unægtelig også tankevækkende, at netop tværs over Tingstedet gik hovedvejene fra København til både Roskilde (fra 1622 til 1776) og Køge (ligeledes til 1776), så det er ikke spor mærkeligt, at der netop her blev opført Valby Kro, der var et betydningsfuldt element i bydelens liv lige til indlemmelsen i København i 1901.

Valbys beliggenhed som nabo til det store marked i København har naturligvis været en økonomisk fordel, men det har unægtelig også givet nogle gener. I et par meget velskrevne kapitler fortæller Arne Steen Jensen således om, hvordan jernbanerne lige fra 1847 har sønderskåret Valby. Når Valby allerede fra dette år fik en jernbanestation, var hensigten den klare, at københavnere om søndagen skulle tage toget ud til Søndermarken og Frederiksbergs Have. Dette krævede ganske vist, at banelinien skulle graves igennem den store Valby Bakke, hvilket har været et meget stort manuelt arbejde.

I betragtning af de store investeringer dette anlæg har krævet, er det forbavsende, at allerede i 1864 blev linien nedlagt og ført over Frederiksberg til Vigerslev, og Valby Station fik lov til at falde sammen. Først i 1901 blev linien atter taget i brug i forbindelse med bygningen af godsbanegården, og det varede lige til 1911 før Valby igen fik en station.

Det er en velskrevet og letlæst lille bog, der er kommet ud af Arne Steen Jensens radio-foredrag, men i betragtning af at de fleste af kapitlerne handler om topografiske emner og refererer til en række lokaliteter og gadenavne, er det dog en skam, at udgiverne ikke har villet forsyne bogen med flere kort end det grumsede og utydelige kort fra 1906, der er anbragt forrest i bogen.

Hans-Otto Lindgreen har været med til at redigere Arne Steen Jensens bog, selv om han »kun« har boet i Valby i 30 år. Han har tilmed alle 30 år boet i Valby og Omegns Byggeforening (VOB), så det er naturligt, at han har fået

til opgave at skrive byggeforeningen jubilæumsskrift, der udkom i 100-året for foreningens grundlæggelse i 1898. Netop i årene omkring 1900 opstod i opposition mod arbejderne forfærdelige boligforhold i brokvartererne en lang række byggeforeninger i Københavns omegn hvis resultater i form af gode og rummelige ens huse i velplanlagte kolonier stadigvæk præger mange kvarterer.

Initiativet til VOB blev taget af en kreds af bryggeriarbejdere på Carlsberg, som naturligvis gerne ville bo i nærheden af deres arbejdsplads. Ved oprettelsen af byggeforeningen besluttedes det at skabe en fond til erhvervelse af grund og senere huse, hvis formue skulle skabes ved, at hvert medlem indbetalte én krone om ugen. Ved en meget effektiv indsats lykkedes det på mindre end to år at begynde opførelsen af de to første huse, og i 1903 var byggeforeningens 100 huse fuldt færdige. I tilknytning hertil opførtes på »torvet« et stort købmandshus med fire forretninger og møde- og selskabslokaler på 1. sal.

I 1925 var økonomien stabiliseret så meget, at byggeforeningen kunne standse sin virksomhed og de enkelte husejere kunne få retsgyldigt skøde på deres ejendomme.

Ud over gennemgang af byggeforeningens virksomhed rummer bogen en lang række gode fotografier samt 12 kapitler med erindringer fra tidligere eller nuværende beboere samt en række festsange m.v.

Bogen er utvivlsomt mest skrevet for beboerne i VOB og kan da bestemt medvirke til en lokal bevidsthed om det fine kvarter, de bor i og motivere den rigtige vedligeholdelse af bygningerne.

Hans-Otto Lindgreens bog har imidlertid også interesse for mange andre. Som født og opvokset i en tilsvarende byggeforening skal anmelderen tilstå, at han gerne havde læst mere om de sikkert meget vanskelige år, fra det første spæde initiativ til boligforeningen var taget, og indtil de første beboere var flyttet ind.

Karl-Erik Frandsen

MYTEN OM EN SEJR OG MINDET OM ET SØSLAG
Søren Mentz (red.): *Kampen i Kongedybet. Slaget på Reden*, København 2001, 127 s. ill.

Thomas Lyngby: *Den sentimentale patriotisme. Slaget på Reden og H.C. Knudsens patriotiske handlinger*, København 2001, 160 s., tavler og kort.

Den anden april får ikke nogen bemærkning i Skriv- og Rejse-Kalenderen for det år efter Kristi fødsel 2002, der indskrænker sig til at mindes Danmarks besættelse, Danmarks befrielse, Grundlovsdag og Valdemarsdag. Endnu er det paratviden for den ældre generation, at

Slaget på reden og H. C. Andersens fødselsdag er minderværdige begivenheder i de allerførste år af det nittende århundrede, som indeholder såvel afviklingen af det større, danske Helstatsrige som udviklingen af det nationalistiske begreb om Danmark, der endnu har så stærkt et greb om en stor del af de indfødte.

Tohundredåret for Slaget på Reden er udgangspunktet for to historiske undersøgelser *Kampen i Kongedybet. Slaget på Reden*, et oversigtsværk over politik, søslag og københavnsk sorgarbejde samt Thomas Lyngbys *Den sentimentale patriotisme. Slaget på Reden og H. C. Knudsens patriotiske handlinger*, der med udgangspunkt i en enestående turné med appel til den danske fædrelandskærlighed forsøger at definere nationalfølelsen i året efter søslaget.

Den første af de to bøger indleder Ole Feldbæk med en trompetfanfare: »Kun to gange i sin tusindårige historie har Danmark for alvor befundet sig i storpolitikens brændpunkt. I 1801 og i 1807«. Så er vi lysvågne og parat til at følge forspillet til og forløbet af slaget i Kongedybet og den spontant opståede myte, at danskerne havde vundet en sejr, eller i det mindste opnået uafgjort i kampen, udtrykt af L. C. Nielsen i 1901 om fædrelandssangens danskere, »som vandt på Kongedybet, som under Dybbøl led«. Forbløffende nok kan Feldbæk føre denne »myte om 2. april« helt frem til Bjørn Nørgaards vævede tapeter til Christiansborg Slot, der næsten tohundrede år efter søslaget i Kongedybet genbruger de idylliserende-heroiserende historiemalerier af C. A. Lorentzen og Christian Mølsted. Feldbæk behandler også det skæbnesvangre neutralitetsprincip, der var årsagen til det engelske angreb, og selvom det på sin vis blev internationalt anerkendt i 1856, er hans facit alligevel negativt: »Danmark udnyttede grådigt sin neutrale status til skade for England og til fordel for dets fjender«. Altså en aggressiv mangel på neutralitet, der styrede mod en væbnet konfrontation, som Danmark ikke havde den militære styrke til at udsætte sig for uden at sætte nationens eksistens på spil.

Søren Mentz fortæller historien om »købmændenes« ansvar for krigen, om end han måske drager en for skarp grænse mellem kapitalinteresser og national politik dengang og nu, når han skriver: »Forholdet mellem Københavns storkøbmænd og statsadministrationen var dog langt mere intimt i slutningen af 1700-tallet end i dag, og derfor kunne private økonomiske interesser påvirke statens udenrigspolitik«. Han peger ligeledes på kronprins Frederiks psykologiske disposition for halsstarrigt at fremkalde fatale konfrontationer og Mentz citerer den diplomatiske formulering af disse karakterbrist i den engelske gesandts indberetning den 8. oktober 1800, hvor det skrives at kronprinsen lod sin dømmekraft styre af følelser frem for klogskab. Da danskerne gik til kamp var dagens parole »Gud« og feltråbet »Den retfærdige Sag«, men efter blot fire timer var det danske

forsvar nedkæmpet. Bogen citerer også enkelte realistiske beretninger om død, lemlæstelse og kvindernes vilde skrig og grænseløse sorg, men denne virkelighed var forbeholdt de ramte og tilfældige vidner: Medierne havde ingen mulighed for at bibringe nationen billede og lyd fra ilandsætningen af lig og krøblinge. Krigens gru er i 1801 ikke noget tema, der kan aflæses i danskernes oplevelse af Slaget på reden, som det også vises af Thomas Lyngby og Mette Skougaard i kapitlet »Den patriotiske rørelse 1801«. Adam Oehlenschläger, der havde overværet kampen fra taget på Søkadet-akademiet (Frederik IX's palæ) afslutter sin øjenvidneskildring med de frygtelige ord: »Vi vare alle glade og gik Hiem for at spise vor Skiærtorsdagskaal«.

Steffen Heiberg giver bidrag til forståelsen af den immanente konflikt imellem kongetjeneste og borgerdyd, der ligger i den tidlige patriotisme og det paradoksale i, at det i Danmark aldrig kom til et opgør med den traditionelle elite. Når han på side 100 skriver: »Afstanden mellem Frankrig og Danmark var ikke så stor, som man kunne tro« kan dette uddybes ved en nøjere iagttagelse af C. W. Eckersbergs portrætter af Frederik VI stående ved sit skrivebord, hvorfra et typisk eksempel fra Frederiksborgmuseet, malet i 1825, er gengivet side 94. Udgangspunktet for den rolige og arbejdsomme, lidet prangende og alvorlige figur kan nemlig findes i Jacques-Louis Davids fremstilling af Napoleon, der i dag tilhører National Gallery i Washington og som Eckersberg må have haft kendskab til. I Davids kejserportræt fra 1812 lægges vægten på det borgerlige ideal af en hersker, der våger og virker for folket, udtrykt ved uret, som viser tidspunktet tidligt på morgenen. Efter en søvnløs nat tilbragt med udarbejdelsen af Code Napoléon er klokken blevet 12 minutter over fire (i den eneste gentagelse af billedet, hvor Napoleon er i grøn uniform, er klokken præcis fire). Den version af Frederik VI's portræt, der ejes af Altonaer Museum im Hamburg, er endnu tættere på Davids kejserbillede: Kongen vender sin venstre side mod beskueren, stående bag en armstol, der tjener som repoussoir foran bordet. I baggrunden ses en høj dør, mens Eckersberg har erstattet den talende detalje, standuret, med en buste af dronning Marie Sophie Frederikke.

Billedkunsten i propagandaens tjeneste er emnet for Søren Mentz' afsluttende artikel »Kampen på Kongedybet« med titlen »Kobberstik til salg«, som fortæller om baggrunden for J. F. Clemens' grafiske mesterværk »Bataillen d. 2. April 1801 paa Kiøbenhavns Reed« efter C. A. Lorentzens maleri.

I sin specialundersøgelse af skuespilleren H. C. Knudsens patriotiske sørgespil, en art *performance* til mobilisering af økonomiske ofre og iscenesættelse af offentlig sorg søger Thomas Lyngby at undersøge arten af fædrelandsfølelse i den krigeriske optakt til søslaget. Oehlenschläger var blandt de forfattere, der skrev dårlige lej-

lighedsdigte til opildnen af sømænd og civilister (»Til Kamp, til Seir, til Fryd, til Roes!« eller andetsteds: »Vaagn af din lange fredelige Hvile, du danske Heltemod! Slib dine gamle Sværd, hvæs dine Pile og vad i Fiendeblod!« Hvad fjendebloodet angår giver ingen af de to bøger oplysning om de engelske tab under Slaget på reden). Lyngbys tese er, at 2. april 1801 ikke, som Jens Vibæk poetisk har udtrykt det, var »nationens første forårsdag«, men at Englandskrigene repræsenterer de sidste dage for »den sentimentale patriotisme«. Denne følsomme fædrelandskærlighed udmærker sig ved stærke affekter og en æstetisk fortolkning af borgerens forhold til sit land. Overbevisende beskrives elementerne i Knudsens sansebombarderende mindehøjtideligheder med krigsinvalidere, hvidklædte jomfruer og enker efter de faldne som udtryk for denne stilisering af de patriotiske følelser, der har rødder i den franske revolutions retorik og folkelige agitprop-mindeceremonier. Man kan også pege på forbilleder i det såkaldt »larmoyante genrebillede«, en sentimental og højst teatralisk billedtype der findes mest prægnant repræsenteret i den franske maler Jean-Baptiste Greuze's fremstillinger af tredjestand i affekt. Ved at gå i dybden med sin ginzburgske »mikrohistorie« om skuespilleren og hans landsindsamling (vi har jo i høj grad en nutidig tv-parallell), giver Lyngby et interessant bidrag til den omfangsrige litteratur om patriotismen i Danmark.

Charlotte Christensen

Luise Skak-Nielsen: *Tivoli og verden udenfor*. Udgivet af Tivoli i kommission hos Høst & Søn, København 2000, 303 s., 348 kr.

Her er en meget indbydende bog til at have liggende på sofabordet. Alle vil gribe ud efter den og straks fortælle sig i de mange billeder, der illustrerer Tivolis foreløbige 157-årige levetid. Den er også værd at læse. Den biograferede genstand er kendt af alle danskere, og de fleste har sikkert på et eller andet tidspunkt i deres liv været der og bærer med sig erindringen af en stemning eller en oplevelse. Denne erindring kan nu sættes ind i sin historiske sammenhæng og det er morsomt at få den forankret i virkelighedens verden. Tivoli er fest, eventyr og udflugt fra virkeligheden og det er spændende læsning at følge dens udviklingshistorie. Luise Skak-Nielsens fremstilling er grundig og velskrevet og giver plads for refleksioner over, hvordan det kan være, at denne folkeforlystelse i modsætning til så mange andre i ind-og udland har overlevet.

Tivolis udviklingshistorie fra åbningen i 1843 til 2000 er delt i 11 kapitler. Det første er en introduktion til begrebet forlystelseshaver i udlandet og i Danmark. I de føl-

gende 10 kapitler behandles hver direktørs regeringsperiode. Det første handler om havens grundlægger Georg Carstensen, der om ikke fik, så i hvert fald realiserede ideen om en forlystelseshave. Hans direktørperiode blev den korteste med blot 5 år. Den længst fungerende var Knud Arne-Petersen der var direktør i over 40 år fra 1899-1940. I hele perioden har der i alt kun været 9 direktører et forhold, der må være helt specielt set fra et virksomhedssynspunkt.

I hvert kapitel indledes med et direktørportræt og dernæst følger, som bogens titel lover, den ydre verdens historie. Krigen 1848 og 1864, politiske omvæltninger, Første og Anden verdenskrig, besættelsen, efterkrigstiden, velfærdsstaten og den nyeste tid, der ikke rigtig har noget karakteriserende navn. I lyset af den ydre verdens omskiftelser følger så en beskrivelse af Tivolis udvikling i den pågældende periode. Disse afsnit, der i indholdsfortegnelsen er anført med rød fremhævet tekst, så man hurtigt kan finde dem, er struktureret ens for hver periode, således at man kan læse på tværs om helheden eller et enkelt tema.

Emnerne er anlæg, haver, bygninger, forlystelser, dans, mad og drikke, musik, teater, kunstnerplænen, fester, revy og varieté, lyse og illumination samt fyrværkeri.

Carstensens formål med etablering af haven var at skaffe folk en billig forlystelse og opbølge de næringsdrivende. Dertil kom, at han ville opdrage folk. Der var meget af tidens gøgl og forlystelser, som ikke fik plads i Tivoli. Carstensen var en charmerende kosmopolit, som valgte ud og valgte fra efter sin smag. Der skulle være noget passende for alle samfundsklasser, så de kunne færdes sammen i haven under påtænke, velregulerede forhold, se hinanden an og forhåbentlig blive lidt klogere på hinandens adfærd. De liberale kritikere mente, at forlystelser hæmmede den politiske bevidstgørelse af folket, så haven var en dårlig ide. Georg Brandes så blasert på folks fornøjelse over fyrværkeriet, og smagsdommerne var i det hele taget skeptiske, men lige meget hjalp det. Tivoli var en succes og havde det første år et besøgstal på 100.000. Københavns befolkning var af samme størrelse. Og således fortsatte det. Folk fra alle samfundsklasser ville gerne i Tivoli og der var noget for dem alle, keglebaner, kraftmålere, cirkus, koncerter og pantomime og rundt om det hele selve lysthaven med beplantninger, sø, udsigter og landskabelig skønhed. Kilder til succes er blandingen af kvalitet, tradition, tilpasning og fastholden af et bestemt niveau. Kapitlerne viser, at der har været »ups and downs« i Tivoli som i verden. Man finder gode historier, hvor man end slår op. Tivolis musikhistorie, der i de første 30 år er identisk med H. C. Lumbye, er en af dem. Den kulturradikale nedlæggelse endte, da havens direktion blev overtaget af kulturradikale topfigurer som forfatteren Kjeld Abell og Poul Henningsen i 1940. Under besættelsestidens vanskeligheder med forsyninger og mørklægning op-

levede haven sin absolut største succes, da der ved 100-års jubilæet i 1943 var 120.000 mennesker i Tivoli, et tal, der aldrig senere er overgået. Haven var blevet et nationalt symbol.

Som Carstensen ville også Abell og Henningsen opdrage publikum. Der blev udarbejdet en udviklingsplan, hvis realisering blev hjulpet på vej af Schalburtagen af Tivoli i juni 1944. I efterkrigstiden opstod planer om at nedlægge haven og lade den indgå i et grønt område sammen med Rådhuspladsen. Nationen rejste sig, og det blev hele landets anliggende, at Tivoli blev bevaret og genopbygget på værdig vis.

Da nationalklenodiet 50 år senere blev sat til salg rejste sig et lignende ramaskrig. Man kan da ikke sælge Tivoli. Det grænser til landsforrædderi. Skandinavisk Tobakskompagni og Chr. Augustinus fabrikker købte Carlsbergs aktiepost og »Danmarks største seværdighed« var reddet endnu en gang.

Bogen er i stort format, trykt på smukt papir. Teksten er sat i to spalter. Der ikke et opslag uden billeder i sort/hvid gengivelse, men oftest i farver. Der er fotos, plakater, programmer, malerier, vittighedstegninger og grundplaner, så man også kan følge Tivolis og den omgivende verdens forandring fra voldterræn til bycentrum.

Karen Hjorth

Emdrup Grundejerforening: *Emdrup – et åndehul i storbyen*, 2001.

Redaktion: Lennart Frandsen, Jesper Gram-Andersen, Torben Juul Hansen og Vagn Aagaard Knudsen. Udgivet i anledning af 100-året for stiftelsen af Emdrup Grundejerforening, 2001. 300 s., illustreret, 148 kr. kan bl.a. købes hos Den Danske Bank, Frederiksborggade 131, 1360 København K.

I slutningen af forrige århundrede var Emdrup en landsby af beskedne dimensioner, der strakte sig fra Emdrup Sø i øst til Utterslev Mose i vest. Siden indlemmelsen i Københavns Kommune i 1901 har området vokset sig til et større, sammenhængende boligkvarter, hvis primære bebyggelsestype er villaer. På denne baggrund har Emdrup Grundejerforening i 2001 kunnet fejre sit 100-års jubilæum med en bogudgivelse, hvis udstyr og omfang ligger langt over det niveau, som denne type udgivelser normalt har – en flot ambition om at styrke kendskabet til området i en bredere sammenhæng.

Bogen er ifølge indholdsfortegnelsen disponeret efter seks hovedafsnit, der umiddelbart synes at redegøre for de væsentligste træk i Emdrups udvikling frem til idag. Men da der ikke er en tydelig adskillelse mellem disse

hovedafsnit rummer bogen i praksis 25 sideordnede afsnit, der spænder særdeles vidt. Det medfører desværre at mange hovedtræk drukner i detaljer.

Første afsnit under overskriften »Emdrup – fra intet til nutidigt byområde« begynder stort set ved the big bang – skabelsen af universet, hvorefter man i kort form læser sig gennem hele udviklingshistorien fra de første encellede organismer skabes i Australien(!) over istidens dannelse af smeltevandstunneller og dermed af Utterslev Mose, til den danske jernalder og de første beboere i Emdrup. Her burde man nok have vægтет en mere detaljeret skildring af nyere tids historie lidt højere.

Bogen er hele vejen igennem meget smukt illustreret med fine historiske fotos og glimrende tegninger, og det præger helhedsindtrykket.

Dens absolutte højdepunkt indholdsmæssigt såvel som illustrativt er Torben Juul Hansens afsnit om natur, geologi og geografi – usædvanligt interessant og velskrevet både for den almindeligt interesserede, og ikke mindst helt oplagt at bruge i undervisningssammenhæng på folkeskolerne i kommunen (inklusive ekskursion til Utterslev Mose naturligvis) – guf for både historio- og naturfagslæreren.

Afsnittet om Emdrups forsyningsvirksomhed hæver sig også op ved sin glimrende gennemgang af den generelle udvikling indenfor den offentlige forsyningsvirksomhed i Københavns Kommune eksemplificeret med Emdrup – en fin form for perspektivering.

Også afsnittet om Emdrups store offentlige institutioner er både velskrevet og relevant – ikke mindst for folk, der ikke bor i området – her trakteres læseren med fine beskrivelser og gode fotos af Bispebjerg Hospital, Danmarks Pædagogiske Universitet og det kommunale skolebyggeri.

Bogen savner imidlertid generelt en højere grad af perspektivering i forhold til udviklingen i hovedstadsområdet i almindelighed og Københavns Kommune i særdeleshed. Langt størsteparten af udviklingen i Emdrup gælder jo for kommunen som helhed, i særlig grad indenfor områder som infrastruktur, boligbyggeri, industriudvikling osv.

Endelig kan man indvende, at prioriteringen af stoffet virker temmelig tilfældig. F.eks. strækker afsnittet om Emdrup under 2. verdenskrig sig over hele 15 sider, mens der kun findes en meget overfladisk gennemgang af bebyggelsestyperne i Emdrup.

Bogen henvender sig først og fremmest til beboerne i Emdrup, men visse afsnit kan også have interesse for et bredere publikum. Generelt er den velskrevet og indeholder som nævnt et fint billedmateriale. Bagest findes et nyttigt statistisk afsnit, som kan være til stor hjælp for lokalhistorikere, der ønsker at fordybe sig yderligere i denne del af hovedstadens historie.

Ulla Tofte

Harly Foged (red.): Motorbådene i Centrum. Københavns Motorbådsklub (KMK). København 2000. 144 sider. ISBN: 87-987789-0-0.

At sejle fornøjeligt, som der skrives i bogen, er hvad lystsejlad drejer sig om. Medlemmerne af KMK, Københavns Motorbådsklub, har da også brugt mange fornøjelige timer på vandet og ikke mindst på landjorden, hvor de har haft et muntret og selskabeligt klubliv.

Læseren bliver gennem bogen gjort bekendt med begreber som »torskegilder« og i den forbindelse mere end antydes det, at det ikke er noget med skattevæsenet, der her tænkes på.

Læseren får også kendskab til »Skibskassen« som blev en institution i det muntre klubliv:

»Den var en stor skibsbænk, som blev passet af et medlem, som var cigarhandler: Han sørgede for tobak, øl, brændevin og cognac. (...) i skibskassen lå der et bonhæfte, hvorpå man skrev, når man tog noget fra kassen. Og vi tog tit...«

Så selv om det først var i 70'erne, at formanden blev dus med de menige medlemmer. Har det uden tvivl ikke været kedeligt at være medlem af klubben.

Som genre kan bogen karakteriseres som et jubilæums-skrift, hvor læseren får en gennemgang af klubbens historie fra stiftelsen i maj 1916 og frem til i dag. Klubben startede sit virke i hjertet af København midt i Frederiksholms Kanal, hvor klubbens medlemmer stadig har bådpladser. Så titlen på bogen, Motorbådene i centrum, er meget rammende i relation til klubbens beliggenhed. Københavns Motorbåds Klub er i øvrigt Danmarks ældste motorbådsklub med »saltvandskøling«. Vi følger medlemmernes besværligheder under de to verdenskrige, hvor brændstofmangel og sejladforbud gør det det svært at sejle fornøjeligt. Bogen rummer også en del sjove fortællinger fortalt af medlemmerne, som på en levende måde delagtiggør os i de daglige sysler med at vedligeholde de kære både, og ikke mindst bliver læseren taget med på nogle spændende udflugter til eksotiske steder rundt omkring i den nordiske natur.

Det har ikke kun været på vandet der skulle navigeres. Selv om både er skabt til det våde element, skal de af og til på land for at blive overhalet og klargjort til en ny sæson. Derfor har klubbens medlemmer altid haft behov for en vinteroplægsplads, hvilket ikke er muligt at etablere i hjertet af København, hvor nærmeste naboer er Christiansborg og Nationalmuseet. Klubben har derfor måttet bo til leje forskellige steder i Københavns Havn indtil 1976, hvor daværende overborgmester Urban Hansen sprængte snoren til et af medlemmerne nybygget havneanlæg med vinteroplægsplads og klubhus. Efter et vellykket stykke politisk lobbyarbejde, hvor der var blevet navigeret med en sikker hånd

imellem de politiske skær, kunne klubben »lægge til kaj« i nye lokaliteter på Kraftværksvej på Amager.

Bogen er udover at være en noget svingende jubilæumspæret gennemgang af de skiftende formænd, bestyrelser m.m., også beskrivelse af et stykke kulturhistorie, som har udspillet sig midt i hjertet af København, hvor læseren også bliver bekendt med dele af havnens historie set gennem en lystsejlers øjne. Så hvis man ser bort fra det klubbæssige, som kun kan have snæver interesse, og har man i øvrigt interesse for søsport og ikke mindst for københavnsk kulturhistorie, er bogen så absolut læseværdig.

Tommy Balle

ERINDRINGER FRA NØRREBRO

Allan Mylius Thomsen: *En baggårdsrod i København. Barn på Nørrebro i 1950'erne*. Lindhardt og Ringhof. 2001.

Aggi Jensen: *Baggårdsbørn har også drømme*. Høst og Søn. 2000.

Fortællerne i de to erindringsbøger har begge trådt deres tidlige børnesko på Nørrebro. Men hermed hører lighederne også op. Det er både forskellige tidsperioder og forskellige miljøer, der tegnes i de to bøger. Dertil kommer, at fortællestilen og tilsyneladende også de to fortælleres formål med deres barndomserindringer er forskellige.

Allan Mylius Thomsens bog om sin opvækst på det ydre Nørrebro i 1950'erne er ikke den første bog fra hans hånd. At skrive og fortælle om det forgangne København er blevet hans erhverv. Hans barndomserindringer adskiller sig da også fra Aggi Jensens og i øvrigt fra erindringer som de er flest ved mere at være en bred beskrivelse af den tid og det miljø, han er vokset op i end hans egen personlige historie. Det er således lokalområdet med dets liv og beboere i en bestemt tidsperiode, der spiller hovedrollen i hans beretning krydret med personlige erindringer, anekdoter og historiske glimt.

Centrum for Allan Mylius Thomsens fortælling er området omkring Søllerødgade, hvor han boede fra sit første til sit ottende år. Han var enebarn, faderen havde fast arbejde på B&W, mens moderen passede barn og hjem.

Med stor detaljerigdom bliver vi i bogen præsenteret for miljøet omkring Søllerødgade. Vi får beskrevet det fysiske rum og livet i de små, ofte overfyldte lejligheder med toilet på køkkentrappen eller i baggården. Vi hører om trappegangens, baggårdens, gadens, parkens og skolens verden med hele persongalleriet af viceværter,

klunsere, lirekassemænd, politibetjente, handlende, parkbetjente, skolelærere og sidst men ikke mindst børn i alle aldre. Vi hører om tidlige erotiske erfaringer gjort i trappegange og parker, om drengestreger og gadekampe.

Foruden at være underholdende læsning har Allan Mylius Thomsens bog lokalhistorisk og kulturhistorisk interesse. For en læser der ligesom fortælleren er vokset op i 1950'erne vækker dens omtale af bl.a. Inge Aastedes radioudsendelse »Godnat for de små«, partstelefonen, storvasken i gruekedlen, tøj- og hårmoden desuden minder om barndomstiden også selv om opvæksten ikke er foregået på Nørrebro.

Hvor Allan Mylius Thomsen voksede op under små men dog trygge økonomiske og familiemæssige forhold kan det samme ikke siges om Aggi Jensens opvækst i 1930'ernes indre Nørrebro. Hendes mor døde tidligt og efterlod sig tre små piger, hvoraf Aggi på 18 måneder var den yngste, samt en mand, der ikke magtede at tage vare på dem. Faderen havde desuden arbejdsløsheden at slås imod.

Aggi Jensens barndomserindring er en rystende fortælling om, hvordan hun og hendes søskende voksede op under elendige forhold i en lille uhumsk korridorlejlighed i Skyttegade. Om de tre små pigers kamp for at overleve i en tilværelse præget af omsorgssvigt og sult, af faderens spillelidenskab og mange damebekendtskaber og af nærgående »onkler«, der blev brugt som

babysittere. Der var dog også forstående handlende og en faster, der var pigernes holdepunkt under den kaotiske opvækst. På et fingerpeg fra naboer blev børneværnet involveret i familiens problemer og efter nogen tid blev den da 6-årige Aggi og hendes søskende fjernet fra hjemmet.

De tre søskende blev sammen anbragt først på et optagelseshjem for børn, der akut blev fjernet fra hjemmene, siden på Snekkersten børnehjem. Begge steder herskede de strenge reglers og løse hænders politik. Efter et års tid blev de anbragt på Dohns Minde i Ordrup. Her oplevede de for første gang i deres liv tryghed og omsorg. Med rod i opvæksten på dette børnehjem blev drømmen om et ordentligt liv opfyldt.

Aggi Jensens barndomserindringer er hendes første bog og skrevet for at give hendes børn og børnebørn »mulighed for at se tilbage i tiden og opleve, hvor anderledes alting var.« Lavmælt og humoristisk giver hun en gribende skildring af de tidlige opvækstår på Nørrebro og livet på de tre børneinstitutioner. Det er værd at bemærke, at det trods talrige svigt fra faderens side gennem hele hendes barndom og ungdom ikke er en bitter men en solidarisk skildring hun giver af ham.

De to erindringsbøger er værd at læse – og ikke kun af barnefødte københavnere, men også af andre med interesse for lokalmiljø og menneskeskæbner.

Nete Balslev Wingender

Stadsarkivets første virksomhedskontrakt med Kultur- og Fritidsforvaltningen 1999-2001 udløb med årets udgang. Det er arkivets opfattelse, at kontrakten har bidraget til at styrke kendskabet til arkivets opgaver og mål. Det har været en kvalitet ved kontrakten, at den har rummet den fleksibilitet, som er nødvendig for at kunne reagere på uforudsete muligheder og udefra kommende forhold, som arkivet ikke er herre over. De mål, der blev opstillet i kontrakten, er i det væsentlige blevet opfyldt.

Ved udgangen af året har Stadsarkivet og Kultur- og Fritidsforvaltningen udarbejdet udkast til en ny virksomhedskontrakt for perioden 2002-2005.

I løbet af efteråret 2001 kunne arbejdet med udvidelse og modernisering af Stadsarkivets læsesal på rådhuset endelig sættes i gang efter langstrakte forhandlinger med byggemyndighederne. Moderniseringen er gennemført på grundlag af en bevilling fra Kultur- og Fritidsudvalget, og den smukt renoverede læsesal er taget i brug af publikum i begyndelsen af 2002. Der er tale om et meget synligt løft, både æstetisk og funktionelt.

Det har i de seneste år været arkivets mål at øge sin indsats overfor brugergrupper, der ikke hidtil var tilgodeset: skoleelever og studerende. På begge områder gav indsatsen resultater i 2001. Ved en bevilling fra Kultur- og Fritidsudvalget til Bymuseet, fik museet og Stadsarkivet mulighed for at ansætte en fælles skoletjenestemedarbejder, og samarbejdet tegner meget lovende og perspektivrigt. Ud fra den betragtning, at udforskningen af byens historie ville fremmes ved at

interessere studerende på de højere læreanstalter for at anvende arkivets samlinger, er det gennem et par år forsøgt at etablere kontakter til universitetslærere og arrangere seminarer på arkivet for de studerende. I 2001 synes dette arbejde at have båret frugt; arkivet har haft en studerende i praktik og flere studerende er i færd med at skrive opgaver baseret på arkivets samlinger.

I arkivets arbejde i forhold til kommunens institutioner har de senere års indsats for at komme i gang med arkivering af elektroniske arkivalier givet to væsentlige resultater: I august 2001 vedtog Økonomiudvalget bestemmelser om anmeldelse og godkendelse samt arkivering af elektroniske arkivsystemer. Københavns Kommune er den første kommune i landet, der vedtager sådanne regler, og dermed har en klar strategi for håndtering af it-arkivering. I forbindelse med afviklingen af bydelsforsøget kunne Københavns Stadsarkiv modtage afleveringer af de elektroniske journaler fra bydelene. Afleveringen blev gennemført på grundlag af de nævnte bestemmelser og gennem indsats af den it-funktion, som arkivet i 2001 kunne etablere på basis af en bevilling fra Kultur- og Fritidsudvalget. Det skal understreges, at arkivet endnu ikke er i stand til at foretage arkivering og test af it-afleveringer uden fremmed bistand, og at den stadige udvikling på it-området vil stille store krav til fortsat opdatering af udstyr og kompetence. Men Stadsarkivet ser det alligevel som et meget tilfredsstillende resultat, at der nu er gennemført den første aflevering i landet af elektroniske arkivalier til et kommunalt arkiv.

Afleveringerne af papirarkivalier er øget

noget i forhold til tidligere år, men ikke i det omfang, arkivet havde håbet. Det har i flere tilfælde vist sig vanskeligt at overtale forvaltninger og institutioner til at gennemføre afleveringer. På den positive side skal notes, at i de tilfælde hvor institutionerne har indgået aftaler med Stadsarkivet om aflevering under reglerne om indtægtsdækket virksomhed, er arbejdet forløbet særdeles tilfredsstillende.

I forbindelse med afviklingen af bydelsadministrationerne påtog Stadsarkivet sig at vejlede bydele og forvaltninger og koordinere overførslen af arkivalier mellem institutionerne. En sådan opgave er aldrig enkel, og Stadsarkivet lagde betydelige ressourcer i opgaven. Alt i alt vurderes forløbet som positivt.

Af afleveringer fra kommunale forvaltninger og institutioner skal foruden mindre dele af bydelenes arkiver nævnes: Magistratens 3. Afdeling, Magistratens 4. Afdeling, Revisionsdirektoratet, Suhmsgadeprojektet, Kommunehospitalet og plejehjemmene Granbo, Borgervænget, Lillehjemmet, Tårnbyhjemmet og Eremia.

Af ældre afleveringer er bl.a. foretaget ordning og registrering af arkivalier fra Plandi- rektoratet, Torvevæsenet, Faginspektøren i Håndarbejde og Opfostringshuset.

Af privatarkiver er bl.a. modtaget en stor aflevering fra Københavns Understøttelsesforening og arkivalier fra Malerlauget, Remisearbejdernes afdeling i København, Søfyrbødernes Forbund samt fra borgmestrene Anton Andersen og Ole Andersen, plandi- rektør Hugo Marcussen, kvartermester Røn- hild, Carl Christian Louis Nielsen, Finn Bjørn og Arne Emil Gustafsson. Endvidere materi- ale vedr. Eliaskirken og Mariakirken samt skudsmålsbøger.

Historiske Meddelelser om København 2001 udkom i et nyt layout, som blev til med værdifuld bistand fra Ida Klemann fra Kul- tur- og Fritidsforvaltningens informations- afdeling. Årbogen med titlen Da København fik vokseværk var en temabog i anledning af 100-året for byens udvidelse med Valby, Brønshøj og Sundbyerne 1901-1902.

Publikumsservice:	1999	2000	2001
Læsesalsbesøg	3.969	3.908	3.441
Arkivalier fremtaget til læsesalen	3.121	2.707	2.329
Fjernlån	28	16	4
Skriftlige historiske forespørgsler	112	114	113
Tilgængelighedssager	22	18	46

Forvaltningsservice:			
Afleveringer i hyldemeter	219	400	467
Fremtagne arkivalier	6.220	8.412	5.426

Generalforsamlingen foregik som sædvanlig i Vartov i marts, og vi var omkring 80. Det store spørgsmål for bestyrelsen dette år var at finde en erstatning for vores ordstyrer gennem så mange år, Brita Olsson. Vi valgte at pege på Birgit Berg, som gennem en lang årrække har siddet i Københavns Borgerrepræsentation og desuden blandt meget andet har været et særdeles aktivt medlem af Bymuseets bestyrelse. Hun blev valgt med applaus, og det viste sig, at fru Berg var et godt valg. Vi blev bragt trygt og godt gennem dagsordenen med fast og sikker hånd. På valg dette år var formanden, og hun genvalgte. Til bestyrelsen genvalgte Birgitte Bøggild-Johansen, Ulla Tofte, Bjørn Westerbeek Dahl og Henrik Gautier. For suppleanternes vedkommende ønskede Caspar Jørgensen ikke at genopstille og derfor valgte Torben Ejlersen, arkivar fra Stadsarkivet, på bestyrelsens anbefaling. Nils Kr. Zeeberg genvalgte som den anden af vore to suppleanter.

Vore to trofaste revisorer, Erik Husted og Jens Simonsen, genopstillede heldigvis og blev valgt. Det samme gjorde vores revisor-suppleant, Finn A. Ørsholm. Mht. økonomien gjorde vores kasserer gældende, at bestyrelsen ønskede at fastholde den nyligt forhøjede kontingent på 150 kr.

Efter generalforsamlingen gav vores bestyrelsesmedlem, Ulla Tofte, os et spændende indblik i Københavns udvikling fra guldalderens provinsielle residensstad til en moderne storby. Ulla fortalte historien om Københavns nok mest berømte stadsingeniør, Charles Ambt. Det var bl.a. ham, der stod for en samlet plan for spildevandets afledning, dvs. anlæggelsen af det store

kloaksystem, der er helt nødvendig for at en moderne storby kan fungere.

2001 var 200-året for Slaget på Reden. Det blev behørigt fejret, selvom man da kunne diskutere, om der var noget at fejre. Vi markerede begivenheden med et foredrag af professor Ole Feldbæk, som bl.a. har skrevet en usædvanligt spændende bog om emnet. Vi lod det foregå på Orlogsmuseet, som jo er det tidligere Kvæsthus (dvs. et hospital for sårede), hvor en del af de sårede søfolk kom ind efter slaget. Vi var godt 60, der hørte foredraget, som desværre blev holdt i et lokale, der pga. sin form og dårlige akustiske forhold var problematisk som foredragssal. Ole Feldbæk er en god fortæller, og historien var utrolig spændende. Det var blot en skam, at det var så svært for nogle deltagere at få fat i alle hans guldkorn.

I det tidlige forår gik turen til Malmø. De arkæologiske kolleger derovre havde indvilget i at give en byvandring i det ældste Malmø. Vi havde fuldt hus, dvs. 25 deltagere på hver af de to ture. I Malmø er – i modsætning til København – såvel byens middelalderlige kirke Skt. Peder – som en lang række middelalderlige købstadshuse bevarede. Det var fascinerende at få mulighed for at komme indenfor i disse smukke gamle huse. Netop denne side af Malmø er ikke den, vi københavnere, der er opvoksede med shoppingture i Malmø, har kendt mest til.

Efterårssæsonen indledtes, som forårssæsonen sluttede, traditionen tro med en tur i det fri. Der var skulpturvandring i Kongens Have med kunsthistorikeren Dorthe Falck-Møller en lørdag eftermiddag tidligt i september. 25 havde meldt sig og det betød at

Dorthe Falcon-Møller måtte give turen to gange, den sidste med kun to par. Men begge vandringer var glimrende og veloplagt ledede.

2001 var også 100-året for indlemmelsen af Brønshøj, Valby og Sundbyerne i Københavns Kommune. Det markerede vi i Selskabet med et foredrag af arkivar Torben Ejlersen fra Stadsarkivet. Få i dag ved, at det først var dengang, at København rent arealmæssigt blev en storby. Men denne udvidelse var helt nødvendig for at give plads til den eksplosive befolkningsudvikling byen havde været ude for. Torben Ejlersen tegnede et spændende billede af et af de vigtige kapitler af Københavns historiske udvikling på vejen til storbyen. Der deltog kun godt 30 denne aften, men spørgelysten var stor efter det gode foredrag.

Vores bestyrelsesmedlem og redaktør på Danmarks Kirker, Birgitte Bøggild Johannsen, tog os med i Slotskirken i November for – her et år efter dronning Ingrid's død – at fortælle om kongelige begravelser. Men det store kirkerum var svært at tale op og netop i dette rum var et højtaleranlæg desværre ingen løsning. Et problem vi støder på nu og da. Og selvom Birgitte kæmpede en brav kamp for at blive hørt, var der problemer med akustikken. Men for dem af os, som kunne høre, hvad der blev fortalt, var det en spændende oplevelse at sidde der i arkitekt C. F. Hansens fornemme nyrestaurerede kirkerum og få de store ceremonier, der bl.a. har fundet sted her, beskrevet.

Vores julearrangement foregik på Bymuseet. Det var redaktør Ebbe Nyborg fra Danmarks Kirker, der fortalte de ca. 60 fremmødte om en af de meget få bygningsdele, vi har fra en af de 6 kirker, Københavns fik i middelalderen. Det er den fine figurkapitæl – det er den øverste lidt bredere top på en

søjle – med et relief af Skt. Peder med sin nøgle til paradiset fra o. 1340. Ebbe kunne fortælle os en spændende historie, der placerede Vor Frue – for det er nok her stenen er fra – i et fornemt selskab blandt store europæiske kirkebygninger i Nordtyskland og på Gotland. I anledning af den tilstundende jul var der en lille kulturhistorisk oplevelse til ganen, idet der blev serveret Kager af Marzipan, Brune Kager og Lutendrank, som alt sammen stammer fra den tid, da Vor Frue blev moderniseret bl.a. med den fine kapitæl.

I januar havde vi været så heldige, at vi havde fået museumsinspektør Frank Allan Rasmussen til at fortælle om Phillip de Lange, Holmens store arkitekt. Frank er en gudsbenådet foredragsholder, og er ekspert i Flåden og Holmen, så det blev – som ventet – en oplivende aften for de 60 tilhørere i Vartov.

I 2001 fyldte Københavns Hovedbanegård 90 år. Det blev behørigt fejret, bl.a. med en udstilling »under uret« i samarbejde med Bymuseet. I den anledning havde vi fået mulighed for – her noget efter jubilæet – at arrangere rundvisning i bygningen. Interessen for dette arrangement var enorm. Der var 120 der meldte sig. Da der kun kunne komme 20 med, måtte vi dublere, og alligevel var der altså mange, der tilmeldte sig forgæves. De 40, der kom med, havde meget kold oplevelse denne forfrosne februarlørdag. Vi havde jo ventet at se banegården bag kulisserne, men skuffende nok, blev dette ikke tilfældet. Vi vil derfor nok ikke forsøge at få arrangementet gentaget. Det bør måske også nævnes, at DSB havde lovet at byde på en forfriskning, men den person, der oprindeligt var lavet aftale med, var blevet syg, og hans vikar kendte åbenbart ikke noget til denne aftale. Der var i hvert fald ingen servering efter arrangementet.

Men det er jo – som en af vore bestyrelsesmedlemmer så rigtig har sagt det – ikke første gang DSB har været plaget af tekniske fejl.

Ud over disse årets arrangementer har vi for vores kontingent på 150 kr. fået en årbog og 4 numre af Københavns Kronik. Årbogen kom i november og handlede naturlig nok denne gang om indlemmelserne i anledning af 100-året. I år kom den oven i købet i en ny og smukkere udformning, idet den har bevaret sin højde, men er gjort mere bred, så der er plads til en to-spaltet tekst. Dette format giver desuden bedre muligheder for illustrationer.

Bi Skaarup

REGISTER TIL HISTORISKE MEDDELELSER 2001

Personerne i kursiv henviser til forfattere af artikler

- Aborrepareren s. 113
 Adeler, Frederik Christian, junker s. 15
 Agerschow, Niels Christensen, hosekræmmer s. 57, s. 64
 Albeck, Carl Emil, klædekræmmer s. 53
 Albeck, Frans Jensen, klædekræmmer s. 53
 Albeck, Frantz, klædekræmmer s. 57
 Albeck, Hans Jensen, hosekræmmer s. 52, s. 60
 Albeck, Hans Madsen, hosekræmmer s. 53
 Albeck, Hans Nicolai, hosekræmmer, klædekræmmer s. 53
 Albeck, Jens Christensen, hosekræmmer s. 53
 Albeck, Jens Jensen d.æ., hosekræmmer s. 51-53
 Albeck, Jens Jensen d.y., hosekræmmer s. 52
 Albeck, Mads Christensen, hosekræmmer, klædekræmmer s. 64, s. 68-69
 Albeck, Niels Jensen, brændevinsbrænder s. 52
 Albeck, Søren Christensen, hosekræmmer s. 53
 Albeck, Vesti Jensen, hosekræmmer s. 53
 Amalienborg s. 37
 Amalienborghavernes sidste år s. 37-49
 Andersen, Anthon, borgmester, afl. fra s. 207
 Andersen, Christen Fønnesbech, hosekræmmer s. 66
 Andersen, Christian, hosekræmmer s. 52
 Andersen, Ferdinand, hosekræmmer s. 70
 Andersen, Ole, borgmester, afl. fra s. 207
 Asmussen, Hans, bager s. 78-79
- Becher, Johanne Elisabeth e.e. Henrich Wilhelm s. 16
 Bechgaard, Christen Christensen, hosehandler s. 89-94
 Bechgaard, Jens Jensen, hosekræmmer s. 57
 Bentsen, Ivar, arkitekt s. 170
 Berg, A. B., dir. for begravelsesvæsenet s. 168
 Berthelsen, Johannes, brændevinsbrænder s. 21-22
 Bissen, H. V., billedhugger s. 109
- Bjørn, Finn, kvartermester, afl. fra s. 207
 Bjørn, Johan til Nielstrup, rigsråd 1 s. 3
 Bloch, Christen, hosekræmmer s. 71
 Borch, Mechtelle ther. g.g. Baltzer Sechman s. 15
 Borup, Jacob Jensen, hosekræmmer s. 69-70
 Borup, L. C., borgmester s. 149
 Brandenburg, Ernst, kgl. bygningsinsp. s. 39
 Brandt, Christian, kancellipræsident s. 16
 Brandt, Else, konferentsrådinde s. 16
 Brandt, Enevold, greve s. 16
 Brandt, G. N., havearkitekt s. 173, s. 176-177
 Brockenhuis, Otto til Vollerslev s. 13
 Bruhn, Frederich, gartner s. 46, s. 48
 Bryde, Helle Christian, tømremester s. 87
 Bundsen, Jes, maler s. 76-77
 Byens lunger s. 99-118
 Bygningshistorie, Østergade 4 s. 76-98
 Børn, velfærdsforanstaltninger for s. 143-162
- Ccederfeld, Bartholomæus Bertelsen de, amtmand s. 16
 Charlotte Amalie g.m. Chr.V s. 37
 Christensen, Annie, cand.hort., lic.agro s. 37-49
 Christensen, Jeanne G., cand.mag. s. 119-142
 Christensen, Jens, hosekræmmer s. 57
 Cock-Clausen, Alf, arkitekt s. 173
 Cock-Clausen, Ingeborg, mag.art. s. 182-196
 Colding, I. A., stadsing. s. 106
 Cronland, Jens, handelsmand s. 82
- Dahl, Rolf, musiker s. 7-23
 Dauv-Pedersen, Erik, cand.pharm. s. 119-142
 Davidsen, Christian, kurator s. 80
 Denne, Claus Jensen, stifter af Sankt Annæ Hospital s. 10-13
 Dinesen, W., officer s. 105
 Dreier, Jens, kommitteret i Kammerkoll. s. 17-18
 drikkelse på Kommunehospitalet s. 127

- Eckersberg, Jens, arkitekt s. 96
Egeriis, Augustinus, hosekræmmer s. 52
"Egypticus", stenhugger s. 30-36
Ehbisch, Friederich, billedhugger s. 45
Eliaskirken, afl. fra s. 207
Engelsen, Johan, tømremester s. 80, s. 85
Engelsted, Malthe, maler s. 184
Engelsted, Sophus., dr.med. s. 148
Eriksen, Edvard, ark. s. 173
Ernst, Johan Conrad, arkitekt s. 44
Ernst, Johan Bartram, politimester s. 15
Ersted Jørgensen, E., havearkitekt s. 176, s. 178
Et gotlandsk figurkapitæl fra København s. 24-36
Evertsen, Tilman, kurator s. 85-86
- Fattigforordningen af 1799 s. 19-21
Fonnesbech, Anders (Christensen), hosekræmmer, klædekræmmer s. 66-67
Fonnesbech, Anders Jensen, klædekræmmer s. 67
Fonnesbech, Claus Madsen, urtekræmmer s. 66
Fonnesbech, Jens Christensen, hosekræmmer s. 67
Fonnesbech, Mads, hosekræmmer, grosserer s. 66
Fonnesbech, Mads Andersen, hosekræmmer s. 60, s. 66
Foreningen til Friskolebørns Bespisning s. 150-152
Formad og feberdiæt s. 119-142
Fra fattigkirkegård til gravhave s. 163-181
Frølich, Lorenz, maler s. 184, s. 194-195
- Gerløv, Poul, the og porcelænshandler s. 87
Gerridson, Gerrid, præst s. 10
Gielskirchen, Friderich, urtekræmmer s. 82-87
Gielskirchen, Jacob, urtekræmmer s. 82
Gjede, Frederik Eiler, admiral s. 17
Glob, Anders, rentemester s. 11, s. 13
Glob, Ane Albrechtsdatter g.m. Jørgen Urne s. 13
Gothersgade s. 14
Gram, Friderich von, overjægermester s. 17
Grim, Christian, fontænemester s. 39
Grim, Nicolai, fontænemester s. 44, s. 48
- Grøn, Marinus Emanuel, hosekræmmer, grosserer s. 65, s. 71
Gustafsson, Arne Emil, kvartermester, afl. fra s. 207
- Halling, Ole, urmager s. 89
Hansen, H. N., borgmester s. 153
Hansen, Christian, arkitekt s. 109
Hansen, Hans Anders, hosekræmmer s. 70
Harbou, Johannes, officer s. 105
Hauser, Conrad, købmand, konferensråd s. 22
Henning, Gerda g.m. Gerhard s. 192
Herforth, Chr., kreditforeningsinsp. s. 165
Hertel, Axel, læge s. 146, s. 153
Holbech, J. P., hosekræmmer s. 70-71
Holm, Friedrich, maler s. 45
Holm, Hans Jørgen, arkitekt s. 166, s. 169-173, s. 180
Hommel, L. L., professor s. 149, s. 151
Hornemann, Emil, læge s. 101, s. 107-108
Hosekræmmere i København 1700-1856 s. 50-75
Hospitalsforplejning s. 119-142
Hummel, Chr. G., professor s. 101
Hygiejniske teorier s. 99-118
Hygiejniske tiltag for skolebørn s. 143-162
Hööck, Peter, gartner s. 42, s. 44, s. 46
- Ingmar af Vexø, biskop s. 12
Isach, Elias, hosekræmmer s. 62-63
- Jacobsen, Holger, arkitekt s. 171, s. 173-176
Jensen, Jens, borgmester s. 114-116
Jensen, Sine, cand.mag., sygeplejeske s. 143-162
Jespersen, Peder, hosekræmmer s. 50
Johansen, Jens, fagforeningsmand s. 168
Julemad på Kommunehospitalet s. 134
Jyder, jøder og manufakturhandlere s. 50-75
Jødehandel s. 62-63
- Kaffedrikning, på Kommunehospitalet s. 121-122
Kaper, Ernst, borgmester s. 168-169
Kastellet s. 114-116
Kayser, H. H., tømremester s. 151

- Kierkegaard, Michel Pedersen, hosekræmmer, Klædekræmmer s. 60-61
- Kirkebyggeri i 12-13 årh. i Europa s. 24-36
- Kirkegård, Vestre s. 163-181
- Klint, Kaare, arkitekt s. 186, s. 191-192
- Klædehandel s. 50-75
- Knudsen, P., hosekræmmer s. 67
- Knuth, Adam Christoffer, til Knuthenborg s. 17
- Koch, O. V., arkitekt s. 152
- Koch, Robert, læge s. 113
- Kofod, Anne, cand.mag.* s. 143-162
- Kommunehospitalet, afl. fra s. 207
- Kommunehospitalet, forplejningen på s. 119-142
- Kosten på Kommunehospitalet s. 119-142
- Kramhandel s. 50-75
- Krieger, Johan Cornelius, arkitekt, gartner s. 43-48
- Kulturvet s. 10, s. 14-17, s. 21-22
- Kuur, Frederik s. 16
- Kuur, Severin, auktionsdirektør s. 15-16
- Københavns stadsarkiv 2001 s. 206-207
- Købmager kvarter matr.nr. 78 s. 76-98
- Kaas, Niels, kansler s. 13
- Landemærket s. 14
- Lange, Hans Christian, hørkræmmer s. 87
- Larsen, Karl, forfatter s. 178-179
- Larsen, Ole, murer s. 80, s. 85, s. 87
- Larsens Plads s. 42
- Lille Helliggeiststræde s. 51
- Lind, Lars Peter, hosekræmmer s. 89
- Lindberg, Kirsten, arkitekt m.a.a., dr.phil.* s. 76-98
- Linde, Helle, stadsarkivar* s. 50-75
- Linde, Lorentz, urtekræmmer s. 78-79
- Lund, Harald H., forfatter s. 179
- Lund, Jens, hosekræmmer, klædekræmmer s. 61, s. 71
- Lund, Ole, hosekræmmer, klædekræmmer s. 61, s. 71
- Luxdorph, Frederikke Amalie, e.e. Bolle s. 17
- Lyngø, Poul Munchgaard, handelsmand s. 82
- Læderstræde s. 51
- Madsen, Søren, hosekræmmer s. 52
- Mag. 3. afd., afleveringer fra s. 207
- Mag. 4. afd., afleveringer fra s. 207
- Malerlauget, afl. fra s. 207
- Manufakturhandel 1700-1856 s. 50-75
- Marcussen, Hugo, plandir., afl. fra s. 207
- Mariakirke i Lybæk s. 26-28
- Marielkirken, afl. fra s. 207
- Matthiesen, Vitus Bering, brygger s. 56
- Melchior, Ludvig, silke- og klædehandler s. 94, s. 96
- Meldahl, F., arkitekt s. 101, s. 109-112, s. 165-166, s. 169, s. 173
- Meyer, A. C., journalist, politiker s. 168
- Michaëlis, Sophus, forfatter s. 167
- Mikkelsen, Rasmus, stud.mag.* s. 143-162
- Møllerup, H. A., jurist s. 165
- Møbler og tekstiler på Københavns rådhus s. 182-196
- Møller, H. C. V., havnebygmester s. 114
- Møller, Jes Fabricius, cand.mag.* s. 99-118
- Møller-Jensen, Jens, maler s. 194
- Mørch, Biørn, fuldmægtig, kurator s. 82
- Nathan, David, silke- og klædehandler s. 94-95
- Nielsen, Anne Marie Carl s. 169
- Nielsen, Carl Christian Louis, kvartermester, afl. fra s. 207
- Nielsen, Carl, gravsted s. 168
- Nielsen, Ejnar, maler s. 179
- Nielsen, Kai, billedhugger s. 167
- Nielsen, Marianne Linnée, kunsthistoriker, bachelor* s. 163-181
- Nyboder s. 112
- Nyborg, Ebbe, cand.mag.* s. 24-36
- Nyegaard, Hans Jensen, urtekræmmer s. 77-82
- Nyrops, Matin, møbler og tekstiler på Københavns rådhus. Et registreringsprojekt s. 182-196
- Olsen, J. P., planteur s. 165
- Olsen, Paul, tømrermester s. 45
- Omsorgskommunen – en forløber for velfærdsstaten s. 143-162

- Parker s. 99-118
Pedersen, Eva de la Fuente, gravminderegistrator, museumsinsp. s. 163-181
Permin, Henrik, dr.med., overlæge s. 119-142
Philip, M.J., klædekræmmer s. 63
Plejehjem, div. afleveringer fra s. 207
Plessen, Louise von, e.e. Chr. Siegfried s. 16
Pustervig s. 15-17
- Rantzau, Gert, statholder s. 13
Rantzay, Henrik til Schöneweide, statholder s. 13, s. 14
Rasmussen, Knud, gravsted s. 169
Ravn, Henrik, hosekræmmer s. 69
Ravn, Jørgen Henriksen, hosekræmmer s. 69
Remisearbejdernes Forbund, afl. fra s. 207
Revisionsdirektoratet, afl. fra s. 207
Roosval, Johny "Egypticus", stenhugger s. 30-36
Rosenborggade s. 14
Rosenborghaven s. 38, s. 41, s. 45
Rosenborgs Bastion s. 113
Rosengården s. 9, s. 10, s. 13
Rump, Johannes, ing. s. 114, s. 178
Rømer, Ole, astronom s. 37-38
Rønild, kvartermester, afl. fra s. 207
Råd- og domhuset, møbler fra s. 187-190
Rådhuset, møbler og tekstiler på s. 182-196
- Sager, H. C., dir. s. 105
Sankt Annæ hospital s. 9-13
Sankt Gjertrud i København med forgyldning – og uden s. 7-23
Sankt Gjertruds kapel s. 7-23
Sankt Petri kirke, Malmø s. 26
Scheel, Holger, stiftamtmand s. 18
Schlegel, C. F. A., stadskonduktør s. 105
Schnecke, Peter, gartner s. 39, s. 41-42
Schönherr, Torben, arkitekt s. 180
Sechman, Baltzer, borgmester s. 15
Sechman, Johan, kommissær s. 15, s. 17
Seidelin, Conrad, arkitekt s. 108
Sejournasdatter, Marthe Manardie de s. 89
- Selskabet for Københavns historie 2001/02 s. 208
Skolebade, debat om s. 148-161
Skolebespisning, debat om s. 150-161
Skolehygiejne, debat om s. 143-162
Skolelæger, debat om s. 152-161
Skovgaard, Joakim, maler s. 184
Skovgaard, Johan Thomas, maler s. 191-192
Skudmålsbøger, afl. af s. 207
Sløjfningskommissionen s. 108-109
Soelberg, Laurids Christensen, høker s. 79
Sophie Amalie g.m. Fr. III s. 37-38, s. 45
Stadsarkivet 2001 s. 206-207
Stauning, Th., statsminister s. 168
Suhm, P. F., historiker, forfatter s. 19-20
Suhmsgadeprojektet, afl. fra s. 207
Sæding, Niels Andersen, hosekræmmer s. 59-60
Søfyrbødernes forbund, afl. fra s. 207
- Taxera, Manuel, port. Jøde s. 15
Tholle, Johannes, havearkitekt s. 176
Thomsen, Julius, kemiker s. 106, s. 149, s. 152
Thurah, Laurids de, arkitekt s. 18
Tobaksrygning på Kommunehospital s. 132-133
Toldbodgade s. 42
Toller, Peder Pedersen, præst s. 10
Tour d'Aliès, Sussanne de la e.e. præst David s. 86-89
Trange skæbner i falittens hus i Østergade s. 76-98
- Unna, M., klædekræmmer s. 71
Urne, Helle s. 14
Utzon-Frank, Einar, billedhugger s. 167, s. 169
- Velfærdsforanstaltninger, debat om s. 143-162
Vestre kirkegård s. 163-181
Voldterrænet, debatten om s. 104-113
Vor frue kirke, et kapitæl fra s. 24-36
- Wagner, Sigfried, ark. s. 173
Weghorstes, Jacob, particulier s. 86
Weinmann, Bendix, gartner s. 46

Wilkens, Julius, professor s. 106-107

Winkel-Horn, Frederik, litteraturhistoriker s. 16-17,
s. 19, s. 21-22

Worgod, Anders Madsen, hosekræmmer s. 52

Ørstedsparken s. 112-113

Ørum, H.P., dr.med. s. 152-154

Østergade 4 s. 76-98

Åbenrå s. 14-17

Aabye, N. S., hosekræmmer, klædekræmmer s. 61